प्रकाशक:–डी. एन्. मोघे, बी. ए.
प्रोप्रा.–स्कूल अँड कॉलेज, बुक-स्टॉल, कोल्हापूर.

२

मुद्रक:–कृ. ह. सहस्रबुद्धे,
प्रोप्रा.–श्रीज्ञानेश्वर प्रेस, कोल्हापूर.

अभिप्राय

साहित्याचार्य श्री. तात्यासाहेब केळकर आपल्या अभिप्रायात म्हणतातः--

रा. रा. कुलकर्णी यांनीं प्रसिद्ध केलेलें बुद्धिबळक्रीडेवरील संस्कृत पंडिताचें पुस्तक मीं पाहिलें. खेळाच्या हौसेनें संशोधनांत प्रवेश केल्याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. मूळ ग्रंथ संस्कृतांत होण्याचें कारण एक शतकापूर्वी विद्येची भाषा संस्कृतच असें ठरून गेल्यासारखें झालें होतें. पण आतां संस्कृतचा अभ्यास कमी झाला आहे. आणि ज्ञानदानानें समाजाची सेवा करावयाची तर मराठी भाषेच्या द्वारेंच केली पाहिजे, हें लक्ष्यांत घेऊन रा० कुळकर्णी यांनीं मूळ ग्रंथांतील संस्कृत श्लोकांचें भाषांतर मराठींत करून दिलें आहे, हें योग्यच झालें. बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीनें ब्रिजच्या खेळापेक्षां 'बुद्धिबळ'च्या खेळाला अधिक बुद्धि लागतें हें निःसंशय होय. आणि महाराष्ट्रांत बुद्धिबळाचा खेळ खेळणारे लोक अद्यापि आहेत. त्या लोकांकडून या ग्रंथाचें स्वागत होईल याविषयीं शंकाच नाहीं. पण संशोधक या नात्यानें रा० कुळकर्णी यांनाहि विद्वान् लोक योग्य तें श्रेय दिल्यावांचून राहणार नाहींत. आपला इतर धंदा व्यवसाय सांभाळून वकील वर्गांतील लोक अशा विद्येच्या करमणुकींत कांहीं वेळ घालवितील तर वाङ्मयग्रंथांत बरीच भर पडेल, आणि फुकट जाणाऱ्या रिकाम्या वेळाचें चीज होईल.

पुणें ता. २६।७।३७ न. चिं. केळकर.

---

(१) या संशोधनाबद्दल टाइम्स ऑफ इंडियाचे संपादक ता. २८ जुलै १९३७ चे अंकात Current topics (प्रचलित विषय) मध्ये लिहितात [Times of India, 28 July 1937] —

Chess enthusiasts will be intrigued by the discovery of two Sanskrit manuscripts on the game, unearthed by Mr **G R. K Haldikar of Kolhapur.**

According to Sir William Jones the first president of the Bengal Royal Asiatic Society, it was in India that chess first originated and developed The latest discovery appears to fortify this theory

One of the manuscripts, entitled *Vilasmani-manjari* was written by Pandit Trivengadacharya on the orders of *Peshwa Baji Rao II It was discovered in 1928* and contains an exposition of various systems In addition, a hundred *problems* in chess, are propounded and the solutions provided

The *second manuscript discovered in 1936,* contains commentary, in the course of which, reference is made to a treatise on chess by one Laxman Pandit It is believed that the manuscript dates back to the tenth century A D

अनुक्रमणिका

Hindu—*Sunday 8th August, 1937.*

A neat vindication of Chess is revealed in the lines of Ibn Ul Mutazz said to be the son of a Caliph of ancient Persia Here it is

O thou whose cynic sneers express
The censure of our favourite Chess
Know that its skill is science self
Its play distraction from distress
It sooths the anxious lover s care
It weans the Drunkard from excess
It councels warriors in their art
When dangers threat and perils press
And yields us when we need them most
Companions in our loneliness

FOREWORD

The author of this book is to be heartily congratulated for discovering two Sanskrit Manuscripts on the popular game of chess in his own town of Kolhapur This place has remained the seat of learning for centuries and is known as the Kashi or Benares of the Deccan. Old and rare manuscripts must be lying with several families Mr G R. Kulkarni, Haladikar has been fortunate to unearth Sanskrit books which had not been known to the scholars before

Chess is a valuable contribution made by the Hindoos to the world of sport. This game claims an antiquity and enjoys a popularity which no other intellectual game does It is known in India by the two Sanskrit names of Chaturang and Buddhibal The former means a game of four parts and the latter a game of talents In its early form it was played with dice by four persons, each one dividing the present chess men into four groups of four colours and each group consisting of eight pieces This was a popular game for gambling It is now out of use after a life of nearly two thousand years Later on, the element of chance in playing dice was replaced by that of talent Herein the players and the colours were reduced to two and each player had sixteen pieces A few changes were also introduced in their powers

The history of these changes which were forced, in the opinion of Mr Kulkarni, by the legal prohibition of gambling by the then Indian Law-givers, lies hidden behind the very name of the Buddhibal as opposed to Daiwabal or a game of chance [Buddhi=Talent, Daiva=fortune]

As a matter of fact, no early Indian work on the subject was known a few years before Scholars had knowledge of

the existence of this game from only stray references in Indian literature With the very scanty material at their disposal, Sir William Jones (1790), Captain Cox, and Dr. Duncan Forbes arrived at the conclusion that the game first originated in India as Chaturang and developed as Buddhibal These conclusions were now and then challenged by scholars, as they were based on very insufficient evidence Mr. H J. R Murrey, the great English scholar and the author of the monumental work 'A History of Chess,' (1913), is the principal critic of this theory

For a long time, the existence of Sanskrit works on the game was anticipated, yet no work on chess was discovered until 1928 when 'Vilas Mani-Manjari' was found by the present author It briefly describes the Hindustani (Indian), Vailayat (English), Dakshinatya (Deccani), even the Chinese and other systems of chess In addition, it propounds one hundred problems in chess and gives their solutions

Problem No 75 is an example of a new system This unique discovery in the chess literature is styled Mahavilas (Higher Chess), as it is to be played on a board of $10 \times 10 =$ 100 squares with three additional pieces, the prince, the minister's son and the queen The 'Hindu' has aptly remarked that 'the publication of this system is opportune when proposals for an enlarged chess board are thick in the air, and are suggested by players like J R Capablanca Double-chess, Blan-chess etc, the latest being the Dreadnaught Chess invented by Max Rieck of Cape Town, which like Capablanca's chess is played on a board of hundred squares'' (Hindu Illustrated Weekly-5th Jan 1930)

The second work known as 'Balak-Hit-Buddhibal Kridanam' was discovered in 1936 It gives elementary rules of the game of chess for the benefit of children by an unknown author It consists of only seven verses but contains a commentary entitled 'Bhamini' In this a re-

ference is made to a big treatise on chess, written by one Laxman Pandit and to several other authors without mentioning their names Both the Manuscripts were discovered here at Kolhapur by Mr Kulkarni He is inclined to place the compilation of the 'Manjari' between the period 1802–1814 It was written at the orders of Bajirao, the last of the Peshwas, when Sadashiv Mankeshwar was his prime Minister Besides some of its problems were translated into English and printed by one Mr Cruz in 1814 A D at Bombay Some detailed account will be obtained on the discovery of this translation At the end of colophone fifth black half Thursday Shak 1749 is given This corresponds to 1828–1829 A D and is certainly the date of copying the Manuscript by a scribe

The date of the Balak-Hit can be based on indirect evidence alone It depends upon the determination of the date of Laxman Pandit and his unknown treatise Some of the chess terms used in Balak-Hit are quite new to us, and even to the author of the Manjari who uses the same Persian and Arabic terms in his Sanskrit text These are Mritika for Mat (Mate) Bindukah–Buraji (a game ending when all pieces except pawns are killed), Vedha = Shah (to give check) Hence it must have been written when the original Sanskrit terms had gone out of use and were not employed by the versatile Shastri Trivengadacharya

Prof Manmohan Ghosh of Calcutta has published a Sanskrit work named Chaturang–Dipika by Shulpani (15th century A D) with its English translation and an introduction which bears an ample testimony to his industry and learning His book furnishes a very fascinating chapter on the history of this game and carries us back to the mythological period It can be strongly recommended for a detailed information about Chaturang, the old four-handed game, its date, place of birth, circulation and other allied topics that are ably dealt with in this work Professor Ghosh

has collected as many as thirty-two *references to this game* under such name as Ashtapad, Chaturang and Budhibal from various Sanskrit works extending over the last three thousand years Curiously *enough*, he could find only a solitary reference to Buddhibal in Vikram's 32 tales or Sinhasana Battishi of 14th century A D

He comes to the conclusion that India is the birthplace of both Chaturang and Buddhibal and traces back the history of Buddhibal to 500 A D The development from the *dice-play (Chaturang) to the talent-play* (Buddhibal) remains shrouded in obscurity It was believed that the elimination of chance and its replacement by talent was also the work of the Hindus yet no separate treatise on the game was discovered This change was not a revolution but a development and the task was supremely difficult for the old game enjoyed popularity and royal patronage was backed up by religious rewards and punishments and yielded money to the player Dice was *condemned by Smritikars* like Manu and the game had to be remodelled to suit the law-giver's prohibition Hence changes were made and it was named Buddhibal The number of players and colours the rules of play remained the same Here we may cite the instance of bating and cross word puzzles competition, a device employed to evade the Gambling Act In its new form Buddhibal captivated the Indian *mind for fifteen centuries, and spread all over the world* The *two works thus supply* the missing link in the history of the game and are separated by about 4 to 5 centuries from each other They will be useful as fixing two distinct land marks in the history of chess

The problems propounded by the Manjari are samples of daring genius and intellectual heights They are arranged in a mathematical and logical order of moves and the magnitude of difficulty felt *in solving them* The author says, " they are impenetrable astonishing extraordinary games at

odds not easy to solve They will prepare you for world-championship." (Intro verses—28-29, page 10)

Professor, E Chintaharan Chakravarti of The Royal Asiatic Society, Calcutta has brought to light two more manuscripts on the game They are not as yet published

The Vilasmanjari is full of games at odds Mr. H Staunton in his famous treatise on odd games quotes liberally from the Italian author Carrera (1677 A. D). From the extracts it appears that he (Carrera) must have before him some oriental work on such games It is said that the Mohammedans were fond of these games The question of the origin of these games has to be solved. We presume this branch of the game must have been the work of Hindus themselves Real light will be thrown by the discovery of manuscripts on game at odds For, when chance was eliminated from the game, some such device had to be resorted to, to equalise intellectual differences The odd games were invented for adding load to the superior player's talents.

In the light of the six manuscripts thus far discovered and more works unearthed in future the history of the game of chess will have to be re written However, this much is certain that it was in India that the game of chess first originated and with lapse of centuries, it went on developing and gaining popularity so that it finally developed into an art Chess-playing in India reached a height of excellence which, if equalled in modern times, has never been surpassed We need not remind the reader that this game went out of its land of birth to China and Malaya on *one side*, and to Persia, Arabia and Europe on the other About 550 A D it was imported into Persia, and some three hundred years after, it spread into Arabia, as its *earliest* mention in Arabic literature occures in a work which was written in 900 A. D From the Arabic source the game spread to the various

countries of Europe, where the Persian words were adopted in playing the game For instance, chess is another form of check which is a distortion of 'shah' or king 'Mate' is persian mat and Sanskrit Mritika Therefore check-mate is shah-mat i e the king is dead Persian 'shatranj' is our Chaturanga, Persian 'Piyada,' is the same as Sanskrit Patti or Padati and the English Pawn

Mr Kulkarni has taken immense pains in finding out the meanings of obsolete words in both the manuscripts and in illustrating the moves of the problems given in the Manjari Chess players can easily get clues from his illustrations and thus enjoy the play as it was done in the courts of the Hindu and Muslim Rulers of the 18th century

22nd Aug 1937
Rajaram College,
Kolhapur

BAL KRISHNA

प्रस्तावना

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्‌--कालिदास.

ग्रंथ, ग्रंथकार व विषय याविषयीं पुढें आम्हीं 'निवेदन' व उपोद्घात' वगैरेंत जें सांगावयाचें तें सांगितलें आहेच. येथें प्रस्तावनेंत या कार्यास ज्याचें बहुमोल सहाय्य झालें त्याचे अन्तःकरणपूर्वक आभार मानून काळरूपी महेशाच्या कृपेनें लाभलेली ही 'मंजरी' लोकगंगेस अर्पण करीत आहों.

ह्या ग्रंथ तयार करताना खालील पुस्तकाचा फार उपयोग झाला हें नमूद करणें आमचें कर्तव्य आहे.

(1) Encyclopedia Britanica, Ed. 9th and 14th, (2) H. Staunton's two Books i Chess-player's companion, ii Laws and Practice of Chess (३) मनमोहन, घोष एम्. ए., काव्यतीर्थ यानीं संपादन केलेली चतुरंगदीपिका (४) मद्रास येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'हिंदु' पत्रातील माहिती. याखेरीज इतर पुस्तकाचा जेथल्या तेथें उल्लेख केला आहेच.

येथील वयोवृद्ध अभ्यासु, रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई मावळकर यानीं आरंभापासून वेळोवेळीं उत्तेजन देऊन, उपयुक्त सूचना करून व प्रसंगविशेषीं ग्रंथातील भाषेच्या दृष्टीनें मधून मधून सहाय्य करून व परिश्रम घेऊन प्रेमळ गुरूंप्रमाणें हें अवघड कार्य आमच्या हातून घडवून आणलें आहे. त्याचें ऋण केवळ शब्दानीं फिटणार नाहीं येथील वैय्याकरणी वे. शा. स. दत्तात्रयशास्त्री लेले यानीं बालकहित-बुद्धिवळाच्या भाषांतरातील कांहीं शंकास्थळें विशद केलीं आहेत. त्यामुळें ह्या दुर्बोध ग्रंथाचें समग्र भाषांतर देता आलें. आपल्या अधिकार-वाणीनें या ग्रंथाचा पुरस्कार राजाराम कॉलेजचे विद्वान् इतिहाससंशोधक प्रिन्सिपॉल डॉ. बाळकृष्ण, एम्. ए., पी. एच. डी. यानीं सुंदर

इंग्रजी भाषेत केला असून, त्यांनी या ग्रंथाची यथार्थतेने ओळख मराठी न जाणणाऱ्या वाचकांस करून देण्याचें श्रेय घेतलें आहे. या ग्रंथात बंगाल प्रांतातील संशोधनाची माहिती नसती तर त्यास जो अपुरेपणा आला असता तो न येऊं देण्याचें कार्य बंगदेशीय विद्वान् प्रोफेसर व रॉयल एशियाटिक सोसायटी (कलकत्ता) या संस्थेचे एक अधिकारी प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम्.ए. काव्यतीर्थ, यांनीं केलें असून,हा ग्रंथ तयार होत असतां अत्यंत कळकळीनें चौकशी करून, त्यांनीं आपल्या संशोधनाची माहिती पाठविल्यामुळें महाराष्ट्रीय वाचकास, बंगाल प्रांतातील संशोधनाचा लाभ अनायासें झाला आहे. तथापि या पुस्तकातील माहिती व अनुमानें वगैरेंची सर्व जबाबदारी केवळ आमचेवर आहे हें नमूद करणें इष्ट वाटतें.

मुखपृष्ठावरील मोहक व अर्थपूर्ण रंगीत चित्र, आर्टिस्ट श्री. ना. कुलकर्णी या विख्यात चित्रकारांनीं काढून दिलें असून त्यामुळें पुस्तकाच्या सौंदर्यांत व आकर्षकतेंत भर पडली आहे. संशोधनाचें कार्य चालू असतां या विषयास वेळोवेळीं प्रसिद्धि देण्याचें कार्य पुढील वृत्तपत्रकारांनीं केलें. त्यांत मद्रास येथील ' हिंदु ' पत्रानें संपादकीय लेख लिहून व मुंबईच्या टाइम्स ऑफ इंडियानें Current Topics सारख्या महत्वाच्या स्थळीं माहिती देऊन या विषयास गौरविलें आहे. तसेंच, ' केसरी ', ' सकाळ ', ' त्रिकाळ ', ' प्रभा ', ' विद्याविलास ', ' सत्यवादी ' वगैरे पत्रांस पाठविलेली माहिती त्यांनीं प्रसिद्ध करून विषय जनतेपुढें ठेवला याबद्दल वरील सर्वांचे आभारी आहों.

आमचे अनेक मित्र व हितचिंतक यांजकडून परोपरीचें सहाय्य झाल्यामुळें हें दुर्घट कार्य तडीस गेलें त्यापैकीं आमचे पदवीधर वकील मित्र रा. रा. व्ही. टी. पाटील, मि. वसंतराव खंडेराव बागल, मि. मल्हार घोंडो कुलकर्णी शिरढोणकर, वर्गबंधु मि.विनायकराव हरिहरराव घोरपडे वकील, आणि आमचे मेहुणे रा. शंकर ग. जोशी यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. आमचे एक स्नेही, कै. श्रीराम कोंडो छत्रे, ज्यांच्यामुळें ही पोथी आम्हास मिळाली,ते हा ग्रंथ या स्वरूपांत पाहावयास आज नाहींत

याबद्दल फार वाईट वाटतें. तसेंच गेल्या पिढींतील प्रसिद्ध खेळाडू कै. परशुरामपंत म्हैसकर वकील, यानीं हा ग्रंथ तपासून उपयुक्त सूचना केल्या. व तेही हा ग्रंथ पहाण्यास आज हयात नाहींत ही खेदाची गोष्ट आहे.

'ज्ञानेश्वर' छापखान्याचे मालक व कुशल व्यवस्थापक यानीं आपुलकीच्या भावनेनें छपाईचें काम मनोहर केलें आणि येथील होतकरू व उत्साही प्रकाशक, मि. डी. एन्. मोघे. बी.ए. यानीं हा ग्रंथ प्रकाशनास घेतला. याचे, आणि याखेरीज आमचे इतर स्नेही व हितचिंतक ज्यानीं आम्हास सहाय्य केलें त्याचे आम्ही अन्तःकरणपूर्वक आभारी आहों.

सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक श्री० न. चिं. केळकर यानीं मुद्दाम तसदी घेऊन ग्रंथ पाहिला व या विषयाचा यथोचित गौरव केला यामुळें झालेल्या श्रमाचें साफल्य झालें.

कोल्हापूर ता. ६।८।३७ ग. र. कुलकर्णी हलदीकर

कै. ती. रामचंद्र नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब पंगू वकील.

यांचें

अल्प चरित्र

जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदास विचारें वेंच करी ॥
उत्तमचि गति तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगिल जीवखाणी ॥
परउपकारी नेणें परनिंदा ॥ परस्त्रिया सदा बहिणीमायी ॥
भूतदया गाई पशूचें पालन ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥
शांतिरूप नोव्हे कोणाचें वाच्यत्व ॥ वाढवी महत्व वडिलांचें ॥
तुका म्हणे हेचि आश्रमाचें फळ ॥ परमपद बळ वैराग्याचें ॥

या अभंगातील एखादी तरी गोष्ट आचरणांत आणण्याचे मनांत आणिलें तर तसें वागण्यास केवढा मनोनिग्रह, सपत्तीविषयीं केवढी निर्लोभता आणि धर्मश्रद्धा अंगीं रोमरोमांत बाणली पाहिजे याचा थोडासा विचार केल्यास, ज्यांनीं आजन्म वरील अभंग हा, वडिलांनीं दिलेला ठेवा समजून, त्याप्रमाणें अक्षरशः आचरण ठेविलें, त्याची महती कोठवर वर्णन करावी? ती. भाऊसाहेब यांचे वडील ती. नाना पंगु-हे भगवद्भक्त असून पंढरीची वारी पायीं करीत. त्यांची पांडुरंगावर दृढनिष्ठा होती. त्यांनीं 'रामभाऊस' ऐन वैभवाचे व तारुण्याचें काळीं वरील अभंगाप्रमाणें वागण्यास सांगितलें व त्यांनीं त्या असिधाराव्रताचें आमरण प्रतिपालन केलें! अवघे मॅट्रिक पर्यंत शिक्षण झाल्यावर करवीर सरकारच्या खासगी खात्यांत दरमहा १० रु. ची नोकरी धरून डिस्ट्रिक्ट प्लीडरची परीक्षा १८८५ सालीं त्यांनीं दिली व कोल्हापूर येथें वकीली करण्यास प्रारंभ केला. सुरुवातीसच पूर्वींच्यापिढीतील नामांकित वकील ज्ञानेश्वरीचे संपादक, रा. मावे (ज्यांनीं आपली १ लक्ष रुपयाची इस्टेट श्रीआळंदीस देऊन ट्रस्ट केला आहे.) यांचा त्यांजवर लोभ असला; त्या वेळचे

ती. कै. रा. रा. रामचंद्र नारायण

उर्फ

भाऊसाहेब पंगु.

ज. १५ आगष्ट १८६०. मृ. २९ डिसेंबर १९३०

सुप्रसिद्ध न्यायाधीश कै. बळवंत नारायण जोशी यांनी भाऊसाहेबांचा कायद्याचा व्यासंग, अचाट स्मरणशक्ति, विवेकबुद्धि, निरुत्तर कोटीक्रम, थोडक्यात प्रतिपक्षास चीत करण्याची हातोटी, आवश्या अशीलाच्या कामास ततोतंत जुळणारे आधार निवडून ते कोर्टास दाखवून मजा जिंकण्याची शैली, या गुणांची प्रशंसा केली. हेच गुण असामान्य रीतीनें अखेरपर्यंत त्यांचे ठिकाणीं होते. दिवाणी कायद्यात त्यांची इतकी पारंगतता होती कीं उलट बाजूनें मुंबई हायकोर्टांतील नाणावलेले बॅरिस्टर कायदेपंडित जरी दिले असले, तरी 'भाऊसाहेबां'वरील पक्षकाराचा विश्वास ढळत नसे व तेथेंही बुद्धिचातुर्यानें सामनें लढवून त्यांनीं बहुतवेळा यश संपादन केलें होतें. कोणत्याहि चालविलेल्या कज्यांतील माहिती, प्रिव्ही कौन्सिल व हिंदुस्थानांतील हायकोर्टांचे निवाडे यांचे कोणत्याहि मुद्यावरील आधार वाटेल तेव्हां स्मरणशक्तीच्या प्रभावानें पुस्तकाचा भाग व पृष्ठ यासह तोंडानें ते सांगत, आणि या ज्ञानाचें मुक्तद्वार केवळ पैसे देणाऱ्या पक्षकारासच नव्हे तर इतर गरजू लोकांस व वकील वर्गासमुद्धा केव्हांहि उघडें असे. संस्कृत, इंग्रजी व मराठी वाङ्मयावरील त्यांचा व्यासंग तितकाच जबर होता. वेदांत, पुराणें, इतिहास, चरित्रें, कादंबऱ्या, सतवाङ्मय, मराठी भाषेंतील ५०।६० वर्षांतील लिखाण इ० विषयावरील ग्रंथ, यांचें वाचन स्वतः व अखेर डोळ्यास विकार झाल्यावर दुसऱ्या कडून वाचून करीत. त्यांची बुद्धि सर्वगामी असून गायनकला व सर्व प्रकारचे खेळ पत्ते–बुद्धिबळें, गंजिफा, इ. त्यांना प्रिय असत धुतल्या तांदुळासारखें निष्कलंक आचरण, स्वाभिमान, धर्मनिष्ठा, अगाध बुद्धिमत्ता, गरीबांविषयीं कळवळा, निगर्वी स्वभाव, साधी राहणी, अनासक्ति या गुणामुळें ते, वीर वृत्तीचे वकील या नात्यानें सर्वांस फार आदरणीय झाले होते. अशा निर्लोभवृत्तीनें वागूनहि त्यांना भरपूर पैसा मिळाला व तो त्यांनीं तो गरीबगुरीब आतिथ्य यांच्या संरक्षणाकडे व सातील होतकरू तरुणाच्या विद्याभ्यासाकडे व इतर गुणिष योग्य माणसांचा यथोचित परामर्श घेण्याकडे खर्च केला.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, ऱ्हस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, यांच्या चुका सहज लक्ष्यांत येण्यासारख्या असल्यानें दिल्या नाहींत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाक्वा	आवाक्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कौमु	कौत्मु
११	४	सींटन	स्टौंटन
,,	७	outhors	authors
१६	१४	शकते याचे	शकते. तिचें
,,	१६	आपल्या	आमच्या
,,	१८	'बुद्धिबळ' झालें	'बुद्धिबळ' झालें.
,,	१९	बलंतस्य	बलं तस्य
१७	२	लेलें	लेला
२१	२१	रिक्त	रीक
२४	२	सोत्कंठ च चतुरंग	सोत्कंठं च चतुरंगं

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	ण्सारिणी	ण्सारिणीं
११	९	अगावा समजून	अगावा अर्थ समजून
,,	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	उद्याद्वा	उद्यद्वा
३२	७	बावती	बावतींत

अखेर पक्षघाताच्या दुखण्यानें सुमारें दोन वर्षांच्या आजारानंतर इहलोकची यात्रा त्यांनी संपविली. अखेर येथें पर्यंत ग्रंथप्रयत्न सुटलें नव्हतें.

रा. भाऊसाहेब माझे आईचे सख्खे चुलते. त्यांना लहानपणापासून त्यांचेकडून पुत्रवात्सल्यानें पालनपोषण होऊन, त्यांच्या प्रसादानें मी चार अक्षरें प्रस्तुत लिहिण्यास आलों, त्यांचेंच फळ असें हें पुस्तक, त्यांच्या पवित्र स्मृतीस भक्तियुक्त अन्तःकरणानें मी अर्पण करीत आहें.

ग. रं. कुलकर्णी.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, ऱ्हस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, याच्या चुका सहज लक्ष्यात येण्यासारख्या असल्यानें दिल्या नाहींत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाक्वा	आवाक्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कौमु	कौत्मु
११	४	सॅाटन	स्टॅाटन
,,	७	outhors	authors
१६	१४	शकते याचे	शकते. तिचें
,,	१६	आपल्या	आमच्या
,,	१८	'बुद्धिवळ' झालें	'बुद्धिवळ' झालें.
,,	१९	बलतस्य	बल_तस्य
१७	२	लेलें	लेला
२१	२१	रिक्स	रीक
२४	२	सोत्कठ च चतुरग	सोत्कठ च चतुरग

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	॰सारिणी	॰सारिणीं
११	९	असावा समजून	असावा असें समजून
,,	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	वद्याद्वा	उद्यद्वा
१२	७	बावती	बावतींत

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३५	१	पंचमा	पंचमौ
४७	१०	मंनुजबंधः	मनुजबंधः
६१	४	आनंदाश्र	आनंदाश्रम
६४	३	नृपे	नृप
१०९	१०	येऽपि	ये
११०	९	घरीं ह्य. जाऊन	घरीं जाऊन
१३१	१६	मंजर्य्याः	मंजर्योः
१५२	२०	अष्ठमि	अष्टमि
१७८	२६	त्या सुमारांस सवादोनशें	त्या सुमारास वा दोनशें
२२२	११	हन्ति	ध्नंति।
१११	१५	ध्वनय–मृतस्य	ध्वनयन्मृतस्य
,,	१७	तं	तान्
,,	१८	सचिवौ	सचिवः
,,	२०	आविधिते	अवेधिते
२२३	८	उजनमिती	उड्डानमिति
२२४	१३	लघुप्रतिकरो	० करौ
,,	,,	न्यूनौचयौ	न्यूनौ च यौ.

निवेदनांत पृ. १ वर उल्लेखलेलीं–नं. १ व ४ हीं पुस्तकें प्रत्यक्ष पहावयास मिळालीं नाहींत.

पंचचामरम् जेथें असेल तेथें पंचचामरः असें पाहिजे.

निवेदन

बुद्धिबळाचा खेळ हा सर्व बौद्धिक खेळाचा राजा आहे. प्राचीन काळापासून आजतागायत त्याचा या देशात सर्वत्र प्रचार आहे. अलीकडे तीन चारशें वर्षांत यूरोप, अमेरिका, आफ्रिका या खंडात प्रवेश होऊन तिकडे त्याचा झपाट्यानें प्रसार होत आहे. तेथील लोकांनीं संघ स्थापून, स्वतंत्र नियतकालिकें काढून, व या खेळाचे आंतरराष्ट्रीय सामने चालवून त्यास उत्तेजन दिलें आहे.

मराठी मार्फत या खेळावर प्रसिद्ध झालेलीं खालील पुस्तकें आम्हास मिळालीं

१ बुद्धिबळें खेळणाराचा मित्र-हरिश्चंद्र चंद्रोबा जोशी (१८५४).

२ बुद्धिबळ क्रीडा-विनायक राजाराम टोपे (१८९२).

३ बुद्धिबळाचे १००० डाव-विष्णु सदाशिव दांते (१८९३)

४ बुद्धिबळाचा खेळ-तेलंग.

५ बुद्धिबळाचा मार्गदर्शक -गो. गो. मुजुमदार (१९२५)

या यादींत आमच्या आढळांत न आलेला एखादा दुसरा ग्रंथ, आणि वृत्तपत्रें व मासिकें यांतून प्रसिद्ध झालेले किरकोळ लेख, यांची भर घातली म्हणजे या विषयावरील मराठींतील लिखाण आटपलें.

या विषयावरील संस्कृत ग्रंथाचा शोध वरील ग्रंथकारास लागल्याचें दिसत नाहीं. 'संस्कृत मार्फत ग्रंथ असल्याचें ऐकतों' असें टोपे लिहितात. रा. टोपे यांना पुढें केव्हांतरी संस्कृत ग्रंथ मिळाला होता असें ' लो. टिळकाचीं गेलीं आठ वर्षें ' या पुस्तकांतील पृ ४३० वरील टिळक आणि बुद्धिबळें ' या सदरांतील पुढील विधानावरून दिसतें.

' मी (टिळक) टोपे यांचेजवळ संस्कृत पुस्तक पाहिलें आहे. तें हाताशी डाव जाणणारानें लिहिलें असावेंसें दिसतें.'

या वर्णनावरून सदरचा ग्रंथ विलासमणिमंजरी हाच असावा असें आम्हास वाटतें.

प्रस्तुत 'विलासमणिमजरी' हा या विषयावरील संस्कृत ग्रंथ तिरुपति (श्रीवेंकटगिरी) चे कोणी त्रिवेंगडाचार्य नावाचे पडित, अष्टावधानी व कवि यानीं श्रीमत दुसरे बाजीराव पेशवे याच्या प्रोत्साहनानें, विद्वान् पडित व राजे लोक याच्याकरिता मुद्दाम रचिला आहे, अशी स्वत. ग्रंथकारानें प्रस्तावनेंत माहिती दिली आहे. याहून त्यांच्याविषयीं अधिक माहिती मिळाली नाहीं. गेल्या शतकातील सुप्रसिद्ध इग्रज खेळाडू व ग्रंथकार मि. हॉवर्ड स्टॉंटन यानीं आपल्या Chess Player's Companion, 1887, या पुस्तकात पृ. ३८७ वर असें लिहिलें आहे:–

'The student will find striking examples of end-games at these odds in the Trivengadacharya Shastree, translated from the original Sanskrit, printed for the author by M D. Cruz, Bombay (1814)'

(त्रिवेंगडाचार्य शास्त्री यानीं सस्कृत भाषेंत लिहिलेल्या ग्रथाचें भाषातर ग्रथकाराकरिता, मि. एम् डी क्रुझ यानीं इ. स. १८१४ त मुबई येथे छापून काढलें आहे त्यात जिज्ञासूना विषम डावाच्या अखेरीबद्दल आश्चर्यजनक नमुने आढळून येतील.)

यावरून या पडिताची त्या वेळच्या कपनी सरकारच्या नोकरातहि पुष्कळच प्रसिद्ध होती असें दिसून येतें अर्थात् त्या वेळच्या महाराष्ट्रीयात त्याच्या खेळातील नैपुण्याची माहिती पुष्कळच असली पाहिजे.

ग्रथाचें अतरग

यात प्रस्तावना, पूर्व(प्रश्न)खड, उत्तरखड (उत्तरें), असे तीन विभाग आहत. प्रस्तावना अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाची असून, तींत इष्ट देवतास्मरणपूर्वक गुरुस्तवन, ग्रथरचनेचें प्रयोजन, स्ववृत्तकथन, परिभाषा, हिंदुस्थानी व विलायती पद्धतींचे खेळण्याचे नियम वगैरे विषय असून, चिनी, दाक्षिणात्य, कार्णाटक, मिश्र कार्णाटक, महाविलास (१००

घराचा पट) वगैरे बुद्धिबळाच्या खेळण्याच्या पद्धतींचा त्रोटक उल्लेख केला आहे, आणि सर्वांचे गुणावगुणात्मक तुलनात्मक परीक्षण केलें आहे.

५८ ते ६२ व ७६ ते ८० ह्या डावाचा अनुक्रमें हिंदुस्थानी व विलायती पचरत्नें असा उल्लेख केला आहे व ते तसे रत्नमोलाचे आहेतही प्रथम स्तवकात ४८ डाव असून त्यात हें पचरत्नीं डाव सोडविण्याची वाचकाची हलुहलु तयारीच जणु काय केली आहे असें दिसेलें बुद्धिबळें खेळण्याच्या सामान्य नियमाची व मोहऱ्याचीं स्थानें व गति याची माहिती घेऊन या पुस्तकात दाखविल्याप्रमाणें स्वत. काहीं वेळ डाव पटावर माडून सोडविण्याचा प्रयत्न करावा आणि नतर उत्तर पहावें, म्हणजे ग्रथकार म्हणतात त्याप्रमाणें हे डाव अभरदा.

अभेद्या विषमा बधा, दुर्गमा विस्मयप्रदा ॥
निरूप्यतेऽत्र सकला येऽपि लोकविलक्षणा ॥ —प्रस्ता०

आहेत. परतु एवढ्याच कारणानें ते सोडविण्यास कचाळू नये टीपामधून डावावें स्वारस्य दाखविण्याचा प्रयत्न आम्हीं केला आहे. तथापि अशा (*) खुणा केलेले डाव नमुने म्हणून होतकरू खेळाडूनीं आत्मसात् करावे असें आग्रहानें सागावेसें वाटतें. एकाहून अधिक फुल्या दिलेले डाव त्या फुल्याच्या मानानें महत्त्वाचे आहेत.

खेळाडू विशेष निष्णात असेल तर तो स्वत काहीं बघनें स्वीकारून प्रतिपक्षास थोड्याबहुत सवलतीहि देतो उदाहरणार्थ, आपला, वजीर डावातून अजीबात काढून टाकून प्रतिपक्षास दोन वजीर देतो, विशिष्ट प्याद्यास चुना लावून ठराविक घरींच त्या प्याद्यानें मात करतो- (इग्रजींत अशा प्याद्यास Capped-up pawn असें म्हणतात व खुणेसाठीं चुना लावण्याऐवजीं प्याद्यास अगुस्तानासारखें टोपण घालतात) दुसऱ्यास जबरदस्तीनें आपणावर प्यादी करावयास भाग पाडतो—यास बघग्रहण अथवा प्यादी घेणें म्हणतात, या प्रकारच्या डावास विषम डाव अशी सज्ञा आहे. हे प्रकार म्हणजे खेळातील, बुद्धिचातुर्याचे काहीं उत्कृष्ट मासले आहेत. पचरत्न म्हणून यात डाव आहेत, त्यात वरील प्रकारापैकीं काहीं प्रकारचे डाव आहेत.

ह्या डावाची जी जोपासना व वाढ पौर्वात्य लोकांनीं केली आहे, तिची कदाचित् बरोबरी पाश्चात्यान्यान होईल, वरचढ होणार नाही, असें स्टॉटनचें म्हणणें आहे. ‡

जगातील प्रमुख खेळाडू आपण १०० घराचा पट शोधून काढला आहे असें म्हणून निरनिराळ्या कल्पना पुढें मांडीत असता या ग्रथात १२५ वर्षांपूर्वी सर्वांग परीपूर्ण व निर्दोष अशी महाविलास नावाची पद्धति वर्णन केली असावी हें निःसशय कौतुकास्पद आहे.

दुसरा खेळणारा कच्चा असेल तर एक दोन खेळींतच त्यास कसा लोळवावा हें, ६४, ८३, ८४, व ९३ ह्या डावात दाखविलें आहे. अशा प्रकारच्या डावास इग्रजींत Fools' mate किंवा Scholar's mate म्हणतात पडित त्रिवेंगडाचार्य 'परबुद्ध्यप्रागल्भ्याधीन' असें नाव देतात.

पहिला डाव एक खेळींत होणाऱ्या प्यादीचा दुसरा दोन खेळींत होणाऱ्या प्यादीचा व पुढे तीन चार पाच इत्यादि अधिकाधिक खेळयात होणाऱ्या प्यादींचे डाव अशा चढत्या क्रमानें, ग्रथातील डाव माडले आहेत. सर्वांत मोठा डाव (न. ६२) हा सव्वादोनशे खेळयाचा आहे. स्वत. ग्रथकारानें हीं माडणी कोष्टकरूपानें दाखविलेली असून तें कोष्टक पृष्ट १४ वर दिलें आहे.

थोडे डाव दुसऱ्यावर प्यादी करणें किंवा स्वत वर करून घेणें या उभयविध प्रकाराचे असून त्याची रचना फार चातुर्याची आहे. काहीं डावात बरोबरी कशी करावी हे सागितलें आहे.

---

‡ The felicity displayed by Oriental players in the invention of these odds and their extraordinary skill in giving them may be gathered from such Eastern works as have come down to us Such works, unfortunetely, are very rare They consist for the most part, too, of problems and end-games only, but no one can study these beautiful productions, without the conviction that, at a very early age, Chess-playing in the East, must have reached a height of excellence, which if equalled in modern times has never been surpassed

Chess-Player's Companion, by H Staunton P. 380

ग्रंथकारानीं सर्व प्रश्नोत्तरें, परिचित व सुंदर वृत्तात संस्कृत भाषेत दिली असून त्यातील पदलालित्य, भाषाप्रभुत्व व कवित्व पाहून मन थक्क होतें!

या विषयावरील अप्रकाशित संस्कृत ग्रंथसंशोधनाची अवश्यकता.

गेल्या दहा वर्षांत "मंजरी"चीं आम्हास चार हस्तलिखितें मिळालीं. सुमारें १२५ वर्षांपूर्वी तिचें इंग्रजी रूपांतरहि होण्याइतकी मान्यता तिला मिळाली होती, तेव्हा तिच्या आणखी प्रति मिळविण्याच्या खटपटींत आम्हास 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम्' नावाचें एक लहान हस्तलिखित करवीरींच सापडलें.

आम्हीं हल्लीं प्रसिद्ध केलेल्या या दोन्ही हस्तलिखितात पूर्वकालीन इतर ग्रंथकार व ग्रंथ यांचीं नावें आलेलीं आहेत, दाक्षिणात्य, मिश्र कार्णाटक, वगैरे खेळाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचेहि त्यात उल्लेख आहेत. यावरून संस्कृत व तामिळ भाषेंतील हस्तलिखिताच्या संशोधनात या ग्रंथाचा शोध होणें इष्ट आहे.

बंगाल प्रांतांतील संशोधन.

चतुरंग क्रीडेवरील संस्कृत भाषेंतील १ 'चतुरंगदीपिका' व २ 'चतुरंगतरंगिणी' हे दोन ग्रंथ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष एम्. ए., यांस मिळाले. पहिल्या ग्रंथास ऐतिहासिक विवेचन, आधार, टीपा व इंग्रजी भाषांतर जोडून त्यानीं तो प्रसिद्ध केला आहे. चतुरंगक्रीडे संबधानें साद्यंत माहती त्यानीं फार परिश्रमपूर्वक दिली आहे. त्यानीं पुस्तकास जोडलेली इंग्रजी प्रस्तावना अनेक दृष्टींनीं वाचनीय व मननीय झाली आहे. मर्मज्ञास हें पुस्तक संग्राह्य आहे.

प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती, एम्. ए., या वंगदेशीय विद्वान् गृहस्थानीं प्रो घोषांचें संशोधनकार्य पुढें चालविलें आहे व त्यास त्यास यश येत चाललें असल्याचें समजून आलें आहे, तथापि त्याचें संशोधन पुरें होऊन प्रसिद्ध होण्यास थोडा अवकाश आहे.

ह्या प्रस्तावनेंत 'चतुरंग' हा शब्द फाशानें खेळला जाणारा दैवाधीन खेळ या अर्थानें सर्वत्र योजला असून, 'बुद्धिबळ' हा शब्द हल्लीं प्रचारात असलेल्या खेळाबद्दल आहे. चतुरंगाची विशेष माहिती उपोद्धातात आणि बुद्धिबळाची एका स्वतंत्र प्रकरणात पुढें दिली आहे.

हल्लीं उपलब्ध असलेल्या ४ ग्रंथापैकीं, 'दीपिका' व-' तरंगिणी ' हे ' चतुरंग 'वरील ग्रंथ असून आज आम्हीं छापलेले ' बुद्धिबळा ' वरील आहेत.

' चतुरंग ' ही क्रीडा फार प्राचीन कालापासून सुमारें २।३ हजार वर्षे या देशांत रूढ होती व नंतर बंद पडली आहे. चतुरंगाचा प्रचारकाल व त्याचा बुद्धिबळक्रीडेंतील रूपांतराचा प्रकार यांचें विवेचन पुढें उपोद्घातांत केलें आहे.

प्रचलित आख्यायिकाप्रमाणें या खेळाची रचना रावणपत्नी मंदोदरी हिनें केली आहे. हिंदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या सिरिया देशाच्या सेमिरामिस राणीनें या खेळांतील प्रधानबलशाली वजीराचें ' राणी ' (Queen) मध्यें वेषांतर केलें. या दोनच गोष्टींवरून हल्लींच्या सुशिक्षित महिलांनीं स्त्रीजातीच्या अभिमानानें तरी या खेळांत प्राविण्य संपादून त्यांत आणखी काहीं सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणें अगत्याचें नाहीं काय ?

या खेळांतील चातुर्यानें स्वतःची व पतीची संकटांतून मुक्तता केल्याची मनोरंजक गोष्ट ' दिलाराम 'ची मात या नांवानें प्रसिद्ध आहे. इराणांतील दोन राजपुत्र खेळत असतां ताबडी बाजू खेळणारानें, डावांत आपली पत्नी ' दिलाराम ' हिला पणास लावलें डाव अंगावर येणार असें दिसताच राजपुत्र खिन्न झाला तोंच दिलारामनें नवऱ्यास पुढील योग्य ती खेळी सुचवून त्या करवी डाव जिंकविला †

बुद्धिबळाचा खेळ ही एक बौद्धिक तालीम आहे. अडचणींतून मार्ग काढून हातीं असलेल्या साधनांनींही विजय संपादण्याचें अवघड काम उरकावयाचें असल्यानें, या खेळानें बुद्धीचें तेज वाढून आत्मविश्वास दृढ होत जातो मैदानावर लढावयाच्या खेळांत ज्याप्रमाणें क्रिकेट, तसा बैठकीं सामन्यांत बुद्धिबळें हा सर्वश्रेष्ठ खेळ होय. हा खेळ खेळणाराची

---

† हा डाव अद्यापहि प्रसिद्ध असून स्टौंटनच्या लॉज अँड प्रॅक्टिस ऑफ चेस, पृ. १३ वर दिला आहे.

नीतिमत्ता व प्रामाणिकपणा उच्च दर्जाचा असतो. असें प्रसिद्ध इंग्रज मुत्सद्दी व कायदेपंडित सर जॉन सायमन यांचें म्हणणें आहे *

यदृच्छेनें संस्कृत भार्षेतील हे दोन ग्रंथ आम्हांस मिळाले. ते मुद्रित करण्याच्या प्रसगानें जी अवांतर माहिती मिळाली तींतील महत्वाचा भाग पुढें उपोद्घातात दिला आहे. संशोधनाच्या दृष्टीनें ती अपुरी असून अंशतः चुकीची असण्याचाहि संभव आहे. ती पुरी व बिनचूक करण्याचें काम तज्ज्ञांचें असून आमच्या आवाक्याबाहेरचें आहे.

ग्रंथकारानें आपल्या 'विलासमणिमंजरी' या अपत्यावर निरतिशय प्रेम असून त्या अपत्याच्या बहुगुणसंपन्नतेबद्दल त्यास, असामान्य विश्वास आहे. पुष्पाचा सुगंध, मधु व सौंदर्य आणि रत्नाचें, तेजस्वी, रमणीय व चिरस्थायी असें मनोहारित्व याचा गोड संगम या ग्रंथात आहे. म्हणून विलास ह्मणजे बुद्धिबळाचा खेळ हीच कोणी रत्नवेली, त्या वेलीस आलेली रम्य व गंधयुक्त–मंजरी असें अन्वर्थक विलासमणिमंजरी हें नाव या ग्रंथास ग्रंथकारानें दिलें आहे. परंतु तें नाव थोडें दुर्बोध असल्यामुळें दुसरें नाव––बुद्धिबल क्रीडा–रत्नें असें साधें व सुटसुटीत असें आम्हीं योजिलें आहे.

अशा मंजरीचा भोक्ता या विस्तीर्ण वसुधरेच्या पाठीवर व निरवधिकालाच्या उदरात, कोणी एखादा विचक्षण असा असेल कीं जो इला आपल्या मस्तकावर भूषण म्हणून धारण करील, असा पंडित त्रिवेंगडाचार्यांनीं भरवसा प्रकट केला आहे त्यास अनुसरून महाराष्ट्रातील मर्मज्ञ व बुद्धिबळप्रेमी वाचक या ग्रंथाचा योग्य तो परामर्ष घेतील अशी आम्हांस उमेद आहे.

कपिलतीर्थ, कोल्हापूर.
ता. २४–६–३७

ग. र. कुलकर्णी, (हळदीकर.)

---

* (High standard of morality and honesty among Chess Players हिंदु इल्स्ट्रे॰ वीक्ली १३ ६-१९३७, पृ. २४)

उपोद्घात

बुद्धिबळ क्रीडेचें उत्पत्तिस्थान व उत्पादक.

या खळाचा जन्म कोणत्या देशात झाला याविषयीं विद्वानाचे निरनिराळे तर्क आहेत. निरनिराळ्या पंडितानीं निरनिराळ्या कारणानीं ग्रीस, बाबिलोनिया, इजिप्त, इराण, चीन, हिंदुस्थान, अरबस्तान, आयर्लंड व पॅलेस्टाइन, यापैकीं कोठल्यातरी एका देशास या खेळाच्या उत्पत्तिस्थानाचा मान देण्याची आपल्याकडून खटपट केली आहे

सूज्ञ सालोमन राजा, रावणाची पत्नी मंदोदरी, इराणी बादशहा वर्क्सिस, ग्रीक राजपुत्र पालेमीडस, तत्त्ववेत्ता अरिस्टॉटल, राणी सेमिरामीस, झेनोबिया, कोणी एक ब्राह्मण व यत्रेजा नावाचा कोणी इराणी ज्योतिषी यापैकीं कोणाना कोणाच्या गळ्यात या जनकत्वाच्या मानाचें पदक अडकविण्याचा प्रयत्न कित्येक विद्वानानीं केला आहे. यातील काहीं नावाना दतकथेखेरीज आधार नाहीं, काहींना ऐतिहासिक सत्याचा पाठिंबा नाहीं, आणि इटली, आयर्लंड, वेल्स येथील काहीं खेळांचें अल्पस्वल्प सादृश्य या खेळाशीं पाहूनच कित्येक संशोधकानीं बुद्धिबळाच्या उत्पत्तीचा संबंध तत्तद्देशीय कित्येक इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तीशीं जोडला आहे.

या खेळाची उत्पत्ति चीन देशात झाली असे इ. स. १७९३ त मि. हाइल्स आयर्विन यानीं प्रसिद्ध केलें. त्याचें म्हणणे असें आहे:- "चिनी राजा कौमु ऊर्फ लिन पॅन याच्या कारकीर्दीत इ. स पूर्वी १७४ साली शेन्सी देशावर त्या राजाची स्वारी झाली. त्यावेळीं सैनिकास रिकाम्यावेळीं गुतविण्यासाठीं हनसिंग नावाच्या सरदारानें हा खेळ काढला. चिनी भाषेत या खेळास युद्धशास्त्रक्रीडा-(Choke-choo Hong Ki) असें म्हणतात." आमचे ग्रंथकार पंडित त्रिवेंगडाचार्य या पद्धतीचा उल्लेख 'चैनादेरल्पसारत्वात्तन्मत न स्पृशामहे' (प्रस्ता. श्लो. १२ पृ. ६) असा करितात.

मि. एन ब्लॅंड यानीं इ. स. १८५० त प्रसिद्ध केलें कीं इराणात जन्म पावून हा खेळ हिंदुस्थानात आला; व तेथें त्यात अनेक सुधारणा झाल्यावर त्यासह तो परत इराणात गेला.

अलीकडील सशोधनानें हिंदुस्थान हीच या खेळाची जन्मभूमि आहे. हा सिद्धात आता विद्वानास मान्य झाला असून त्या गोष्टीस मुख्यत: खालील लेखकाचे प्रयत्न कारणीभूत झाले आहेत.

१ ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीचे डॉ. हाइड (Hyde) यानीं इ. स. १६९४ त सदरचें मत प्रथम प्रतिपादिलें. परतु याना हा खेळ खेळता येत नव्हता किंवा सर विल्यम जोन्स प्रमाणें सस्कृत वाङ्मयाचा थागहि लागलेला नव्हता.

२ सस्कृत भाषेंतील अनेक काव्य–नाटकाचे भाषातरकार, व कलकत्ता हायकोर्टाचे एक तत्कालीन न्यायाधीश (इ. स. १७८३ ते १७८९) सर वुइलियम जोन्स, यानीं डॉ. हाइड याचे मतास पुष्टि देऊन एशियाटिक रिचर्स भाग दोन या पुस्तकात भविष्यपुराण, अमरकोश, आणि निरनिराळ्या भाषात असलेलीं मोहऱ्याचीं नावें यावरून हा खेळ हिंदुस्थानातच प्रथम निर्माण झाला असें सिद्ध केलें. तथापि या खेळाचा स्पष्ट उल्लेख सस्कृत वाङ्मयात सापडला नाहीं, हेंहि त्यानीं नमूद करून ठेविले आहे.

३ डॉ. हिरॅम कॉक्स यानीं इ. स. १७९९ चे सुमारास एशियाटिक रिचर्स, भाग ७ यात 'ब्रह्मदेशातील बुद्धिबळाचा खेळ,' (Burmse Chess) या विषयावर लिहिताना जोन्सचाच सिद्धात कबूल केला आहे.

४ प्रो. डंकन फोर्बस् यानीं 'बुद्धिबळाचा इतिहास' (History of Chess) हा ग्रथ सन १८६० त प्रसिद्ध केला. त्यात त्यानीं अनेक कारणें देऊन कॉक्सच्या वरील सिद्धातास पुष्टि दिली आहे. तरीहि त्या मतावर, व्हायडर लासा (इटॅलियन), व फॉं डर लिंडे (जर्मन) यानीं आक्षेप घेतले आहेतच. हिंदुस्थानांत हा खेळ २–२॥ हजार वर्षांवर चालत आला असल्याचें मात्र सर्व एकवाक्यतेनें कबूल करतात.

यापैकीं काहीं जणानीं बुद्धिबळाचा खेळ, मूळच्या चतुरंग (शत-रंग–Chess) खेळातूनच निघाला, असेंहि लिहिलें आहे. सर विल्यम जोन्स व डॉ. फोर्ब्स यानींच ह्या प्रश्न उत्तम प्रकारें सोडविला आहे. यासंबधानें प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथकार मि. हॉवर्ड स्टॅंटन यानें असें लिहिलें आहे:—It has been proved beyond the possibility of question by the admirable researches of Dr. Duncan Forbes that the original outhors of chess-board and its arcana were the Hindus (Laws and Prachie of chess P. I) तथापि डॉ. डंकन फोर्बचें मत असें आहे कीं, इसवी सनाच्या ३ ते ९ शतकात जेव्हा अहिंसाप्रधान बुद्धधर्माचा पगडा या देशावर बसला तेव्हा मानवी स्वभावातील स्वाभाविक युद्धप्रवृत्तीला वेगळें वळण देण्यासाठीं बुद्ध भिक्षूनी या खेळाची कल्पना काढिली.

५ या खेळासबंधात ज्याचें मत प्रमाण मानण्यात येतें त्या एच. जे. मरे याच्या *'बुद्धिबळाचा इतिहास'* १९१३. (*History of* Chess) या ग्रंथात वरील मत मान्य केलेलें नाहीं.

६ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष यानीं चतुरंगदीपिकेच्या इंग्रजी उपोद्घातात वरील सर्व मताचें विवेचन करून म्हटलें आहे कीं, मि. मरे यानीं जोन्स व फोर्ब सिद्धांताविरुद्ध–या खेळाची जन्मभूमि हिंदुस्थानच आहे या–दिलेलीं कारणें फारशीं सबळ नाहींत तथापि ज्या आधारावर या सिद्धांताची उभारणी जोन्स वगैरेंनीं केली आहे तें आधार अपुरे आहेत.

प्रो. घोष यानीं संपादिलेले तरंगिणी व दीपिका हे ग्रंथ आणि हल्लीं आम्हीं प्रसिद्ध केलेलें पुस्तकहि प्रो मरे याच्या अवलोकनात आलें तर ते आपलें हें मत बदलून जोन्सच्या मतालाच मान देतील असें वाटतें.

कारण त्यानीं अगदीं अलीकडे ब्रिटिशचेस मॅगेझिन डिसेंबर १९३६ चे अंकात 'बुद्धिबल' क्रीडेचें आयुष्य किती (How old is Chess) या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. त्यात गंगा नदीच्या प्रदेशात (Ganges Valley) मध्यें इ. सन ५७० च्या सुमारास बुद्धि-बळाचा जन्म झाला असावा असें म्हटलें आहे. त्यानीं दिलेलीं कारणें भिन्न असलीं तरी या ग्रंथानीं त्याच्या या मतास दुजोरा मिळेल.

संस्कृतांतील ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा निर्देश

१ " बालकहितबुद्धिबलक्रीडनं " यांत लक्ष्मणपंडित, लक्ष्मणादिभिरनुक्तत्वात्, अपरे, अपसिद्धान्तिनः, केचित्, वगैरे उल्लेखावरून भामिनी टीकाकारानें अनेक ग्रंथांच्या आधारानें टीका लिहिल्याचें दिसतें.

२ चतुरंगदीपिकेंत १ चतुरंगपद्धति, २ दिव्यमालिका, ३ यामल व ४ भारत या ग्रंथांचा; आणि १ व्यास, २ यम, ३ पितामह, ४ गौतम, ५ भृगु, ६ मनु, ७ अगस्त्य, ८ महामनु, ९ जाबालि, १० ऋष्यशृंग, ११ पितामहमनु, १२ याज्ञवल्क्य, १३ मिश्र, व १४ गुरुचरण, इतक्या ग्रंथकारांचा उल्लेख आहे. ग्रंथकारांपैकीं कांहीं नांवें सर्वांच्या परिचयाचींच आहेत; परंतु इतर कारणांनीं सुप्रसिद्ध असलेल्या त्या महात्म्यांनींच याहि विषयावर ग्रंथरचना केली आहे असें निर्विवादपणें म्हणण्याचें धाडस आज तरी करणें योग्य नाहीं. बाकी चतुरंग, अष्टपद, शारी (सारी) या नावांनीं या खेळाचा निर्देश संस्कृत वाङ्मयांत अनेक जागीं आढळतात, हें त्याच्या प्राचीन भारतीयत्वाचें निःसंशय गमक आहे.

खेळाचा इतिहास.

या खेळाचा इतिहास सुमारें ४।५ हजार वर्षांचा असावा असें संशोधकांनीं ठरविलें आहे. *त्या कालाचे साधारणपणें असे खंड पडतील:—*

१ चतुरंगाचा कालः— पुराण कालापासून इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापर्यंतचा;

२ बुद्धिबळाच्या उत्क्रमणाचा कालः— इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापासून तों पंधराव्या शतकापर्यंतचा सुमारें हजार वर्षांचा,

३ बुद्धिबळाच्या आधुनिक स्वरूपाचा कालः— इसवी सनाच्या १५ ते १८ शतकाच्या अखेरचा चारशें वर्षांचा,

४ नंतरचा आजपर्यंतचा काल, १००।१२५ वर्षांचा. यास आम्हीं युरोपियन शास्त्रीय पद्धतीचा काल हें नांव देतों.

चतुरंग.

हें या खेळाचें अगदीं पहिलें नांव असून हल्लीं तें प्रचारांत नाहीं. हा खेळ अमुक वेळीं खेळला म्हणजे वैभव प्राप्त होईल इत्यादि

कल्पनानीं या खेळास पूर्वी एक प्रकारचें धार्मिक स्वरूप होतें. त्या वेळीं तो हल्लींच्याच पटावर खेळत.

यात हिरवा, पिवळा, काळा व तावडा अशा चार रगाचीं प्रत्येकीं आठ आठ सोंगटी असत. प्रत्येक रगास राजा, हत्ती, घोडा, नौका (उट) व चार पदाति (प्यादीं) असत. पुढील आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें वरील सोंगट्याची माडणी करीत.

पत्याच्या खेळात ज्याप्रमाणें समोरासमोरील भिडूची एक बाजू असते, त्याप्रमाणें चतुरगात हिरवा व काळा मिळून एक बाजू व बाकीचे दोघे मिळून दुसरी बाजू असे. पत्याच्या खेळाप्रमाणें खेळण्याचा क्रम डावीकडून उजवीकडे असे.

चतुरंगांतील सोंगटीं व त्यांचीं पटावरील मांडणी.

काळा (क)

पिवळा (ब)

ना	प			रा	ह	घ	ना
घ	प			प	प	प	प
ह	प						
रा	प						
						प	रा
						प	ह
प	प	प	प			प	घ
ना	घ	ह	रा			प	ना

तांबडा (ड)

हिरवा (अ)

संक्षेपचिन्हें.-रा=राजा; ह=हत्ती, घ=घोडा; ना=नाव, प=पत्ति=प्यादा.

छापलेल्या दुसऱ्या प्रबंधात 'चतुरंग' शब्दाचा उपयोग न करितां "बुद्धिबळ" हाच शब्द वापरला आहे.

बुद्धिबळ

बुद्धिबलक्रीडा ही 'चतुरंग' क्रीडेतून निघाली. चतुरंग व बुद्धिबळ दोन्हींचेहि जनक हिंदू लोकच आहेत. आरब लोक नव्हेत ही क्रीडा सुमारे १२।१४०० वर्षे हिंदुस्थानात रूढ आहे. कांहीं काल दोन्हींही क्रीडा समकालीच रूढ होत्या. हिंदुस्थानातून 'बुद्धिबळा'चा खेळ इराणात गेला. तो कधीं कसा गेला हें अद्याप निश्चित झालेलें नाहीं. तेथून हा खेळ आरबस्तानात मुसलमानी खलीपाचे आश्रयाखाली फोफावला.

नंतर त्याचा युरोपीयन राष्ट्रांत प्रवेश व सुधारणा झाल्या. इंग्लिश-पद्धतीची सुरवात १९ व्या शतकाच्या सुरवातीस झाली. व पुढें त्यात प्रगति झाली. येवढी माहिती बुद्धिबळक्रीडेसंबंधीं बऱ्याच निश्चितपणें मिळूं शकते याचें आता क्रमानें वर्णन करूं.

मागें सांगितल्याप्रमाणें 'बल' हा शब्द सोंगटें या अर्थी वापरला आहे. म्हणून आपल्या मतें पूर्वीच्या चतुरंग खेळास 'चतुरंगबल' असें नांव असावें. पुढें त्यातील अक्षक्रीडेचा दैवाधीन भाग म्ह. फासे वगळून बुद्धिची जोड त्यास दिली म्हणजे 'बुद्धिबळ' झालें या शब्दातच हा इतिहास दडला आहे. पंचतंत्रातील 'बुद्धिर्यस्य बलंतस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।' या श्लोकात बुद्धिबल शब्दावर कोटि—Pun—केली असावी असें वाटतें. संस्कृत वाङ्मयात या क्रीडेचे उल्लेख 'बुद्धिबल' या नावानें फारसे सापडत नाहींत. प्रो. घोष यानीं फक्त सिंहासन बत्तीशीतील 'बुद्धिबल' शब्दाचा स्पष्ट उल्लेख दिला आहे. या विषयावरील ग्रंथ कालाच्या उदरात गडप झाल्यामुळें मुसलमानानीं चतुरंगास 'बुद्धिबळ'चें स्वरूप दिलें असें कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें मत आहे. तें मत चुकीचें आहे असें जोन्स, फोर्बस, स्टौंटन वगैरेनीं सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु, त्याअर्थी निरुत्तर प्रमाणें नव्हती. प्रो. घोष यानीं बुद्धिबळाच्या हिंदुस्थानांतील अस्तित्वाबद्दल १४ व्या शतकाच्या पूर्वीचा आधार मिळत नाहीं असें म्हटलें आहे!

प्रो. घोष यांच्या सदर मतात बदल होण्यास या पुस्तकात छापलेलें 'बालकहित-बुद्धिबल' हा ग्रंथ पुष्कळ अर्शी कारणीभूत होईल असें आम्हांस वाटतें.

बालक-हित-बुद्धिबलक्रीडनचा काल इ. स. च्या १० ते १२ व्या शतकाच्या अलीकडील नाहीं असें पृ. २१८ वर आम्हीं दाखविलेंच आहे. यांत उल्लेखिलेल्या ग्रंथापैकीं काहीं ग्रंथ मिळाल्यास 'बुद्धिबळा' विषयीं अधिक माहिती मिळून त्याचा कालनिश्चय स्पष्ट होईल. स्टौंटन लिहितो —

"There can be no question that the Hindu game was, at some unrecorded period.. . converted by the Hindus themselves into the form, which it presented when first introduced by them to the Arabs"

—Laws and Practice of Chess, P. 5

"हिंदु लोकांचा हा खेळ अरबस्तानांत ज्या स्वरूपांत प्रथम नेला त्यापूर्वीं अनिश्चित अशा काळांत हिंदूनींच त्याचें तसें रूपांतर केलें होतें."

पल्हवी भाषेंतील, कर्नामक-इ-अर्तखत्री (इ. स. ६ वें शतक) आणि चत्रंग-नामाक (इ स. ६५०-८५०) या दोन ग्रंथावरून, इ. स. ५५० च्या सुमारास इराणांत हा बुद्धिबळाचा खेळ प्रचारांत होता. चत्रंग ग्रंथावरून तो (Chess) इ. स. च्या ५ व्या शतकांत चतुरंगाचा बुद्धिबळ झालेला असा असला पाहिजे असें प्रो. घोष यांचें मत आहे.

मि. मरे यानीं ब्रिटिश चेस मॅगेझिन मधील लेखांत, (पृ. ११) एका हिंदु राजाच्या वकीलानें इराणच्या खुश्रु बादशाहास बुद्धिबळाचा पट-डाव सोडवावा किंवा खडणी द्यावी अशा अटीवर-नजर केल्याची पर्शियन भाषेंत जी कथा आहे, तिच्या आधारावरून तो खेळ हिंदुस्थानांतील नव्या स्वरूपांतील 'बुद्धिबळा'चा असला पाहिजे, 'चतुरंगा'चा नव्हे, असें म्हटलें आहे कारण 'चतुरंग'

पूर्वीच प्रचारात असल्यानें सदर बादशाहास माहित असलेल्या खेळाची नजर अशा अटीवर कोणी देणार नाहीं. याप्रमाणें 'बुद्धिबळाचा' शोध मागें इ. स. ५७० पर्यंत लागत जातो. चिनी प्रवासी फॉ हैन यानें इ. स. ३९९ ते ४१४ मध्यें हिंदुस्थानात प्रवास केला होता. त्याच्या प्रवासवर्णनात (बुद्धिबळाचा—chess) चा उल्लेख नाहीं, हेंहि मि. मरे यानीं नजरेस आणलें आहे.

याप्रमाणें या प्रकरणावर प्रो. घोष, मि. मरे व या पुस्तकातील दोन ग्रंथ यामुळें अधिक माहिती मिळून संशोधकांचा पुढील मार्ग सुगम झाला आहे, व सांप्रतची हिंदी पद्धतीची बुद्धिबलक्रीडा इ० स० च्या ५ ते ११ शतकाच्या मध्यंतरीच्या काळात प्रचलित होती हेंही यावरून ठरत आहे.

'चतुरंगा'चें 'बुद्धिबल' केलें म्हणजे काय केलें ?

मूळ डावातील पट, सोंगट्यांची संख्या व त्यांच्या गति व अधिकाराचे नियम सामान्यत. कायम ठेऊन चतुरंगात पुढील सुधारणा केल्या. १ खेळणारे गडी २ सोंगट्यांचे रंग व ३ राजे, यांची संख्या चारीवरून दोनीवर आणिली. फाशास फाटा दिला. पापपुण्याच्या लाभाची भीति नाहींशी करून त्यास शुद्ध बौद्धिक क्रीडे (intellectual pastime) चें स्वरूप दिलें.

या सुधारणा कालावधीनें व क्रमानें होत गेल्या असल्या पाहिजेत. हिंदुस्थानातील ज्या पद्धतींचें वर्णन विलास-मणि-मंजरींत केलें आहे, त्यात या सुधारणाची स्थित्यंतरें दिसून येतात. उदा. मिश्रकार्णाटक, व कार्णाटकाचे वर्णन पहा (प्रस्ता. ५, ६.). नंतर निरनिराळ्या सुधारणाचा समन्वय करून सर्वांगसुंदर अशी हिंदुस्थानी पद्धति बनविली असावी.

मोहऱ्यांच्या गतींत फरक होऊन दोन राजाऐवजीं मंत्री व राजा अशीं मोहरीं येऊन, राजास २॥ घरें जाण्याचा अधिकार देऊन, नौकेऐवजीं उंट आला व त्याचें उड्डाण नष्ट करून निरंकुश चाल बहाल दिली. या सुधारणा कधीं व कशकशा केल्या हें कळण्यास साधन

नव्हे! 'वा. हि. बु. क्री.' च्या टीकेंत सोंगट्यांच्या गति व अधिकार विषयीं सुंदर उहापोह केला आहे. त्यांत वजीरास अर्धेंच घराचा अधिकार असावा हें म्हणणें मांडलें असून त्याचें खंडन केलें आहे.

यावरून 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम्' या ग्रंथाच्या किती तरी शतकें आधीं 'बुद्धिबळा'चा उहापोह या देशांत होत होता, हें दिसून येतें. तथापि चतुरंग व बुद्धिबळ समकालांतच काहीं शतकेंपर्यंत–आज नाटकें व सिनेमा आहेत त्याप्रमाणें–अस्तोदयाच्या स्थितींत होते.

'बालक-बुद्धिबलक्रीडन'मध्यें लुप्तप्राय झालेले संस्कृत मार्फतील कांहीं शब्द आहेत. 'विलासमणिमंजरी'त त्याच्याऐवजीं मुसलमानी मार्फतील शब्द संस्कृत श्लोकांत दिले आहेत. पंडित त्रिवेंगडाचार्य ज्या अर्थी वरील शब्द उपयोगांत आणीत नाहींत त्या अर्थी 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडन'चा काल आणखी मागें नेला पाहिजे. उदा०–शह देणें, मात, बुर्जि या शब्दांच्या अर्थांचे 'वेधन,' 'मृतिका,' 'विंदुकः' इ. शब्द असून, ते त्या अर्थांनें आज उपलब्ध नाहींत.

तसेंच, 'शतरंज' हा शब्द 'चतुरंग' शब्दापासून निघाला असून मूळ इराणी व आरबी मार्फतहि तो परकीय शब्द आहे. याप्रमाणें 'शतरंज' हा स्वतंत्र खेळ नाहीं असें ठरलें म्हणजे हिंदूंनीं बुद्धिबळाचा खेळ मुसलमानी राष्ट्राकडून घेतला हें म्हणणें आपोआपच निराधार ठरतें.

बुद्धिबळाचा परदेशांतील प्रसार

आशिया खंडातील देशांत पुरातन काळापासून या खेळाचा प्रसार आहे. त्याचा इराणांत प्रवेश इ. स. चे सहाव्या शतकाच्या मध्यमार्गी झाला. पेहल्वी मार्फतील दोन ग्रंथांचा उल्लेख मागें याविषयीं केला आहेच. फिर्दुसीच्या शाहनाम्यांत शतरंजाचे वर्णन

---

† A point of prime interest to the cultivated chess-players is the date and motive of conversion of this Asiatic game....... (i e Changes in the powers of Bishop, Queen and King) The exact history of these changes is hidden in the gloom of dark ages awaiting fresh discoveries.....

Laws and Practice of Chess (P. 20)

आहे. तुर्कस्तानातील खलीपानीं पुढें सातव्या शतकात इराणदेश जिंकल्यावर हा खेळ अरबस्तान व बायझटायिन राज्यात गेला. अरबी भाषेत इ. स. ९०० चे सुमारास अली अदली नावाचा ग्रंथ असून, खलीपाच्या उदार आश्रयामुळें त्या भाषेत, शतरंज (Chess) खेळावर बरेच ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. (मरे पृ. १६९.) त्यापैकीं उपलब्ध ग्रंथावरून हा खेळ खलीपाना किती प्रिय होता हें दिसून येतें.

सुप्रसिद्ध बादशाहा हरून-अल-रशीद याचा मुलगा मुस्तासिम बिल्ला खलीप यानें रचलेला डाव व अली शतरंज याचा डाव आणि 'दिलाराम राणीचा' डाव असे डाव अजूनहि प्रसिद्ध आहेत. 'विलास-मणि-मजरीं'त दिल्लीच्या बादशहाचा अवघड म्हणून ७ वा डाव दिला आहे. मुसलमानी राष्ट्रानीं या खेळात किती व कशा सुधारणा केल्या हें येथें विस्तारभयास्तव देता येत नाहीं. तेथून पुढें हा खेळ युरोपात स्पेन, इटली, फ्रान्स या देशात जाऊन इंग्लंड जर्मनी रशिया वगैरे सर्व युरोपभर पसरला आहे, व हल्लीं युरोपियन पद्धतीच विशेष रूढ आहे. तात्पर्य ६ वे शतकापासून १५ वे शतकापर्यंत या खेळाचा एवढा इतिहास मिळतो.

बुद्धिबलक्रीडेचें अर्वाचीन युग

इ. स. च्या पधराव्या शतकानतर अर्वाचीन युग सुरू होतें. या काळाचा विश्वसनीय इतिहास मिळतो. परतु तो इंग्रजी ग्रंथकारानीं सविस्तर दिलेलाच आहे. इ० स० च्या १६ व्या शतकात राजास बुरुजात जाण्याचा अधिकार मिळाला. 'फर्जी' (वजीर-मत्री) या पुरुषवाचक मोहऱ्याचें स्त्रीवाचक 'राणी' हें मोहरें झालें. प्याद्याची पहिली चाल इच्छेप्रमाणें दोन घरांची झाली, व त्यास जाता जाता मारण्याची (en passent) मुभा मिळाली. राजाच्या स्थानाची अदला बदल होऊन ते समोरासमोर आले. लेखनपद्धति निश्चित झाली. या व दुसऱ्या इतर सुधारणा होऊन आजच्या युरोपियन पद्धतीचा खेळ रूढ झाला आहे. इग्लिश पद्धति १८०८।२१ च्या सुमारास चालू होऊन या १००।१२५ वर्षात ती अधिकाधिक लोकप्रिय होत चालली आहे आणि हिंदुस्थानातही तीच जास्त रूढ होईल असें दिसत आहे.

१०० घरांचा पट

या विषयीं ७५ व्या डावाच्या आरंभीं या पटावरील डाव कसा खेळावा हें सांगितलें आहे. चौसष्ट घराच्या पटावरील खेळांत उत्कृष्ट बुद्धिवंताच्या चातुर्यास वाव नाहीं म्हणून त्यांना त्यांत पुरेसें समाधान वाटत नाहीं, याकरितां बुद्धिबळाच्या हल्लींच्या पटाचीं घरें व मोहरीं वाढवून पहिल्याहून अवघड व बुद्धिचातुर्यास आणखी अवसर देणारा पट काढला पाहिजे, असें या खेळांतील कांहीं जगप्रसिद्ध खेळाडू म्हणूं लागले आहेत. मि. जे. आर. कॅपाब्लॅंका हे त्यांत प्रमुख आहेत. त्यांनीं १०×१०=१०० घरांचा एक पट सुचविला असून त्यांत हल्लींच्या सोंगट्या शिवाय हत्ती शेजारीं चॅन्सलर व मार्शल या नांवाचीं दोन मोहरीं कडेच्या पट्टींत ठेवावयाचीं. चॅन्सलर यास घोडा व उंट या दोही मोहऱ्याची आणि मार्शल यास घोडा व हत्ती या दोघांची गति असून खेळणाराच्या मर्जीप्रमाणें कोणत्याहि एका गतीचा त्या त्या मोहऱ्यांनीं एका खेळीस उपयोग करावयाचा; अशी सुधारणा त्यांनीं सुचवून या खेळास 'Brighter Chess' (सवाई बुद्धिबळें म्हणजे त्रिविंगढाचार्यांचा महाविलासच) असें नांव देण्याचें योजिलें आहे.

या डावाचा प्रसार झाल्यास वरील इष्ट हेतु सिद्धीस जाईल आणि बुद्धिबळाचा खेळ हा बुद्धीच्या बळावाच आहे हें खरें ठरेल, असें त्याचें म्हणणें आहे.

ड्रेडनॉट चेसः–दुसरा असाच तऱ्हेचा डाव केपटाऊनचे कोणी मॅक्स रिक्स यांनीं कल्पिला आहे. यांत ड्रेडनॉट नांवाचीं जादा मोहरीं असून, तीं एक घर तिरकस व दोन घरें सरळ अशा गतीनें जाण्याची योजना केली आहे.

डबल चेसः–हा युनायटेड स्टेटसचे मि. ज्युलियन ग्रॅड हॉवर्ड यांनीं कॉपीराइट घेतलेला असा आहे. यात पट १६×१२=१९२ घरांचा असून बुद्धिबळें चौसष्ट आहेत.

निओ चेसः–(नवा बु. खेळ) हा दोघांतच खेळण्याचा असून प्रत्येक बाजूस १ राजा, २ वजीर, ३ हत्ती, ४ घोडा, ५ उंट व ६

" राज्ञोक्तं कः स्व ? । तेनोक्तं द्यूतकारोऽहं । राजन्, सारिफलं सोलकठं च चतुरंग च कपर्दकं च चोचलितमुष्टिकं च गतागतं दशचतुष्कं खेलितुं जानामि. "

यातील ' दशचतुष्क ' हा १०० घराचा पट आहे हें उघड आहे. प्रो. घोष यांना या पटाची माहिती नसल्यानें ' दशचतुष्क ' शब्दाचें मर्म त्यांच्या ध्यानीं आलें नसावें.जाता जाता सांगावयाचें तें असें कीं तैमुरलंग यास या खेळाचा नाद असून त्याच्या प्रखर बुद्धीला चालू खेळ अपुरा वाटला म्हणून, त्यानें १०×११=११० घराचा पट तयार करून त्यावर तो खेळत असें, असें स्टॉंटन म्हणतो. त्याच्या पटाची समग्र माहिती देता न आली तरी बुद्धिवंतास प्रस्तुत खेळ अपुरा वाटतो याचेंहि हें उदाहरण आहे.

एकदरींत हिंदी चतुरंगाचें रूपांतर बुद्धिबळांत होऊन त्यांतूनच ' महाविलास ' निर्माण झाला हें स्पष्ट आहे आणि हे तिन्ही खेळ म्हणजे ' चतुरंग ' ' बुद्धिबळ ' आणि ' महाविलास ' केवळ हिंदभूमींतच रुजले, वाढले आणि विस्तारले यांत तिळमात्र संदेह नाहीं !

ग. रं. कु.

संशोधनाविषयीं थोडी अधिक माहिती.

पं. त्रिवेंगडाचार्यांचा उल्लेख एका जर्मन नियतकालिकात इ० स. १८७३ त पुढील शब्दात आढळतोः–

'Trevengadacharya Shastree—Essays on chess, adapted to the Europeon mode of play. .... translated from original Sanskrit'—Bombay 1814 (ही माहिती प्रो. चक्रवर्ती यानीं कळविली आहे.) हें इंग्रजी भाषांतर (निवेदन पान २ पहा) हल्लीं मिळत नाहीं. यामुळें मि. क्रझ यानीं भाषांतर केलें कीं छापण्याचें काम केलें हें समजण्यास साधन नाहीं.

ग्रंथकारानें आपलें वर्णन श्री. बाजीराव पेशवे याच्या तोंडून केलें आहे. यात 'चिरमस्मानुयाश्रितः' (प्रस्ता० श्लो० ५ पृ. २) 'आमचे बहुत काळापासूनचे आश्रित' असे शब्द आहेत. सदाशिव माणकेश्वर व पंडित याचा जिव्हाळा आहे. यावरून त्रिवेंगडाचार्यांचें वास्तव्य महाराष्ट्रात बरेंच दिवस झालें असावें.

तसेच सदाशिव माणकेश्वर, त्रिंबकजी डेंगळ्यानंतर दुसऱ्या बाजीरावाचे प्रधान होते. त्याच्या कारकीर्दीत सुमारें १८०२ ते १८१४ च्या काळात वि. म. ची रचना झाली असावी. राघोबा व बाजीराव या पितापुत्राना गृहकलहामुळें इंग्रजाचाच आश्रय बराच घ्यावा लागला. त्यावेळीं बाजीराव त्याचे आश्रित त्रिवेंगडाचार्य याना युरोपियन लोकाचा सहवास घडून त्याच्या पद्धतींची माहिती पंडितानीं घेतली असावी. व पुढें ग्रंथ तयार झाल्यावर त्याचें भाषांतर–हें भाषांतर समग्र ग्रंथाचें कीं, त्यातील काहीं डावाचें, हें सागता येत नाहीं– मि. क्रझ यानीं छापून काढलें. या कालासंबधी अधिक संशोधन झालें पाहिजे. सदाशिव माणकेश्वर इ. स. १८१७ त मृत्यु पावले.

पृष्ठ २१४ वर दिलेला सन १८२८–२९ हा काल आमच्या पोथीचा लेखनकाल आहे. रचनेचा नव्हे.

\+ + +

वा० हि० बु० चा काल निश्चित होण्याचें मुख्य साधन म्हणजे 'लक्ष्मणा' चा ग्रंथ सापडून त्याचा काल निश्चित होणें, हें होय.

त्रिवेंगडाच्यार्यांच्या वेळेला त्यातील,मृतिका=मात वेध=शह; बिंदुक[१] =बुर्जि; व वजीराची अडीचाची गति हे शब्द मुळीच प्रचारात नसावेत. यावरून सदर शब्दाचा पूर्ण विसर पडण्यास व त्या ऐवजीं परकीय भाषेतील शब्दाचा प्रवेश होण्यास लागणारा कालावधि मानला आहे. उत्तरहिंदुस्थानात व दक्षिणेंत मुसलमानी राज्य चिरस्थायी होण्यापूर्वीचा म्हणून या ग्रथाचा काल दहा ते बारा शतकाच्या पूर्वीचा मानला आहे. ही त्या कालाची उत्तर मर्यादा आहे. शिवाय यात, जोरी खेळास दिलेलें महत्व; निवळ प्याद्यानीं राजास खेळतां येत नाहीं हें सांगणें, वजीराची प्राथमिक अडीच घराची चाल, घोड्याचें उड्डाण; प्याद्याच्या पुनरुजीवनाचा उहापोह, टीकेंतील अनेक ग्रथकाराचे उल्लेक, यावरून बुद्धिबळाच्या परिणतावस्थेचा मध्यकाल असावा. अर्थात् हें अनुमान असून आणखी भक्कम पुरावा मिळणें अवश्य आहे.

या ग्रथाचा लेखक व लेखनकाल याचा शोध करून सशोधनाचा प्रकाश पडणें अगत्याचें आहे.

मूळ श्लोक आठ असावेत असे ' टीका बुद्धिबलाष्टके कुर्वे, ' असें टीकाकाराच्या पहिल्या श्लोकावरून दिसतें, परतु सर्व श्लोक उपलब्ध नाहींत. व या आठ श्लोकाचा कर्ता व टीकाकार हे भिन्न असावेत हेहि श्लोक व टीका यातील अपचालित=जीवतो या शब्दाच्या अर्थावरून वाटतें.

\+ + +

मराठी ग्रथात एकनाथकृत (इ स.१५४८ ते १६०९) भावार्थरामायणात (बालकांड ११.२४९.) बुद्धिबळाचा उल्लेख असा आहेः—

जैंवि बुद्धिबळें बाडें कोडें । मिथ्या राजा प्रधान हत्ती घोडे ॥

° ° °

[१] बिंदुक [बिंदु + क ; कः—लघुता दाखविणारा प्रत्यय;]=शून्य.

कोणत्याही गोष्टीचा अभाव दाखविण्यास बिंदु किंवा शून्य घालून दाखवितात. बिंदुकः हा शब्द या डावात सर्व मोहऱ्याचा अभाव दाखविणारा शब्द आहे. बिंदुलें=शून्य. पहा ज्ञानेश्वरी अ. ९ ओ. ४६१

मग आली व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हा भाव होती मज मीनलें ।

'बुद्धिबळां'तील शब्दांची वंशावळ.

चतुरंग	बुद्धिबळ	मराठी	मुसलमानी (पर्शियन)	इंग्रजी
१ चतुरग	बुद्धिबळ	बुदबळ, बुद्धिबळ.	शतरज, सदरज शतरग, नर्द.	Chess
२ क्रीडाचक्र अष्टकोष्टी.	खेलनांगण पट	पट	बिसाती शतरज.	Chess-board.
३ बल	व्यक्ति, बल.	बुदबळ, सोंगटे, नरद.	मुहरा नरद.	Piece, Chess-men
४ राजा.	राजा.	राजा.	शाह.	King
५ ०	प्रधान, मन्त्री.	वजीर.	फर्जीन, वजीर,	Queen.
६ हस्ती.	हस्ती.	हत्ती.	रुख Tower,	Rook.
७ अश्वः	अश्व.	घोडा.	अस्प, फर्स,	Knight
८ नौका, तरी.	उष्ट्र.	उट.	फिल.	Bishop
९ पत्ति, वटी.	पत्ति, पदाति,	प्यादा-दें	पियादा.	Pawn
१० विंघन ?	वेघन, वेघः	शह.	शाह (कर्दन)	Check
११ काक्काष्ठ ?	विंदुक.	बुर्जि.	बुरुजि.	०
१२ हनन	मृतिका.	मात.	मात (Dead)	Mate
१३ ०	पत्तिमृतिका ?	प्यादेमात,	शाहमात	Ch-mate

हिंदुस्थानांतून इराण, तेथून अरबस्तान, इटली, स्पेन, फ्रान्स, जर्मनी व इग्लंड अशा क्रमानें पुढें हा खेळ प्रसार पावला आहे. म्हणून पर्शियन व इंग्लिश नावांत साम्य दिसत नाहीं.

आणखी बुद्धिबळावर संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध होतील त्यात 'विषम' डावासंबंधीं (games with odds) ऊहापोह केलेला आढळून येईल. इटॅलियन ग्रंथकार करीरा (१६१७ इ. स.) याचा या विषयावर ग्रंथ आहे. त्यांतील बरेचसे उतारे स्टौंटन देतो. त्यावरून त्यास प्रत्यक्ष, नसला तरी भाषांतरीत असा एखादा हिंदुचा ग्रंथ मिळून, त्या आधारानें तो लिहिला असावा मुसलमानी राष्ट्रांस विषम डाव प्रिय असत असें म्हणतात. परंतु ही वाढ मूळ हिंदुस्थानातच झाली असली पाहिजे, असें एकदर या खेळाचीं या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथावरून जी परिणति दिसतें, त्यावरून वाटतें. चतुरंगातून फाशांचे उच्चाटन झाल्यानंतर निव्वळ बुद्धिबळावर खेळ येऊ लागला. परंतु दोघांच्या बुद्धि सारख्या असणार कशा ? तेव्हां अधिक बुद्धिवानावर जादा बौद्धिक वजन (load) घालून व दुसऱ्यास काहीं सवलती देऊन दोन्ही बाजू समान करण्याचा प्रकार सुरू होणें ओघानेंच प्राप्त झालें त्यामुळें विषम डावाची निर्मिति झाली या देशावर मुसलमानाचे अतिक्रमण होण्याच्या पूर्वीच्या काळात बरेच लिखाण झाले असावे हा युद्धनिदर्शक खेळ असल्यामुळें युद्धातील नानाप्रकारची व्यूहरचना व त्याचें भेदन करणें, हेही बुद्धिबळावरील ग्रंथात असण्याचा संभव आहे. (डाव ८० ची रचना पहा)[‡]

° ° ° °

बुद्धिबळाचा आरंभ इ. स च्या ५ शतका पर्यंत लागतो (उपो. पृ. १८) त्यानंतर सुमारें तीन चारशें वर्षांत, गुप्त वगैरे हिंदुसाम्राज्याच्या भरभराटीचे काळांत या विषयावर ग्रंथरचना होणें संभवनीय आहे

° ° ° °

---

‡. It was not till after chance had been abolished in the regulation of the game, that the art of giving odds was made a study and a system then indeed the game became a trial of pure skill It is reasonable to suppose, no long time would elapse before (p 380) the genius of players has devised to obviate the inequality of skill between competetors (p VI) . Such Eastern works on odds, are very rare Staunton-Chess player's Companion, p 380

———

‘ विलासमणिमंजरी ’चीं हस्तलिखितें.

विलासमणिमंजरीची एक हस्तलिखित प्रत आम्हास प्रथम इसवी सन १९२८ त मिळाल्याचें आम्हीं ता. १७।८।१९२९ च्या ‘ केसरी ’त जाहीर केलें. तसेंच ‘ महाविलास ’ (१०० घराच्या पट–पद्धतींची माहिती) ता. ५ व १२ जानेवारी १९३० च्या मद्रासच्या ‘ हिंदु इलस्ट्रेटेड वुइक्लीं ’ इंग्रजींत प्रसिद्ध केली. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रतींचा आम्हास कसकसा शोध लागत गेला हें आता सांगतों.

१. कोल्हापूर प्रत ही आम्हास इ. सन १९२८ त मिळाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. ही चांगल्या चिवट कागदावर लिहिलेली पोथीच्या आकारात (७″ × ११″) आहे. पोथी बहुतेक पूर्ण असून सुंदर, स्वच्छ व वळणदार बालबोध अक्षरांत लिहिली आहे. हिच्या पूर्व व उत्तर खंडाचीं पृष्ठें अनुक्रमें ५२ व ५३ असून १ लें पृष्ठ गहाळ आहे. त्यामुळें आरंभींचे १० श्लोक नाहींत. शेवटचें पृष्ठ थोडेसें कसरीनें खाल्लेलें असून त्यावर पोथीचा लेखनकाल व ग्रंथसंख्या नमूद आहेत. प्रत्येक डावाखालीं मराठी भाषांतर आहे.

२. पुणें प्रत ‘ आनंदाश्रम ’ पुणें या संस्थेतील नं. ३५५७. उपलब्ध वर्ष १९३१. अपुरी. सर्व संस्कृत भाषेंत. प्रस्तावना व १ ते ६४ डाव आणि १ ते ८ डावाचीं उत्तरें एवढाच या प्रतींत मजकूर आहे. त्याची नक्कल आम्हीं करवून आणिली.

इतिहाससंशोधक कै. वि. का. राजवाडे यांच्या संग्रहांतील प्रतीवरून ‘ संशोधक ’ मासिक वर्ष १ ते ३ मध्यें १९३३-३५ त क्रमशः छापलेली.

३. धुळें प्रत संपादक आणखी एक हस्तलिखित मिळाल्याचें पृ. ३ वर लिहितात. परंतु दोन्ही प्रतींचें वर्णन करीत नाहींत. छापील प्रत बहुतांशीं पूर्ण. पण तींत अनेक अशुद्धें राहून चुका फार झाल्या आहेत. त्यापैकीं बऱ्याच आमच्या पुस्तकांत सर्वत्र दाखविल्या आहेत. त्यांसाठीं या पुस्तकाची १०६,

११६, १३१, १६२, १६७, १७२, १७८, १८९, १९४, २१२ इ. पृष्ठे पहावींत. शेवटच्या ९६ ते १०० डावाचा मजकूर छापण्यात प्रश्नोत्तरा तील मजकुराची गल्लत झाल्यानें आलेली दुर्बोधता आमची पोथी नसती तर मुळींच गेली नसती. दोन्ही पोथ्यातील त्या मजकुराचीं फाटकीं पानें कल्पनेनें जुळवून मजकुराची मांडणी केली असावी असें दिसतें. पोथ्या धड कीं फाटलेल्या आहेत, याबद्दल संपादकीय मजकुरात मुग्धता स्वीकारली असली, तरी पोथी फाटलेली असावी, हे सत्य पृ. ८३ वरील टीपेंत "मूळ दोन्ही पोथ्यात एवढा तुकडा जुळत नाहीं" या टीपेच्या रूपानें बाहेर पडलें आहे! या चुकाचें भानहि संपादकास नाहीं! यापेक्षा मिळालेल्या पोथ्याची वस्तुस्थिति वर्णन केली असती तर बरें झालें असतें. संस्कृत मजकूर छापण्यात संधि करण्याचे नियम न पाळल्यानें तो वाचताना फार प्रयास पडतात. असो. संपादक, रा. रा. विष्णु हरि नित्सुरे. प्रकाशक, भास्कर वामन भट, चिटणीस:-राजवाडे संशोधन-मंदिर, धुळें. संपूर्ण छापील प्रत १९३६ च्या मार्च महिन्यात मिळाली.

धुळें प्रतींत झालेल्या या चुका शोधून त्या दाखविण्यास आम्हास वेळ मोडून फार श्रम घ्यावे लागले त्यामुळें या पुस्तकात काहीं पानें निष्कारण वाढून त्या मानानें खर्चहि वाढला आहे. तथापि 'राजवाडे संशोधन-मंदीर' या संस्थेच्या चालकाच्या नजरेस ही गोष्ट आणून यापुढील त्याचें नवीन प्रकाशन अधिक काळजीपूर्वक व्हावें या हेतूनें हा चुका दाखविण्याचा खटाटोप केला आहे! हा ग्रंथ धुळ्यास प्रसिद्ध होत असल्यानें या ग्रंथाचें प्रकाशन करण्याचा आमचा रहित केलेला बेत त्या प्रतीच्या चुका नजरेस आल्यानंतर पुन हातीं घेऊन ही आवृत्ति काढावी लागत आहे.

हिंदुस्थानसरकारच्या पुराणवस्तुसंरक्षक खात्याकडून एक बहुमोल व प्रचंड ग्रंथसंग्रह रॉयल एशियाटिक सोसायटी,

४ कलकत्ता प्रत कलकत्ता ब्रँच या संस्थेच्या स्वाधीन केला गेला, त्यात मिळाली ही प्रत अपुरी असून तींत दुसरा स्तबकच नाहीं व ४ थ्याचे फक्त दोन श्लोक आहेत, असें संस्थेचे एक अधिकारी प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम्. ए. काव्यतीर्थ, यांजकडून आम्हास समजलें.

बुद्धिबळाचा खेळ खेळण्याचे नियम.

[ग्रंथकार त्रिवेंगडाचार्य यानीं आपल्या प्रस्तावनेंत खेळण्याच्या देशी विदेशी सर्व पद्धतींची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. तथापि अगदीं नवीन खेळाडूंस उपयोगी पडेल अशी विस्तृत माहिती देण्याविषयीं प्रकाशकार्नी आग्रहाची सूचना केल्यावरून हा भाग पुस्तकास आरंभीं जोडण्यात येत आहे.

खेळाच्या अनेक पद्धतींपैकीं हिंदुस्थानात पूर्वापार चालत आलेली व अद्यापि आमच्या जुन्या पिढींतील मडळी, जिचा सररहा उपयोग करतात ती, हिंदुस्थानी पद्धति आणि नवीन पिढींत जिचा प्रसार एक सारखा वाढत असून जी अखेर मान्य होणार अशी चिन्हें दिसत आहेत ती, युरोपीयन-इंग्लिश पद्धति, या दोनच पद्धतींची माहिती पुढें दिली आहे. पुढें दिलेल्या नियमावरून खेळ खेळण्याइतकें व या पुस्तकातील डाव समजण्याइतकें ज्ञान होईल. प्राविण्य आगीं येण्यास आपल्याहून वरचढ खेळणाराशीं खेळण्याची सवय ठेवावी. व प्रसग विशेषीं त्यास डावातील वजीर काढावयास लावून खेळावें.]

सूचनाः-देशी व विदेशी खेळण्याच्या पद्धतींत साम्य पुष्कळच आहे व त्यातच दोन्ही पद्धतींतील फरक जेथल्या तेथें दाखविले आहेत. **इंग्लिश पद्धतींतील विशेष फरक जाड अक्षरांनीं दाखविले आहेत.**

नियम

(१) हा खेळ दोन सामनेवाल्यात म्हणजे खेळाडूत होतो. एकमेकास परस्पर, प्रतिपक्षी, विरुद्धबाजू, उलटी बाजू असें संबोधण्यात येतें.

(२) डावात खेळावयाचीं सोंगटीं दोन रंगाचीं असतात. देशी पद्धतींत तांबड्या आणि हिरव्या; आणि विलायतींत पांढऱ्या व काळ्या रंगाचीं असतात. प्रत्येक खेळाडूस एकेक रंग असतो.

(३) प्रत्येक बाजूला एक राजा, एक वजीर, दोन हत्ती, दोन उंट, दोन घोडे आणि आठ प्यादीं मिळून प्रत्येकास सोळा व दोघाचीं मिळून

एकदर डावात ३२ सोंगटीं म्हणजे बुदबळ असतात. त्यांना इंग्रजींत Pieces (पीसीस्) म्हणतात आम्हीं त्यास सोंगटीं (बुदबळें) असें नाव दिलें आहे. बुदबळें लाकूड, हस्तिदत वगैरेपासून बनवितात.

(४) खेळाच्या आरभीं दोनी पक्ष समबळ (सारख्या शक्तीचे) असतात.

काळा सुरवातीची मांडणी. (विलायती) १६

ह	घो	उ	व	रा	उ	घो	ह
प	प	प	प	प	प	प	प
प	प	प	प	प	प	प	प
ह	घो	उं	व	रा	उं	घो	ह

पांढरा (जाडा) १६

(५) प्याद्याखेरीज बाकीच्या सोंगट्यास 'मोहरीं' म्हणतात. राजाची गणना 'राजा' अशीच स्वतंत्र असते.

(६) हा खेळ (वरील आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें) ८×८=६४ घराच्या चौरस पटावर खेळतात. पट कापडाचा, लाकडाचा, किंवा जमिनीवर खडूनें रेघा काढूनहि बनवितात. व तो दोन खेळाडू आपल्यामध्यें ठेवून आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें सोंगटीं मांडून खेळतात. (रा=राजा; ह=हत्ती, उ.=उंट, घो.=घोडा, प=प्यादा)

(७) आकृतींतील मांडणी विलायती पद्धतीची आहे. त्यांत प्रथम खेळणाराच्या म्हणजे पांढरा रंगवाल्याच्या उजव्या हातास राजा व डाव्या हातास वजीर असतो व दुसऱ्या बाजूचे राजा व वजीर पहिल्याच्या राजासमोर राजा, आणि वजीरासमोर वजीर असे मांडतात. पण हिंदी पद्धतींत प्रत्येकाचा राजा व वजीर हे अनुक्रमें त्याच्या उजव्या डाव्या बाजूस असतात.

(८) खेळांतील सोंगट्यास खालील गति (चाली) आहेत:-

(अ) समोर, सरळ, पुढें अथवा मागें, उजव्या किंवा डाव्या हातास एक अथवा अनेक घरें जाणें.

(ब) तिरकस गतिनें मागें पुढें कोनऱ्यानें कर्णरेषेनें-जाणें.

(क) अडीच घराची गति, कोणत्याही बाजूस दोन घरें समोर जाऊन एक घर उजवीकडे किंवा डावीकडे आडवें जाणें यास अडीच घराची गति म्हणतात. वास्तविक ही तीन घराची गति असता पुढें जाऊन नतर आडवें जावें लागतें, म्हणून अडीच घराची गति म्हणतात.

(ड) बुरुजांत जाणें (कॅसलिंग Castling) तटबंदी करून घेणें.

कॅसलिंग म्हणजे, राजा व हत्ती हे जागचे हलण्यापूर्वी व त्यांच्या दरम्यानचीं सर्व मोहरीं वेथून बाहेर गेलेलीं असलीं म्हणजे जरूरीप्रमाणें राजास घोड्या,च्या घरीं व हत्तीस उंटाच्या घरीं एकदम जाण्याचा अधिकार. हा वरील अटी पाळून एकच वेळ वजावतां येतो. राजा व हत्ती या दोघांस हलविण्याची एकच खेळी मानतात. मात्र राजास शह आल्यास हा अधिकार सवढ असूनहि वजावतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें राजाला कॅसलिंग करतांना ज्या घरीं ठेवावयाचें त्या

घरावर प्रतिपक्ष्याचा मारा असल्यासही हा अधिकार चालवितां येत नाहीं.

(इ) चालत असतांना मारणें–En passent–या प्रकारांत मारणारें प्यादें आपल्या पांचव्या घरीं असावें लागतें, व परपक्षाचें प्यादें, मारणाऱ्या प्याद्याच्या शेजारच्या कोणत्याहि पट्टींत, आपल्याच घरीं असून, दोन घरें जाण्याचा आपला अधिकार बजावणारें असें असावें लागतें. म्हणजे एक घर जातांना जसा त्यानें परपक्षाचा मार खाल्ला असतां तसाच, त्याला दोन घरें गेल्यासहि खावा लागतो. मार खाणारें प्यादें मरतें व त्याच्या पुढील घरांत हें मारणारें प्यादें येतें. एकंदरींत मारणारें प्यादे घोड्याच्या चालीप्रमाणें दीड घर जातें म्हणावयाचें.

(फ) हिंदुस्थानी पद्धतींत कॅसलिंग व चालत असतांना मारण्याचा (en passent) नियम नाहीं.

(९) बुद्बळाच्या गति (चाली) व अधिकार

(१) राजा–हा शेजारच्या कोणत्याहि एका घरात सरळ अथवा तिरकस जाऊं शकतो. मात्र अशा जाण्याच्या ठिकाणीं शत्रुपक्षाचा जोराचा मारा नसला पाहिजे. राजास शह मिळण्यापूर्वी फक्त एक वेळ घोड्याप्रमाणें अडीच घरें जाण्याची मुभा हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतींत आहे. या ऐवजीं विलायती (इंग्रजी) पद्धतींत राजास सुरक्षित ठिकाणीं जाण्यासाठीं कॅसलिंग (बुरुजात जाणें) ही सवलत ठेविली आहे

(अ) राजा प्रतिपक्षाच्या राजाशेजारीं जाऊं शकत नाहीं.

(१) राजा डावात अखेरपर्यंत असतो. तो मरत* नाही. राजे एकमेकांस मारत नाहीत.

(२) वजीरः—हा सरळ किंवा तिरकस, मागें अथवा पुढें, वाटेल तितकीं घरें जातो. मात्र वाटेंतील घरें मोकळीं पाहिजेत. परपक्षाचें बुदबळ मध्येंच आलें तर, त्याला मारून घेऊन त्या जागीं बसतो व तें आपल्याच रंगाचें असल्यास त्याच्या जवळच्या घरीं थांबतो. उडी मारून जात नाहीं. सर्व मोहऱ्यांत हाच सर्वांत बलिष्ठ आहे. कारण, यांत हत्ती व उंट यांच्या गतींचा संयोग आहे.

(३) हत्ती.—हा केव्हांहि सरळ, आडवा अथवा उभा, मागें व पुढें जातो. त्यास तिरकस गति नाहीं. यामुळें तो वजीराच्या खालोखाल सामर्थ्यवान् आहे. वाटेंत आलेल्या बुदबळासंबंधानें वजीराप्रमाणेंच यास थांबावें लागतें.

(४) उंटः—हत्तीस ज्या प्रमाणें फक्त सरळ जाता येतें, त्याप्रमाणें उंटास फक्त तिरकस जाता येतें. बाकी सर्व नियम वजीर व हत्तीप्रमाणें म्हणजे उंट हें मोहरें हत्तीहून कमी प्रतीचें आहे. दोन्ही बाजूचे उंट एका नळकांडींत असतात तेव्हां त्यास 'एकपगी' म्हणतात.

(५) घोडाः—हाच फक्त अडीच घरें जाणारा मोहरा आहे. आणि उंट हत्ती व वजीराप्रमाणें न थांबतां मार्गांत असलेल्या बुदबळावरून उडी मारून जातो. याच्या गतीस समोंवतालचीं आठ घरें मिळतात. घोड्याच्या टप्प्यांतील आठ घरें आकृतींत दाखविलीं आहेत.

आकृतींत घोड्यापासून १, घोड्यापासून २, घोड्यापासून ३ इ. ८ पर्यंत अडीच घरें आठ होतात. असीं कोमलादि घरापासून दुसरीं अडीच घरें समजावीं. (पृष्ठ ३६ वरील आकृति पहा.)

---

* चतुरंगांत राजे मरत. सिंहासन देणें, चतुरंगराज्यांत प्रवेश करणें, महत्त्वाची मोहरीं घेणें इ. प्रकारांनीहि जे विजयाचें स्वरूप दिलेलें आहे, त्यांनि दरेक भेद 'बुद्धिबळांत' काढून टाकून पराजास युद्धांत मारावयाचा हा एकच उपायाचा प्रकार दर्शविला गेला. मात्र या. पु. हि. च्या टीकेंत पृ. २२१ वर, 'नृपस्य मननिग्रहः' असें टीकाकार म्हणतो.

घोड्याची चाल.

		१		३			
	८				२		
			घो				
	७				४		
		६		५			

(५) वजीर, हत्ती, उंट, घोडे हीं मोहरीं परपक्षाच्या बुदबळास मारू शकतात. स्वपक्षाच्या बुदबळास जोर करतात. मेल्यावर जिवत होतात. प्यादें मात्र जिवत होत नाहीं.

मोहरीं पुढें जातात व मागें येऊं शकतात व डाव्या उजव्या बाजूसही आपल्या अधिकाराप्रमाणें जातात परंतु प्यादें फक्त पुढेंच जातें. मागें अथवा बाजूस जाऊं शकत नाहीं.

(६) प्याद्यांच्या गति :—

(अ) प्यादें सरळ पुढें फक्त एक घर जातें, मागें अथवा बाजूस जात नाहीं.

(ब) मारण्याच्या वेळीं उजव्या किंवा डाव्या बाजूस पुढें तिरकस जातें.

(क) राजा, वजीर व दोन हत्तींच्या पुढील प्यादीं प्रथम खेळीस दोन घरें जाऊं शकतात.

इंग्रजी डावांत कोणतेंही प्यादें असें दोन घरें जाऊं शकतें.

(१०) मोहरीं जिवंत करणें. *

आठव्या घरीं पोंचलेल्या प्याद्याबद्दल त्या घरचें मोहरें-मूळ तें मोहरें पटांत नसेल तर जिवंत करतां येतें. व मूळचें प्यादें पटांतून काढून टाकावें लागतें.

(११) घोड्याच्या आठव्या घरीं प्यादें गेलें म्हणजे त्याचा घोडा होतो. त्यावर प्रतिपक्षाचा मारा नसेल तर जिवंत होतांक्षणींच तो घोडा आपल्या गतीनें (२॥ घराच्या) पाहिजे तेथें उडी मारतो. पण घोड्याच्या आठव्या घरीं परपक्षाचें मोहरें असून, तें मारून घोडा होत असेल, किंवा घोडा होणाऱ्या अडीचाव्या घरीं परपक्षाचा राजा असेल किंवा घोड्याच्या आठव्या घरावर प्रतिपक्षाचा मारा असेल, तर घोडा होणाच उडत नाहीं. हा मारा परपक्षाच्या राजाचा असेल आणि घोडा होण्याकरतां जाणारें प्यादें जोरात असेल, तर तो राजा मारू शकत नसल्यानें, तो घोडा उडू शकतो.

राजाचें प्यादें आठव्या घरीं गेल्यास त्याचा वजीर होतो.

इंग्रजी पद्धतींत प्यादें मोहऱ्याच्या आठव्या घरीं गेल्यास त्याचें कोणतेंही मोहरें होतें. मग मूळचें प्यादें जिवंत असो अगर नसो. किंवा मोहरें जिवंत न करतां प्यादें तसेंच ठेवतां येतें. म्हणून एकापेक्षां अधिक वजीर दोहोंपेक्षां अधिक हत्ती, उंट, घोडे होऊं शकतात.

इंग्रजी पद्धतींत प्याद्यास चालत असतानां मारण्याचा (en passent) चा अधिकार आहे. हा हिंदी पद्धतींत नाहीं.

१२ शह आणि त्याचे प्रकार.

(१) राजा हा इतर मोहऱ्याप्रमाणें मारला जात नाहीं. परंतु परपक्षाच्या युद्धबळाच्या माऱ्यांत सांपडला असतां त्यास ' शह ' लागला असें म्हणतात.

---

* मोहरीं जिवंत करण्याची कल्पना मूळ चतुरंगक्रीडेंत असून प्यादें शेवटच्या घरीं जाणें, यास 'पट्पद' असें स्वतंत्र नांव दिलें आहे; कारण प्याद्यास आपलें स्थान सोडून सहा घरेंच चालावें लागतें.

(२) असा 'शह' देतानां इंग्रजी पद्धतींत 'शह' म्हणून उच्चारावें लागतें.

[हा उच्चारण्याचा प्रकार हिंदु पद्धतींत सरहा नाहीं व तो असणें इष्ट आहे, असें पं. त्रिवेंगडाचार्यांनी या पुस्तकात ठिकठिकाणीं 'शाहं वदेत्' असें म्हटलें आहे यावरून वाटतें. बा. हि. क्री. मध्यें 'वेध' हा शब्द लावला आहे. तोहि प्रचारात आल्यास ठीक होईल.

मराठींत शह देणें या अर्थी शब्द मिळत नव्हता. वि.म. त सर्वत्र 'शाहं' दद्यात्, 'नृपं वदेत्' अशी शब्दयोजना आहे. तो शब्द 'वेधनं' 'वेध' हा आता पुन्हा मिळाला. मूळ चतुरंगात 'विधन' हा शब्द त्या अर्थी असावा असें दिसतें. त्याचें भाषांतर प्रो. घोष *obstruct* या इंग्रजी शब्दानें करतात. व हा शब्द पाणिनींत मिळत नाहीं असेंहि लिहितात (चतु. दीपि. पृ. १२) वेधन हा शब्द चंद्रसूर्यांस राहूकेतूचा 'वेध' लागतो या कल्पनेंतून निघाला असावा.]

नाशहः–शह लागलेल्या राजास,

(३) त्या घरातून शह चुकेल अशा प्रकारें हलविणें भाग आहे किंवा,

(४) शह देणारें मोहरें व तो राजा यांच्यामध्यें आपलें एखादें बुदबळ आडवें घालून तो शह चुकवावा किंवा,

(५) शह देणारें बुदबळ मारता येण्यासारखें असेल तर तें मारावें.

(६) या सर्व प्रकारास 'ना शह' करणें असें म्हणतात. एका पक्षानें शह दिल्यानंतर दुसऱ्यास 'ना शह' करणें भाग आहे. 'ना शह' करताना या तीन प्रकारांतील जो सर्वांत फायदेशीर होईल तो घ्यावा. घोड्याचा व प्याद्याचा 'शह' राजाला हलवून अथवा शह देणारें सोंगटें मारून काढावा लागतो.

(७) 'ना शह' करणें अशक्य होईल तर त्याजवर डाव होतो. म्हणजे खेळ पुरा होतो. राजे केव्हांहि एकमेकाजवळ म्हणजे एकास एक लागलेल्या घरात येऊ शकत नाहींत, व एका बाजूच्या बुद-

बळाच्या गतीच्या मोकळ्या मार्गात (बुदबळानें रोधलेल्या पद्धीत) उलट बाजूचा राजा येऊ शकत नाहीं; तसा तो येणें म्हणजे तो 'शहात' प्रतिपक्षाच्या जागेत येणें होय.

काटशह:—कोणत्याहि बाजूचा राजा व दुसऱ्या बाजूचें मोहरें यांच्या दरम्यान (मध्यवर्ती) असणारें दुसऱ्या बाजूचें बुदबळ, बाजूस सरकवून, राजा मोहऱ्याच्या मार्गात आणता आल्यास, त्यास काटशह केला असें म्हणतात; आणि अशा वेळीं वर नियमामध्यें सांगितल्या प्रकारानें 'ना शह' करणें भाग आहे.

शह काटशह:—काटशह करताच दरम्यानच्या उचललेल्या बुदबळाचाहि राजास पुनः शह लागला, तर त्यास शह काटशह किंवा इंग्रजींत डबल चेक (Double check) असें म्हणतात.

शह काटशहाचा 'ना शह' करण्यास राजासच हलवावें लागतें. अन्य प्रकारानें 'ना शह' होत नाहीं.

शहशह-राजास शह चुकविण्यास एकच घर राहतें, व तेथेंहि पुनः शह येऊन पूर्वीच्या घरीं जावें लागतें. अशा वेळीं राजास दोनच घरें राहून, दोन्ही घरात शह येतो. त्यास 'शह शह' किंवा इंग्रजींत Perpetual check-पर्पेच्युअल चेक असें म्हणतात.

एक पक्ष दुसऱ्याची सरशी होईल या भीतीनें आणि दुसऱ्याच्या राजास 'शहशह' करता येईल अशी संधि पाहून, त्या संधीचा उपयोग करून घेतो तेव्हा तो डाव बरोबरीचा होतो.

दोघांपैकीं एकाचाहि डाव झाला नाहीं म्हणजे बरोबरी होते.

राजास मोहऱ्याचा शह लागून 'शह' काढण्यास मार्ग नसला म्हणजे त्यास 'मात' म्हणतात.

मार-मात. एका बाजूचें एकच राहिलेलें मोहरें शहानें मेलें म्हणजे बुर्जि होते, परंतु तो शह त्याला असतां त्या बाजूचा राजा दुसरीकडे जागा नसली म्हणजे मात होते व मोहरें मेलें असल्यानें बुर्जिही होते म्हणून यास मारमात म्हणतात. म्हणून हा डाव बुर्जिपेक्षा जास्त व मातेपेक्षां कमी मानतात त्यास मार-मात म्हणतात.

(बा. बु. क्रीडेंत यास 'मृतमृत्तिका' हा शब्द दिला आहे. पृष्ठ २२४.)

प्याद्याच्या शहानें मात झाली असता **प्यादेमात** किंवा **प्यादी** म्हणतात.

('प्यादी' च्या विजयास हिंदी पद्धतींत फार महत्त्व आहे. प्रतिपक्षी सरस असेल तर 'प्यादी' देणें हें फार कठीण व बुद्धिचातुर्याचें काम आहे. प्यादें हें सर्वांत दुबळें बुदबळ. त्याचें संरक्षण करून त्याजकडून अखेर प्रतिपक्षाचा राजा जिंकावयाचा, हें सर्व डावाचें ध्येय होऊन, हल्ला व बचाव करताना समयसूचकता, धैर्य, दूरदर्शित्व, कल्पना, युक्तिप्रयुक्ति लढविणें इ. गुणाचा विकास यात होतो. हा डाव खेळणारे खेळाडू व रणांगणातील आपल्या सेनेच्या हालचाली करणारे सेनापति यांच्या मनोवृत्तींत मुळींच अंतर नाहीं. हिंदु राष्ट्रानें 'प्यादी' या विजयास योग्य महत्त्व देऊन डावात बौद्धिक आनंदाचीं सूक्ष्म स्थानें निर्माण केलीं असून त्याच्या विकासाची परमोच्च सीमा गाठली आहे!)

१ **मल्ही.** *प्यादींत मल्ही म्हणून एक प्रकार पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. पटावर दोन बाजूचे दोन राजे व प्रत्येक बाजूस एकेकच एकाचे मोहरें असून फक्त विजयी पक्षाचें एक प्यादें अधिक राहतें व त्या प्याद्यानें प्यादी झाली म्हणजे तिला मल्ही म्हणतात.*

२ *या मल्हींत दोन्हीकडे एक एक घोडें, एकेक उंट, एकेक हत्ती, वजीर, असले म्हणजे त्या मल्हीस अनुक्रमें* १ घोडमल्ही २ *डुचमल्ही* ३ *गजमल्ही* ४ फकीरी किंवा परमहंसी अशीं नावें आहेत.

हत्तीमल्ही व घोडमल्ही हे डाव घोड्याच्या प्याद्यानेंच होतात. *इतर मल्ही कोणत्याहि प्याद्याने होतें.*

कूजी. एका बाजूची सरशी असून विरुद्ध बाजूचा राजा आपल्या मोहऱ्यानीं अगर प्याद्यांनीं वेढिलेला असतो. त्याचें खेळण्याचें मोहरें होरेस सापडलें असतें. अशा वेळीं सरस बाजूचा खेळाडू त्यावर डाव करण्याच्या इच्छेनें आपलें मोहरें अशा रीतीनें हलवितो कीं, त्यामुळें विरुद्ध बाजूस खेळण्यास जागाच उरत नाहीं. अशा वेळीं डाव कुजला किंवा **कूजी (Stale-mate)** असें म्हणतात.

(त्रिवेंगडाचार्य यानीं '**कुंठितवधं**' हे नाव दिलें आहे.)

डावाचा शेवट व त्याचीं विशिष्ट नांवें

बुर्जि:–एक बाजूला राजा, व एक किंवा अधिक मोहरीं आणि दुसऱ्या बाजूला फक्त राजा–मग उभयतांची प्यादीं असोत वा नसोत–अशी स्थिति आली म्हणजे ज्याचा नुसता राजा राहतो त्यावर बुर्जि झाली असें म्हणतात. हा सर्वांत लहान विजय मानतात.

इंग्रजी पद्धतींत 'बुर्जि' हा प्रकार मानत नाहींत. मोहरें मेलें तरी अखेरपर्यंत डाव चालवावा लागतो.

(आजपर्यंत 'बुर्जि' या अर्थाचा मूळ संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. वा. बु. क्री. मध्यें सातव्या श्लोकांत 'बिंदुकः' हा शब्द त्या अर्थाचा दिला आहे.)

पंचमोहरी–एका बाजूचे राजा व उंट, आणि घोडा, आणि दुसऱ्या बाजूला राजा आणि उंट अथवा घोडा, असे असून पहिल्यानें दिलेला शह मारून पुनः दोन मोहरीं दोन बाजूस राहतात व डाव बरोबरीचा होतो. एक मोहरें असणारा बुर्जिही करून देत नाहीं. अशा डावास पंच-मोहरी म्हणतात. दोन्ही बाजूंचें एकही प्यादें उरलें नसल्यास ती पंच-मोहरी म्हणजे बरोबरी समजून डावाची अखेर होते, अशी कित्येक ठिकाणीं चाल आहे.

(हा एक 'बरोबरीचा' च प्रकार आहे. त्रिवेंगडाचार्यांनीं पृ. ८२।८५।९२ वर काहीं प्रकार दिले असून शेवटचा डावहि आरंभा-पासून अखेरपर्यंत–आद्यंत बघ–प्रकार बरोबरीचा आहे.)

मारामारी किंवा जोराजोरी

बुद्धिबळें खेळण्याचे दोन प्रकार आहेत.—

१ बळी किंवा जोराजोरी व २ निर्बळी किंवा मारामारी. यापैकीं, पहिल्या प्रकारांत मोहऱ्यांस व प्याद्यांस एकमेकांचा जोर राहील अशीं तीं खेळतात. जोरांत असलेलें एकमेकाचें बुद्बळ परस्परानीं मारावयाचें नसतें. जें मोहरें किंवा प्यादें निजोरी असेल अथवा होईल, तें वेंचेंदें मारता येतें. परंतु जोरांत असलेलें बुद्बळ कायद्यानें मरतें. किंवा जोर करणारें बुद्बळ स्वतः विरत बसलें असेल, तर त्याच्या

जोराचा उपयोग होत असला, तर जोर असणारें बुदबळ मरतें, किंवा राजाचा जोर एकाद्या बुदबळास असून विरुद्ध पक्षाचे त्यावर दोन जोर झाले, तर तें बुदबळ मारता येतें, आणि एखादें प्यादें सातव्या घरीं असून त्याच्या जोरात एखादें मोहरें असेल, व तें मारलें असता प्याद्यानें मारून जें मोहरें जिवत होणार, तें पटावर जिवत असेल, तर अशा प्याद्याचा जोर नाहीं, असें समजून त्या प्याद्याच्या जोरातील मोहरें मारता येतें. व शेवटीं एकच मोहरें शिल्लक राहिलें म्हणजे मारामारी करता येते. (बिनजोरातील बुदबळें मारता येतात.)

जोराजोरींत राजा शहाशिवाय हलत नाहीं, परतु त्यास आपल्या-जवळील बिनजोरी बुदबळ मारण्याकरता हलता येतें; व मागें सागितल्याप्रमाण एक मोहरें राहून मारामारीचा प्रकार सुरू होतो. त्यावेळीं दोन्ही राजास शहाशिवाय हलता येतें

यात प्यादीशिवाय दुसरा डाव होत नाहीं. परतु शेवटीं एकहि प्यादें उरलें नसेल तरच मात करता येते. प्यादी होतेवेळेस प्याद्या वरचा मारा चुकविला पाहिजे. जोराजोरीचे खेळाचा प्रचार फार थोडा आहे. **हा प्रकार इग्रजी पद्धतींत नाहीं.** यात 'सर्व बुदबळावर जोर ठेवणें' हेंच महत्त्वानें आहे.

मारामारी किंवा बिनजोरी (निर्बळी) खेळ यात बुदबळास जोर असो अगर नसो, त्याना मारण्याचा हक्क एकमेकास आहे. यात डावपेंच, कौशल्य वगैरेस पूर्ण वाव आहे, म्हणून सर्व देशात याचा प्रसार आहे. या पुस्तकातील सर्व डाव या प्रकारचेच आहेत. हा प्रकार आला म्हणजे जोराजोरीचा डाव सहज येतो बुर्जी, मात वगैरे प्रकार यातच आहेत.

किरकोळ

१. एका घरात एकाशिवाय अधिक बुदबळें येत नाहींत. (मूळ चतुरगांत तीं येत.)

अवश्य खेळी

मागें डावाची अखेर होण्याचे प्रकार सागितले आहेत. त्याप्रमाणें बुर्जि मात वगैरे होण्याचे प्रसग आले असता, आपलीं मोहरीं मारावयास

देऊन डाव वाचत असल्यास वाचविणें भाग आहे. अशा मारावयास देण्यानें पुढें प्यादीसारखा मोठा डाव होत असेल, तर आमच्यावर बुद्धि किंवा मात झाली–मोहरें बळी देत नाहीं–म्हणून मागत नाहीं. अशा खेळीस अवश्य खेळी म्हणतात.

१ राजास हत्तीचा अगर उंटाचा शह येत असून मात होत आहे, पण वजीर अथवा हत्ती इरेस घालून तीं वाचते, तर तीं मोहरीं इरेस घातलींच पाहिजेत. मातच करा–इरेस घालत नाहीं, असें म्हणता येत नाहीं.

२ लहान मोहऱ्यानीं मात होत असून मात होणाऱ्या घरावर हत्ती, किंवा वजीराचा मारा असेल, तर तीं लहान मोहरीं मारून ते हत्ती वजीर मारावयास दिलेच पाहिजेत.

३ आपलें मोहरें प्याद्यानें फुकट मरत आहे व राजास शह लागला आहे अशा वेळीं प्रथम राजाचा शह अवश्य काढला पाहिजे फुकट मोहरें मरतें, म्हणून शह काढत नाहीं, असें म्हणता येणार नाहीं.

४ एका बाजूचा प्यादा सातव्या घरापर्यंत गेलेल्या असून त्याचें एकच मोहरें शिल्लक असून तें मारलें जातें, अशा वेळीं त्यास बुद्धि झाली, असें म्हणतां येत नाहीं. तें प्यादें आठव्या घरीं नेऊन मोहरें जिवंत केलेंच पाहिजे.

५ घोडा होण्याकरतां गेलेलें प्यादें सातव्या घरीं असून, तो होणाऱ्या घरावर उलट बाजूचा मारा नसल्यास, त्या घरापासून कोणत्याही अडीचाव्या घरीं उलट बाजूचा राजा असेल, तर त्या राजास शह न देता घोडा दुसरीकडे खेळणें अवश्य आहे.

खेळाच्या तीन अवस्था

डावाच्या, सुरवात (opening) मध्य (middle), व अखेर अशा तीन अवस्था आहेत. सुरवातीची माहिती देणारी इंग्रजींत पुस्तकें आहेत. त्याचा अभ्यास करावा.

मध्य. (middle) यात बचाव व हल्ला हा भाग कल्पनाशक्ति व बुद्धिचातुर्यानें ठरऊन परपक्षाचें छिद्र पाहून त्यावर मारा करणें या गोष्टीस हल्ली फार महत्त्व देतात. पूर्वी राजाच्या आसपास युद्ध क्षेत्र

होऊन एकमेकावर प्यादी करण्याकडे लक्ष असें हल्लीं तसें, नाहीं. तुमची सरशी झाली म्हणजे झालें. रणक्षेत्र कोठेंहि असो.

अखेर. (end-games) हे उत्तम खेळाडूचे डाव अभ्यासून शिकावे. विलासमणिमंजरीतील डाव हे अखेरी डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

खेळाडूचें धोरण

राजास होतां होईल तों शह लागू न देणें, आपल्या बाजूकडील मोहरें शक्य तों जोरी ठेवणें; दुसऱ्या राजास शह देऊन त्यास सरक्षित ठिकाणापासून बाहेर काढणें; दुसऱ्यास आपल्या बाजूस वजीरासारखीं जाड मोहरीं आणण्यास सवड न देणें, आपल्या पक्षाकडील मुख्य मोहरीं दुसऱ्याच्या बाजूस नेऊन त्याची धुळधाण उडविणें; हे हेतु मनात धरून डाव खेळावा. प्रसग विशेषीं दुसऱ्याची फळी फुटत असेल तर आपले एकादें प्यादें किंवा मोहरें मारावयास देण्याची लालूच दाखवावी. (यास इंग्रजींत ग्यांबीट–Gambit–देणे म्हणतात.)

॥ श्रीः ॥

पण्डित त्रिवेंगडाचार्यकृत

विलासमणिमंजरी

२. दुसरे बाजीराव पेशवे याची प्रशस्ति आणि ग्रंथरचनेचा उपक्रम—

श्रीबाजी सार्वभौमो निखिलगुणगणश्लाघनीयः कदाचित् ।
हर्म्यागारं प्रविष्टः सकलवसुमतीमंडलख्यातकीर्तिः ॥
सर्वैः सभ्यैरुपेतो निजसचिववरं दृष्टिपीयूषवर्षैः ।
सिंचन्प्रोवाच रम्याक्षरमधुरमिदं सर्वकार्ये कृतार्थः ॥ ३ ॥

सकल पृथ्वीतलावर ज्याची कीर्ति दुमदुमून राहिली असून गुणसंपन्नतेमुळें सर्वांच्या स्तुतीस पात्र होऊन कृतकार्य झालेले असे सार्वभौम श्रीबाजीरावप्रभु एके समयीं आपल्या सभ्य अनुयायासह वाड्याच्या रम्य आवारात आले आणि तेथें आपल्या मुख्य मंत्र्यावर दृष्टिक्षेपाची अमृतवृष्टि करून त्यानीं पुढील सुंदर मधुर भाषण केलें—

हे धीर त्वं वरेण्यः विमलतरमतिः सर्वकार्येषु दक्षो ।
मानी मत्प्रीतिपात्रं ह्यसि परममतः सर्वदेशप्रशस्त्यै ॥
ग्रंथो भाव्यो नवीनः सकलजनहितश्चातुरंगप्रधानः ।
विद्वांसो राजसंघाः प्रमुदितमनसा शेखरे यं वहेयुः ॥ ४ ॥

"हे सचिवश्रेष्ठ ! तुम्हीं फार चतुर, बुद्धिमान्, माझे अत्यंत आवडते असून सर्व कामात दक्ष आहा; माझी इच्छा आहे कीं तुम्हीं चतुरंग (बुद्धिबल) विषयावर असा एक ग्रंथ करवावा कीं, त्याची चहूकडे वाहवा होऊन विद्वानानीं व राजेलोकानीं त्या ग्रंथास भूषण समजून तो आपल्या मस्तकीं धारण करावा."

३. ग्रंथकाराचें गौरवयुक्त वर्णन करून त्याजकडून ग्रंथ करविणेची श्रीमंत प्रधानास आज्ञा करतात—

श्रीतिर्पतिपुरी शिष्टसंसेव्या यस्य जन्मभूः ॥
स इदानीमिहैवास्ते चिरमस्मानुपाश्रितः ॥ ५ ॥
त्रिवेंगडाचार्यसुधीः कविर्यो ह्यष्टावधानादिकलाविलोलः ॥
त्वत्प्रीतिपात्रं परमं ततस्त्वं सुसंस्कृतं कारय पद्यजालैः ॥ ६ ॥

" शिष्ट लोकांनीं भरलेली तिरुपतिनगरी ही ज्याची जन्मभूमि आणि जे आमचे बहुत दिवसांचे आश्रित, ते आपले पंडितवर येथेंच आहेत; हे पंडितवर त्रिवेंगडाचार्य, कवि, अष्टावधानी आणि अनेक कलामिश्र असून तशांत तुमच्ये फार आवडतेही आहेत. करितां, त्याजकडून वरील ग्रंथ सुंदर संस्कृत भार्षेत पद्ययुक्त असा तयार करवा. "

४. आज्ञेनुरूप प्रस्तुत ग्रंथरचना—

ततस्तद्गुसुधाधीशभव्यचित्तानुसारिणी ॥
सदाशिवप्रधानोपदिष्टां शैलीं विभावयन् ॥ ७॥
चतुरंगविलासस्य तत्त्वं ज्ञात्वा तनोत्यसौ ॥
त्रिवेंगडाचार्यसुधीर्विलासमणिमंजरी ॥ ८ ॥

सदाशिव प्रधानांनीं सांगितलेली ही (बाजी)राजाची भव्य कल्पनाशैली मनांत ठेवून, चतुरंगविलासाचें (बुद्धिबळक्रीडेचें) तत्त्व जाणणारा हा (मी) पंडित त्रिवेंगडाचार्य ' विलासमणिमंजरी 'ची रचना करीत आहें.

५. प्रत्येक डाव म्हणजे एक रत्नच अशा भावनेनें ग्रंथावर रत्नस्तबकाचें रूपक—

चतु षष्टिवराभूल्यरत्नपत्रोपशोभितां ॥
दीर्घरत्नचतुर्नालां षोडशप्रसवोज्वलाम् ॥ ९ ॥
अनर्घ्यैकशिरोरत्नामष्टयुग्मफलावृताम् ।
शतरत्नौघरचितां परितः स्फुरितप्रभाम् ॥ १० ॥
एनां हि शेखरीकर्तुं कश्चिद्भूयाद्विचक्षणः ॥
विस्तीर्णारत्नगर्भास्याद्त्वधिर्नाप्यनेहसः ॥ ११ ॥

या मंजरीस पहिल्या चौसष्ट विलास(डाव)रत्नरूपी पानांनीं शोभा आली आहे; चार (६५ ते ६८) विलासरत्नांच्या तिला लांब डहाळ्या आहेत; सोळा (६९ ते ८४) विलासरत्नें हीं तिचीं फुलें; सोळा (८५ ते १००) हीं फळें; एक बहुमोल रत्न हें तिचें अग्र; अशी ही धमर+

+ बेरीज १०१ होते, मूळ पोथींत डाव नं. ५९ दिलेलाच नाहीं. —स.

रत्नपुष्पांनीं प्रकाशित व सुगंधित अशी जडलेली व गुंफलेली आहे; (म्हणजे ह्यात रत्नाचे तेज व फुलाचा सुगंध यांचा मधुर संगम आहे.) जिच्या पोटीं अनंत रत्नें आहेत अशी वसुधरा विस्तीर्ण असून कालासही अंत नाहीं; म्हणून कोणी तरी मर्मज्ञ, जिची प्रभा सर्वत्र फाकली आहे अशा *या मंजरीस आपल्या मस्तकीं भूषण म्हणून मिरवीलच मिरवील.*

६. खेळण्याचे देशपरत्वे भिन्न प्रकार—

अथ परिभाषा—

हिंदुस्थानं च कार्णाटं वैलायतमिति त्रिधा ॥
महाविलासो देशेषु यत्र क्वपि न भेदभाक् ॥ १ ॥
निर्बलं सबलं चेति द्विविधं तत्प्रकीर्तितं ॥
निर्बले निर्बलं हन्यात् सबले तूभयं स्मृतम् ॥ २ ॥

या खेळाचे १. हिंदुस्थानीं (उत्तरेकडील), २.कर्नाटकी (दाक्षिणात्य) व ३.विलायती (युरोपीय) असे खेळण्याचे तीन प्रकार आहेत महाविलास (१०० घराच्या पटावरील) खेळ ज्या ज्या देशात खेळतात तेथें तो भिन्नप्रकारक नाहीं.

निजोरी व जोरी अशाहि खेळण्याच्या दोन तऱ्हा आहेत; पहिल्यात फक्त बिनजोरात असलेल्या बुदबळास मारता येते; दुसऱ्यात ही अट नसते.

७. सर्वोत्कृष्ट खेळणारा—

परोक्षमपरोक्षं च तदपि द्विविधं भवेत् ॥
परोक्षक्रीडनं तावत्सर्वदेशप्रशस्तिभाक् ॥ ३ ॥
चतुर्भिश्शास्त्रतत्त्वज्ञैश्चतुर्दिक्षु प्रतिष्ठितैः ॥
यः समं प्रतियुद्धेत समकाले स उत्तमः ॥४॥
एकेन वा पुनर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽक्षिनिमीलनैः ॥
प्रतियोद्धाऽपि तत्तुल्यो वाहनारूढ एव हि ॥५॥

हा खेळ परोक्ष (खेळणाऱ्याचे डोळे बांधून) व अपरोक्ष (ते न बांधता) असाहि खेळण्यात येतो. पहिल्या प्रकारचा खेळ तर कोणत्याहि देशात प्रशंसेस पात्र आहेच.

या खेळाचें शास्त्र व तत्त्व (मर्म) जाणणाऱ्या चौघाजणांस आपल्या चार दिशास बसवून (चार वेगळ्या पटावर) जो कोणी एकाचवेळीं त्याशीं डाव चालवितो तो खेळाडू उत्तम होय.

डोळे बांधून खेळणाराचे बाबतींत जो एका किंवा दोघा अथवा तिघा अशा बरोबरीच्या सामनेवाल्याशीं खेळेल तो तर वाहनातून मिरवणूक काढण्याच्या योग्यतेचा होय.

८. डावात विजयी होण्याचे प्रकार—

बुर्जिर्मातुः पेदमातुरिति त्रेधा जयो नृणाम् ॥
मारुमातुर्विकल्पे तु बुर्जिरेकदेशभाक् ॥ ६ ॥
एकशेषे प्रमत्तास्युरुष्ट्राश्वगजमंत्रिणः ॥
उत्तरोत्तरमुन्मादे भटबंधं वरं विदुः ॥ ७ ॥

बुरजी, मात, प्यादेमात (प्यादी) हे विजयाचे अनुक्रमें श्रेष्ठतर प्रकार आहेत. सामनेवाल्याचें पटावरील अखेरचें मोहरें मारून जी मात होते ती वास्तविक बुरजीच आहे; पण तिला कोणी मारमात म्हणतात.

डावात उंट, घोडा, हत्ती किंवा वजीर हें एकच मोहरें उरलें असता (प्यादी चुकविण्याकरिता) तें माजविण्यात येतें; अशा वेळीं जर कां उलट बाजूची प्यादी झाली तर तिचें महत्त्व वरील शिलकी असलेल्या मोहऱ्याच्या अनुक्रमानें उत्तरोत्तर अधिकाधिक समजलें जातें.

९. कर्नाटक व मिश्रकर्नाटक पद्धतींतील बुद्धिबळाचें गमनसामर्थ्य—

नृपतुल्यो भवेन्मन्त्री गमने शकटो भटान् ॥
उल्लंघ्य याति सदनं द्वयं कोणेन; मानवाः ॥ ८ ॥

परमं सदनं प्राप्य सर्वे ऽमात्यप्रदाः स्मृताः
मुख्यकार्णाटकमिदं तद्विशेषः कथिद्भवेत् ॥ ९॥
एकं द्वौत्रीन्भटांस्त्यक्त्वा सर्वे हन्या महीशितुः ॥
शाहं नैव पदेशायशायभ्राधादि संभवः ॥१०॥
मिश्रकार्णाटकमिदं ज्ञेयं विबुधसत्तमैः ॥
शेषाः सर्वेऽपि सिद्धांता हिंदुस्थानरदृशाः स्मृताः ॥११॥

वजीर राजाप्रमाणेंच जातो; उड प्याद्यावरून उडी मारून तिरकस दोन घरें जातो; प्रत्येक प्यादें शेवटच्या घरी पोंचल्यावर वजीर होतें; ही कर्नाटकी पद्धत. तीतहि कोठें कोठें फरक आहे तो असा–कोणत्याहि बाजूच्या राजाची मुदर्खे १।२ किंवा ३ प्यादी खेरीज सर्व मारतां येतात. घोडा वगैरे (प्याद्यांची झालेली) मोहरी जिवत होन तो त्यांनी शह देता येत नाहीं अशी मिश्रकर्नाटकीची चाल आहे. इतर सर्व नियम बहुधा हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणेंच आहेत.

(वरील दोनी पद्धतींची आम्हांस बिलकुल माहिती न मिळाल्यानें हें भाषांतर बरोबर असेलच अशी खात्री देववत नाहीं— स.)

१०. चिनी वगैरे इतर पद्धति—

चैनादेरल्पसारत्वात्तन्मतं न स्पृशामहे ॥
दुर्बलान्विविधान्पक्षान्प्रायो न स्प्रष्टुमुत्सहे ॥१२॥

चिनी वगैरे पद्धतींत फारसें तथ्य नसल्यामुळें व इतर निरनिराळ्या पद्धति गचाळ असल्यामुळें त्यांचें वर्णन करण्याची आमची मनीषा होत नाहीं.

११. मोहऱ्यांचें परस्पर बलाबल—

भटात्सपादत्रिगुणस्तुरंगमः ॥
रथस्तु पादोनचतुर्गुणोधिकः ॥
गजस्तु षाड्गुण्यमुपैति, मंत्रवित्
तुल्यो भवेद्द्वादशभिः पदातिभिः ॥ १३ ॥

१४. राजाचा एक विशेष अधिकार; व काहीं प्याद्याची विशेष गति—

अप्राप्तशाहो नृपतिः सकृदश्वगतिं स्पृशेत् ॥ १८ ॥

शह लागण्यापूर्वी राजा केव्हाही एकच वेळ घोड्याप्रमाणें अडीच घरें जातो.

अमात्यनृपनागानां भटा यांति गृहद्वयम् ॥
स्वस्वामिनो निजस्थानादभ्रष्टाःस्युर्न चान्यथा ॥१९॥

राजा, वजीर व हत्ती आपल्या स्थानावरून हालले नसतील तरच त्याचीं प्यादीं पहिल्या खेळीस एकदम दोन घरें जाऊं शकतात, एरवीं नाहीं.

१५. बुर्जी केव्हा होत्ये—

भटभिन्नं राजबलं सर्वं मोहरसंज्ञकम् ॥
तेषु शिष्टः प्रमत्तः स्यात्तन्मृतिर्बुरजिः स्मृतः ॥ २० ॥
मृतोर्ध्वमविलंबेन यदि जायेत मोहरः ॥
बुरिजिर्न स विज्ञेयः सर्वसिद्धांतकोविदैः ॥ २१ ॥
यदि शाहद्वयं दद्यान्मुहुर्न समतां व्रजेत् ॥
गृहाभावे तु नृपतेरन्यमुख्यबलग्रहः ॥ २२ ॥
बालप्रलपितो यस्मादपसिद्धांत एव सः ॥

प्याद्याखेरीज राजाच्या सर्व सैनिकास 'मोहरीं' म्हणतात. त्यापैकीं अखेरचें एकच मोहरें उरलें व तें माजल्यामुळें मेलें म्हणजे बुर्जी होत्ये.

पण असें मोहरें मरताच त्याबाजूचें एकादें प्यादें आठव्या घरीं जाऊन मोहरें होईल, तर ती बुर्जी नव्हे, असें सर्व शास्त्रवेत्ते मानतात.

राजास तेच ते दोन शह सारखे येत असले तरी ती बरोबरी होत नाहीं आणि अशा प्रसंगीं राजास जाण्यास दुसरें घर नसेल तर त्यानें दुसरें मुख्य मोहरें हरावें असें म्हणणें हा अपसिद्धांत असून शुद्ध बालिश बडबड आहे.

१६. विलायती पद्धत (बुदबळांच्या चाली)—

वैलायते भटाः सर्वे स्वेच्छया सदनद्वयम् ॥ २३ ॥
गंतुं क्षमाः सकृन्मूलस्थानात्स्युर्यदि नो चलाः ॥
गृहद्वयं भटो गच्छेद्यदि नान्यभटः पथि ॥ २४ ॥
अन्यथा कटहेच्छा चेदंतरा निहतो भवेत् ॥
उत्तमस्थानगाः सर्वे भटाः सर्वप्रदाः स्मृताः ॥ २५ ॥

विलायती खेळांत सर्व प्यादीं, वाटल्यास आपल्या मूळ ठिकाणाहून एकदांच दोन घरें, मध्यें दुसऱ्याचें प्यादें आडवें आलें नसल्यास, जातात. नाहींतर मारामारी करण्याची इच्छा असल्यास तें मध्येंच मारलें जातें. शेवटच्या घरीं प्यादें गेल्यास त्याचें कोणतेंही मोहरें करितां येतें.

राजास सुरक्षित जागीं ठेवणें (कॅसलिंग Castling)—

सकृत्क्षणेन नागेंद्रमुल्लंघ्य नृपतिर्व्रजेत् ॥
प्रागशाहोऽपि नृपतिः स्वस्थानादच्युतो यदि ॥ २६ ॥

(शह लागला असूनही) आपल्या स्थानावरून न हललेला राजा हत्तीस ओलांडून (घोड्याच्या घरीं) व हत्ती राजास ओलांडून उंटाच्या घरीं एकदम ठेविला जातो. (यास इंग्रजींत कॅसलिंग म्हणतात.)

मंस्थाप्येकं नरपतिं सर्वानाहत्य वा पुनः ॥
वध्यो नरपतिर्नित्यं बुरिजिर्नात्र विद्यते ॥२७॥

विलायती खेळात राजाचे एकूण एक सैनिक मेले तरी डाव न थांबवितां राजावर मात करण्याची असल्यानें त्या खेळात बुर्जी हा डाव नाहीं. धुळेंप्रतींत पुढील श्लोक आहे; तो आमच्या प्रतींत नाहीं.

भटमोहरबंधो वा ह्यन्यस्मात्स्वस्य बंधनं ॥
प्रतिज्ञातं तु निर्वाह्यमथ तत्त्वं प्रचक्षते ॥२८॥

प्यादी, मात, किंवा स्वतःवर डाव करण्यास प्रतियोद्ध्यास भाग पाडणें, यांबद्दल ग्रंथांत वर्णन करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे ती पुरी करून तिचें मर्म सांगण्यांत येईल.

(पुढें दिलेल्या डावांत हें मर्म जागजागीं प्रकट केलें आहे.

१७. ग्रंथकर्त्याचा हेतु—

वैलायतान्महाभेदान्हैंदुस्थानांश्च सर्वशः ॥
वक्ष्यामि विजिगीषूणां जगद्विजयहेतवे ॥२८॥

विजयेच्छूंस जगद्विजय (World-Championship) मिळावा म्हणून, विलायती व हिंदुस्थानी खेळाचे सर्व मुख्य भेद मी सांगणार आहे.

१८. ग्रंथातील डाव कसे आहेत—

अभेद्या विषमा वन्धा दुर्गमा विस्मयप्रदाः ॥
निरूप्यंते ऽत्र सकला येस्युर्लोकविलक्षणाः ॥२९॥

यातील सर्व डाव सुटण्यास कठीण, अवघड, आश्चर्यजनक, व लोकविलक्षण असे आहेत.

१९. डावाची मांडणी—

एकद्वित्रिचतुःपंचषट्सप्ताष्टनवाधिकैः ॥
एकविंशतिपर्यंतमादितः क्रमशः स्मृतः ॥३०॥
तदूर्ध्वं तु यथासंख्यं सपादद्विशतावधि ॥

आरंभापासून एक, दोन, तीन, चार, पाच, सहा, सात, आठ, नऊ...असे एकवीसपर्यंत क्रमानें चढत्या खेळींत होणारे डाव दिले आहेत. त्यापुढें तें, संख्येनुसार सव्वादोनशें खेळींत होणाऱ्या डावापर्यंत आहेत.

२० पुढें दिलेल्या डावाची लेखनपद्धति (नोटेशन)—

संख्या नृपार्थकाः शब्दाः कचिद्भवनबोधकाः ॥ ३१ ॥
राजभागस्थिताः सर्वे राजकीया गजादयः ॥
मंत्रिभागे स्थिताः सर्वे मंत्रिणः समुदीरिताः ॥ ३२ ॥
आदौ यस्य गतिः प्रोक्ता प्रथमं तस्यचालनं ॥
तस्यैव विजयो ज्ञेयो यदि नान्यदुदीर्यते ॥ ३३ ॥
नृपद्वयं मंत्रियुग्मं हैंदुस्थाने पराङ्मुखं ॥
वैलायते तु साम्मुख्यं तयोर्भूयात्परस्परं ॥ ३४ ॥

अयं पक्षो गरीयान्स्यात्सुबोधो लिखितुं क्षमः ॥
अतस्तदनुसारेण ज्ञेयं पक्षद्वयं सदा ॥ ३५ ॥
सामान्यफलयोगे तु फलसाम्यमुदीर्यते ॥
अन्यत्रासंभवाद्वापि परिशेषाद्विनिर्णयः ॥ ३६ ॥

अत्र प्रधानाश्वादिशब्दानां मुख्यार्थकत्वेन सर्वदोद्धारश्चिंत्यनीयः।

[३१ व्या श्लोकातील "नृपार्थकाः" हा पाठ आम्हांस पद्मावयास मिळालेल्या सर्व पोथ्यांतून असल्यानें तोच मूळांत कायम केला आहे; परंतु त्या पाठाची अर्थनिष्पत्ति आम्हांस झाली नाहीं. खरा पाठ 'नृपायकाः' असा असावा समजून भाषांतर केलें आहे. -सं.]

राजा वगैरे मोहऱ्याच्या नावापुढील अंकवाचक शब्द केव्हां केव्हां त्या त्या मोहऱ्याच्या पट्टीतील तें "घर" याचा निदर्शक आहे.

राजाच्या उजव्या आगचीं हीं राजाचीं व वजीराच्या डाव्या आगचीं मोहरीं हीं वजिराचीं असें समजावें आहे. उदा. राजो ५ = राजाचा घोड्याचे ५ वे घरीं, वज. ७ म्ह. वजीराच्या उंटाचे ७ व्या घरीं.

निलायती खेळांत राजे व वजीर हे एकमेकासमोर पटावर मांडतात. हिंदुस्थानींत एकाच्या राजासमोर दुसऱ्याचा वजीर अशी मांडणी असते.

उभयपक्षाची खेळांत बरोबरी होऊन डाव संपला तर "बरोबरी" असें लिहिलें आहे. डाव होणें शक्य नाहीं, वगैरे प्रसंगीं त्या त्याप्रकारें निर्णय दर्शविला आहे.

या पुस्तकांत 'प्रधान,' 'घोडा' वगैरे शब्दांनीं तीं तीं मोहरीं नेहमीं सांगितलीं आहेत हें लक्षांत ठेवावें.

२१. निरनिराळ्या पद्धतींविषयीं ग्रंथकाराचें मत—

अत्र दाक्षिणात्यचतुरंगविलासस्यात्यबलत्वेन निर्बलस्य च समानपलवन्निपद्यमेघविपमदुर्गकुंठितशक्तिमत्त्वेन घनाटेर्नियत-विपयपराहतत्वेन महाविलासस्यातिशयबुद्धिमद्विवेचनीयत्वेपि

[illegible]

युक्तिपरंपराकवलितत्वेन तत्समशीलतया मतद्वयं सारासारविवेचनाय तत्त्वबुभुत्सोर्व्युत्पत्तिसिद्धये अन्यप्रपंचितनिर्युक्तिकापसिद्धांतसाहस्रसंजनितबहुतरविभ्रमकवलितदुराग्रहोन्मादपरवशतरपरोत्कर्षासहिष्णूनां पंडितंमन्यानां मतिमांद्यप्रकाशनाय च पूर्वोत्तरखंडविभागेन वैशद्येन व्याख्यास्यामः।

दाक्षिणात्य पद्धतींत, जोरी व बिनजोरी खेळण्याच्या प्रकारामुळें अभेद्य व विषम आणि बुद्धीची शक्ति कुंठित करणारे प्रकार आहेत म्हणून; चिनी वगैरे खेळात विशिष्ट हेतु नाहीं म्हणून; महाविलास पद्धतींत अत्यंत बुद्धिमत्ता व विवेचकता लागत असूनही तिचा प्रचार अत्यल्प आहे म्हणून; उत्तरेकडील (हिंदुस्थानी) पद्धतीच अत्यंत प्रशंसनीय आहे. विलायती पद्धत देखील अनेक असंबद्ध कल्पनानीं ग्रासली आहे. यासाठीं दोन्ही पद्धतींतील ग्राह्यग्राह्य भागाचा विचार करून, तत्त्वजिज्ञासूकरिता अखेर सिद्धांत काय आहे हे निश्चित समजावें आणि इतर लोकानीं हजारों तर्कशून्य अपसिद्धांत पसरले आहेत, त्यामुळें ज्याच्या बुद्धीस भ्रम होऊन दुराग्रहाच्या पूर्ण आहारीं जाऊन जे परतंत्र झाले व स्वतास मोठे पंडित मानून ज्याना दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं, अशाच्या बुद्धिमांद्यावर प्रकाश पाडावा या हेतूनें या ग्रंथाच्या पूर्व आणि उत्तर खंडात आम्हीं सुस्पष्ट विवेचन करणार आहों.

२२. ग्रंथात दिलेल्या डावाचा अनुक्रम—

अथ ग्रंथप्रतिपादितबंधानामनुक्रमः॥

आदितश्चतुःषष्ठिबंधपर्यंतेषु वैलायतहैंदुस्थानयोरविशेष एव तदूर्ध्व षोडश शुद्धवैलायतप्रकारेण भटबंधाः ततः शुद्धाः षोडश बंधाः तदूर्ध्वमाद्यंतबंधाश्चत्वार इति क्रमेणैव शतबंधा विज्ञेयाः॥ अथ तेषामनुक्रमसंख्या। एकेन एकः द्वाभ्यामुभयमिति क्रमो विज्ञेयः।

या ग्रंथात पुढें दिलेल्या डावांपैकीं पहिले चौसष्ट हिंदुस्थानी व विलायती, कोणत्याहि पद्धतीनें सोडवितां येणारे आहेत. त्यापुढील सोळा केवळ विलायती रीतीनें व नतरचे सोळा केवळ मात करण्याचे डाव आहेत. अखेरचे चार डाव हे सुरुवात उत्तम कोणती व अखेर कशी जिंकावी हें ज्याचे त्यानें प्रयत्न करून पाहण्याकरितां दिलेले आहेत. (आरंभीं थोडी वाट ग्रंथकारानें दाखविली आहे.––सं.)

एकानें म्हणजे एक डावात, दोन्हीनीं म्हणजे दोन डावात डावाची अखेर करणें, याप्रमाणें खेळ्याचा क्रम समजावा.

२३. उपसंहार—

कांचीकुंतलचोल ××××× स्थानेषु तत्सुभ्रुवां ॥
मुक्ताकेतकह्रारहीरकदशां पुष्यंति यत्कीर्तयः ॥
उद्याद्वाहुवला ××××××× रस्य सेयं कृतिः॥
बाजीभूपतिभूमिभूषणमणेर्भूयाय बोभूयताम् ॥१॥

(हा श्लोक आम्हास इतर प्रतींत आढळला नाहीं, म्हणून आमच्या पोथींतील नाहींशीं झालेलीं अक्षरें इतर प्रतींतून घेऊन तो पुरा करितां आला नाहीं. त्यात बाजीरावाच्या स्तुतीचाच मजकूर असल्यानें भाषांतर देण्याची जरूर वाटली नाहीं.––सं.)

२४. विशेष––उपसंहाराचा श्लोक संपल्यानंतर आमच्या प्रतींत कोऱ्या जागेंत दोन चौरस आहेत. एक आडव्या उभ्या ८×८=६४ घराचा असून सर्व घरें कोरीं आहेत. दुसरा १०×१२=१२० घराचा आहे; त्यात आकडे असून फक्त ६ घरें कोरीं आहेत. आकड्यांबद्दल खुलासा केलेला नाहीं. तथापि विचार करतां सदर आकडे किती बाजींत किती डाव होतात हें कोष्टकवारीची संख्यावारी दाखवितात असें दिसतें.

पहिला ६४ घराचा चौरस (पट) सर्वांच्या ओळखीचा असल्यानें तो येथें देण्यात आलेला नाहीं.

दुसरें कोष्टक असें आहे—

बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव
१	१	१३	१	५७	१	११	१	४	१
२	२	१४	१	२२५	१	१२	१	५	१
३	३	१५	१	४	१	०	१	५	१
४	४	१६	१	५	१	४५	१	५	१
५	५	१७	१	६	१	६१	१	६	१
६	६	१८	१	६	१	०	०	६	१
७	७	१९	१	६	१	०	०	७	१
८	६	२०	१	८	१	८१	१	७	१
९	५	२१	१	३	१	१	१	९	१
१०	४	२६	१	३	१	२	१	१२	१
११	३	०	०	३	१	३	१	३	१
१२	२	३१	१	३	१	४	१	०	४

१.१ याचा अर्थ —एक बाजींत होणारा डाव एक आहे,
९.५ नऊ बाजींत होणारे डाव पाच आहेत.
बाजी = खेळी.

सूचना

पुढें दिलेले डाव सोडवितांना पुढील गोष्टी लक्षात ठेवणें अवश्य आहे.

१. विजयीपक्ष=तांबडा अगर पांढरा, जाड्या अक्षरांचा व परपक्ष= हिरवा अगर काळा, बारक्या अक्षरांचा समजावा.

२. पक्ष हा शब्द ग्रंथकारानें योजिला असून "बाजू" या शब्दापेक्षां तो सरस असल्यानें तो रूढ होण्याकरितां तसाच ठेविला आहे. विजयी बाजू ही या ग्रंथांत जाड्या टैपांत छापली आहे. हिंदी पद्धतींत ही तांबड्या रंगाच्या बुद्धिबळाबद्दल असून युरोपियन पद्धतींतील White (पांढरी) बाजू दाखविणारी आहे. परपक्ष म्ह. त्याचे विरुद्ध बाजू.

३. डाव मांडण्याची रीत—

यारका-काळा (हिरवा)

↓									
१	८	ह	घो	उ	व	रा	उ	घो	ह
२	७	प्या	प्या	प्या		प्या	प्या	प्या	प्या
३	६								
४	५								
५	४				प्या	प्या			
६	३								
७	२	प्या	प्या	प्या	प्या		प्या	प्या	प्या
८	१	ह	घो	उं	व	रा	उ	घो	ह
	↑								

जाडा-पांढरा (तांबडा)

४. उत्तरात ग्रंथकारानें विजयीपक्षाच्या सर्व खेळ्या दिल्या आहेत. परपक्षाची एकच खेळी शक्य असेल तर तेथें उत्तरात ग्रंथकारानें ती दिलेली नाहीं. जेथें एकाहून अधिक खेळी आहेत तेथें त्या दिलेल्या आहेत. आणि त्या खेळींमागें + अशी खूण केली आहे. काहीं ठिकाणीं परपक्षाच्या खेळी आम्हीं दिलेल्या आहेत.

५. प्रश्नात किंवा उत्तरात ग्रंथकारानें डावाच्या ज्या टीपा दिल्या आहेत त्याचेपुढें '–ग्रं०' व संपादकीय टीपास '–सं०' असें लिहिलें आहे.

६. कित्येक डावावरील ग्रंथकाराची टीप सुंदर वाटल्यामुळे ती संस्कृतात देऊन कोंसात तिचे मराठी आहे. टीपा केवळ ग्रंथकाराच्या मराठीचे नमुने म्हणून काहीं दिल्या आहेत.

या ग्रंथात डाव माडणेची विलायती नोटेशनची पद्धत मूळ ग्रंथकारानें अवलंबिली आहे. या पद्धतींत राजे व वजीर हे एकमेकाचे सन्मुख-समोरासमोर-असतात. *विजयीपक्षाच्या-आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें*, –खेळणाराच्या उजवे हातास राजा व डावे हातास वजीर, बाकीचीं मोहरीं प्रचलित देशी पद्धतीप्रमाणें माडणेचीं असतात. परपक्ष (बारका)–याचे डावे हातास राजा व उजवे हातास वजीर असतो. जाडा व बारका यानीं पटावरील अंतरें आपआपले बाजूकडून वरील कोष्टकाप्रमाणें मोजणेचीं. आकृतींत दाखविलेलें प्याद्याचें नोटेशन असें:–पाढरें प्यादें हें पाढऱ्या राजाच्या स्थानापासून ४ थ्या घरीं आहे. "*प्यादे–राजाच्या ४ थ्या घरीं*" किंवा संक्षेपानें "*प्या–रा ४,*" तसेंच "काळें प्यादें हें काळ्या वजीराच्या पट्टींत वजीराच्या स्थानापासून ५ व्या घरीं आहे, सबब "काळें प्यादें" वजीराच्या ५ व्या घरीं किंवा "प्या–व ५" असें लिहितात. दोन्हीं पक्षानीं अंतरें आपआपलें मोहऱ्याचें पहिलें घर १ धरून तेथून पुढें मोजावीं.

विलासमणिमंजरी

पूर्वखंड–प्रथम स्तवक.

[ग्रंथकारानें प्रत्येक डावाची मांडणी संस्कृतांत छंदोबद्ध केलेली आहे. मांडणींतील रचनाचातुर्य संस्कृतज्ञासच अवगत होणारें आहे; भाषांतरांत तें लोपणारच, शिवाय श्लोकांतील तात्पर्य डावाच्या आमच्या मांडणींत प्रकट होणारच आहे. ग्रंथकारानें आपल्या पद्धतीनें ही मांडणी मराठींतूनहि पुनः लिहिली आहे. तथापि हल्लीं प्रचलित असलेल्या सुधारलेल्या रीतीनें ती थोड्या आणून, अधिक सुंदर व सुबोध करितां येत असल्यानें आम्हीं ती स्वीकारली आहे. या सर्व कारणास्तव संस्कृताचें मराठी स्वतंत्र भाषांतर करून निष्कारण ग्रंथाची पृष्ठसंख्या वाढविण्याचें आम्हीं टाळलें आहे. ग्रंथकाराची मूळ मांडणी कशी होती, आणि त्याच्या मराठीचा नमुना कोणत्या प्रकारचा होता याचें दिग्दर्शन मात्र जागेची सवड मिळाली तेथें थोडेंबहुत केलें आहे. ग्रंथकारानें बुद्धिबळांतील सोंगट्यांस (Pieces) या पद्यरचनेंत जीं निरनिराळीं संस्कृत-भाषेंतील नांवें दिलीं आहेत त्यांतील शुद्ध मराठी वाचकास कदाचित् अपरिचित असतील असें वाटल्यावरून तीं येथें दिलीं आहेत. –सं.]

राजा–इन, ईश, नरपरिवृढ.

वजीर–अमात्य, सचिव, मंत्री.

हत्ती–इभ, करी, कलभ, कुंजर, दंति, नाग, वारण, स्तंबेरम.

उंट–चक्री, रथ, शताग, स्यंदन.

घोडा–गंधर्व, घोटक, वाह, वाजि, सप्ति, हरि.

प्यादें–नर, भट, मर्त्य, मानव.

अथ स्वमतिज्ञानिर्वाहाय प्राथमिकमतिस्फुटमपि बंध दर्शयति। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु सख्यामनभिधायैव परः प्रदत्यः। तदुत्तरं स्फुटतया संख्याभिधानपूर्वकमिति ज्ञेयम्।

आता आम्हीं (प्रस्तावनेच्या ३० व्या श्लोकात केलेल्या) प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठीं आरभीं अगदीं उघड म्ह० सोपे असे १।२।३ खेळींत होणारे डाव दिले आहेत. खेळींची सख्या दिली नसूनहि पुढील क्रम सहज समजेल. त्यापुढील डाव, सोडविण्यास लागणाऱ्या खेळ्याची संख्या सांगूनच दिले आहेत. (संस्कृतात 'परनृप' हा शब्द व डावाबद्दल कर्त्यांचें मत कोठें कोठें जाड अक्षरात दाखविले आहे. –स.)

डाव १.

द्रुतविलंबितम्,

निजचतुर्थगतो नृपतिर्यदा स्वभवने नृपवारणतद्भटौ ॥
रथगजौ सचिवादिमषष्ठगौ **परनृपो** निजवीतिचतुर्थगः ॥ १ ॥
सचिववारणषष्ठगतः करी निजनिकेतनगः सचिवोष्ट्रकः ॥
कथय तत्र कथ भटबधन स्फुटतर चलनांतरमतरा ॥ २ ॥

याचें ग्रंथकाराने दिलेलें भाषांतरः–

॥ ४ ॥ राजा आपल्या चौथे घरीं ॥ ४ ॥
॥ १ ॥ राजाचा हत्ती आपले ॥ १ ॥
॥ ६ ॥ हत्ती वजीराच्या सहावे ॥ ६ ॥
॥ १ ॥ उट वजीराच्या ॥ १ ॥
॥ १ ॥ राजाचा हत्तीचा प्यादा आपले ॥ १ ॥
दुसरा राजा आपले घोड्याच्या चौथे ॥ ४ ॥
॥ ६ ॥ वजीराचा हत्ती आपले ॥ ६ ॥
॥ १ ॥ वजीराचा उट आपले ॥ १ ॥

९. डावासाठीं दिलेल्या कोष्टकांतील–

जाड अक्षरें=हिंदी तांबडा व विलायती पांढरा आणि

बारीक अक्षरें=,, हिरवा ,, ,, काळा या रंगाच्या बाजूबद्दल असून प्याद्याबद्दल डावात " प " अक्षर घातलें आहे.

पुढील सर्व चौरसांत घातलेलीं अक्षरें बुदबळाच्या संक्षिप्त नावाबद्दल आहेत. जसें:-रा=राजा; व=वजीर; उ=उंट; घ=घोडा; ह=हत्ती; उं=बारका उंट.

श्लोक व भाषांतर यांत सांगितल्याप्रमाणें बुदबळाची पटावर मांडणीः–

बारका संख्या ३

		उ					
			ह				
						रा	
				रा			
ह							
							प
			उ				ह

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून एका डावांत प्यादी करणेची.

डाव २.

द्वाभ्या भटवधातरमुदाहरति ।

मालती,

निजतुरगचतुर्थे स्यात्प्रधान महीशः, सचिवकरिनिकाय्ये मन्त्रिचक्रिस्वगेहे ॥
नृपरयहयगेहान्मानवौ द्वौतृतीया,–वधनिपतितुरगादष्टमे वारणेंद्रः ॥ ३ ॥
अथ परवसुधेशः स्वीयनागाच्चतुर्थे, नरपरिवृढसंतेरतिमे कुंजरोऽपि ॥
यदि निजभटसद्मन्यध्यवस्येत मन्त्री, कथय कथमय स्यान्मर्त्यबधः कवींद्र ॥४॥

चारका सख्या ३

						ह.	
			व				
							रा
	घ						
					प	प	
रा		उ				ह	

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून दोन डावात प्यादी करावी.

डाव ३.

द्वाभ्या भटवधमुदाहरति । पचचामरम्,

स्वपचमे धरापतिर्नृपद्वितीयगो रथो ॥
नृपेभसद्मनः क्रमात्करी मनुष्यमन्त्रिणः ॥
अमात्यमदिराग्रगो भटः प्रधानवारणः ॥
स्वपष्ठगः परो नृपः स्ववीतितुर्यसद्मगः ॥ ५ ॥
इनोष्ट्रमंदिरे गजस्तदग्रतो रथो नृप– ॥
द्वितीयमदिरे भटः प्रधानमुष्ट्रसद्मनि ॥
अमात्यवीतिपष्ठगो गजः प्रधानदतिनो ॥
भटः स्वमदिरे यदा कथ पदातिनिधन ॥ ६ ॥

बारका संख्या ७

		व			ह		
			प	प	उं		
ह							
				रा		रा	
	ह						व
				उ			प
							ह

जादा संख्या ६

जादा प्रथम गेड्न ठोन दावांत प्यादी करावी.

डाव ४.

त्रिभिर्भटवधातरमाक्षिपति । मालती,
सचिवतुरगगेहे तच्चतुर्थे च नागो ॥
मनुजपतितुरगात्सप्तमे तत्प्रधानम् ॥
सचिवकरिनिकाय्ये भूपतिर्मंत्रिचक्रि–॥
द्विरदसदनपश्चादश्वमर्त्यौ नृपोऽन्यः ॥ ७ ॥
सचिवकलभगेहे दंतिनौ राजकुंभि–॥
प्रथमगृहनिविष्टौ सप्तमे तत्प्रधानं ॥
नरपतिगजगेहान्मंत्रिवर्योष्ट्रपष्ठे ॥
भवति यदि तुरगो मर्त्यबंधं कथं स्यात् ॥ ८ ॥

बारका संख्या ५

रा				ह			ह
						व	
प		ध					
	ह						
घ							
							व
रा	ह						

जोडा संख्या ६

जोडा प्रथम खेळून तीन डावांत प्यादी करावी.

डाव ५.

त्रिभिर्मंदवधातरद्यकामक्रुरयति । पचचामरम्,

प्रधानमीग्रपंचमे रथो नृपालचत्रिग–
स्तृतीयतुर्यगो यदा नृपः प्रधानदतिनः ।
द्वितीयगेहमाश्रितः प्रधानवीतिदतिनो–
भटौ तु षष्ठपंचमौ परो वसुंधरापतिः ॥ ९ ॥
अमात्यदंतिमंदिरे घरेद्यघोटकालये ॥
गजः प्रधानवाजिनो भटो निजालयस्थितः ॥
तदा कथ पदातिना महीधवधन भवेत् ॥
मुदा विचार्य कथ्यता वदावदाहवोत्सुका : ॥ १० ॥

काळा संख्या ३

ग						ह	
	प						
	प						
प				व			
					उ		
					उ		
रा							

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम भेदून तीन डावांत प्यादी.

डाव ६.

द्रुतविलम्बितम्,

त्रिभिर्भटबधातरशकामुद्घाटयति ।

नृपतिपंचमगः सचिवो भवेन्नरपतिः सचिवोष्टकपञ्चमे ॥
सचिवघोटकपञ्चगो भटः सचिववारणषष्ठगतो हयः ॥ ११ ॥
परनृपो निजमन्त्रिगजालये सचिवघोटकमर्त्यगृहे रथः ॥
नृपतिचक्रिनिकेतनगः करी कथय तत्र कथ भटबंधनम् ॥ १२ ॥

वारका संख्या ३

रा						ह	
	उं						
घ							
	प	रा		व			

जाडा संख्या ४

जाडा प्रथम खेळून तीन डावात प्यादी.

डाव ७.

द्रुतविलंबितम्,

दिल्लीशपादशाहस्य दुरवगाहं चतुर्भिर्मदबंधमाश्रिरति ।
नृपतुरंगचतुर्थगतो भटो नरपतिर्निजकुंजरपष्ठगः ॥
नृपचतुर्थगतखुरगो भवेत्सचिवकुंजरपंचमगो गजः ॥ १३ ॥
सचिवसतिरयात्मगृहे भवेत्परनृपो निजकुंजरसप्तगः ॥
सचिवघोटकसप्तमगोभटः सचिवदंतिगृहाष्टमगो रथः ॥ १४ ॥

काळा संख्या ३

							रा
							रा
ह							
				प		प	
	प						
उं	घ						

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार डावांत प्याद्दी
" दिल्लीच्या बादशाहाची अवघड प्याद्दी."

—मं.

डाव ८.

पुनश्चतुर्भिरेव भटबधविशेष व्याचष्टे । पञ्चचामरम्,

अमात्यषष्ठगो हयो नृपालषष्ठगो भटोऽ ॥
प्यमात्यचक्रिसप्तमे गजो नृपः स्वमन्त्रिणः ॥
गजालये भटातर नृपालकुम्भिपञ्चमे ॥
निजेभपञ्चमे गृहे प्रधानमन्यभूमिपः ॥ १५ ॥
निजप्रधानमदिरे निजाश्वसद्मनि स्थित ॥
प्रधानमीशकुञ्जरद्वितीयग. करी यदा ॥
मुहुर्विचिन्त्य कथ्यता भटात्परक्षमाभृत– ॥
श्चतुर्भिरत्र बधन भवेत्कथ विचक्षणा. ॥ १६ ॥

मारका संख्या ३

	व		रा				
		ह					ह
			घ	प			
व							प
रा							

जादा संख्या ६

जादा प्रथम खेळून चार डावात प्यादी.

डाव ९.

पृथ्वी,

चतुर्भिरेव पुनर्भटवंधं विशदीकरोति ।
नृपोनिजरथाष्टमे नृपतिचक्रिपंठ हयो ॥
महीशदपपचमान्तरमयोर्मनुष्यद्विपौ ॥
द्वितीपषदने स्थितो निजगजरपमन्नी परो ॥
नृपो निजगजालये सचिवघोटकाते रथः ॥ १७ ॥

पारका संख्या २

					रा		र
						ह	
					घ		
						प	
प							
	उं						

आपला संख्या ५

आपला प्रथम देऊन चार डावांत प्यादी.

डाव १०.

द्रुतविलंबितम्,

पुनश्चतुर्भिरेव चित्रं भटवधविशेष व्यादिशति ।
सचिवमंदिरगो वसुधाधिपो नृपतिदंतितृतीयगतो रथः ॥
नृपभटो धरणीधवपश्चमे स्वसचिवो निजघोटकषष्ठगः ॥ १८ ॥
सचिवचक्रिनिकेतनसप्तमे गजवरोप्यथ मंत्रिगृहे नृपः ॥
नृपतिकुंजरमंदिरग. करी यदि कथ भटवध उदीर्यते ॥ १९ ॥

बारका सख्या २

			रा				ह
		ह					
	व						
				प			
							उ
			रा				

जाडा सख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार डावांत प्यादी.

“ खुबीदार प्यादी ” —म.

प्यादी चांगली असून नेहमी खेळताना येण्यासारखी आहे. —सं.

डाव ११.

द्रुतविलंबितम्

अथ पंचभिर्भटवधमाशंकते । अस्मिन्प्रकरणे सप्तभिः प्रकारांतरेण स्फुट.एव बधः गजद्वयं बलाद्ग्राहयित्वा एकादशभिर्भटवधः स्वयमेव विभावनीयः ।

यदि नृपो निजकुंजरसद्मगो नृपतितद्गजसप्तमयोर्गजो ॥
नरपघोटकसद्मगतो रथः स्वसचिवोवनिभृद्द्वयपत्रगः ॥ २० ॥
सचिवकुंजरपंचमगो भटः परनृपो निजमंत्रिनिकेतने ॥
स्वरथपत्रगतः सचिवो यदा मनुजनंधनमत्र कथं भवेत् ॥२१॥

कारका संख्या २

			रा				
				ह			ह
					व		
प							
		व					
						उ	रा

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

"येथें दोन प्रकारी पाच बाजींत, एक प्रकारी सात बाजींत, दुसऱ्या प्रकारी दोन हत्ती देऊन अकरा बाजींत प्यादमात होते हें आपणच जाणावें." —मं.

नेहमीं येण्यासारखी असून चागली प्यादी आहे. —सं.

डाव १२.

पचभिःपुनर्भटवधविशेष व्याकरोति । तोटकम्,

निजकुजरतुर्यगतःसचिवः सचिवद्विपषष्ठगतो हि रथः
मनुजः सचिवाश्वकषष्ठगतो नृपसप्तमगस्तुरगो नृपतिः ॥ १२ ॥
सचिवेभगृहात्प्रथमे सदने वसुधेशभटो निजमंदिरगः
अथ मन्त्रिगजप्रथमेऽन्यनृपो नृपकुजरसप्तमगः कलभः ॥ १३ ॥

बारका सख्या २

रा							
				घ			
उ	प						
व							
रा				प			ह

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

डाव १२.

भुजंगप्रयातम्,

पंचभिरुष्ट्रमात्रावशेषेण विचित्रं मटबंधमुपक्षिपति । अत्र परोष्ट्रं यत्र क्वचित्स्थितेऽपि बलात्सर्वं ग्राहयित्वा रथमात्रावशेषेण किंचिदविकचलनैर्मटबंधनप्रकारः स्वयमुन्नेयः ।

स्वकीयाष्टमे चेन्नृपः संनिविष्टो नृपालाश्वषष्ठे मटः संप्रविष्टः ॥
घरेशोष्ट्रगेहात्करी सप्तमः स्याद्धराधीशषष्ठे प्रधानं प्रविष्टं ॥ २४ ॥
प्रधानाश्वगेहे रथः संप्रविष्टः परो भूमिपालो निजश्वालयस्थः ॥
घरेशोष्ट्रगेहात्तृतीये रथश्चेत् तदा मल्लबंधः कथं स्याद्वरेण्याः ॥२५॥

वारका संख्या २

				रा		र	
					ह		
				व	उं	प	
	उ						

जादा संख्या ५

१ जादा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

२ दु. तन्हा—"हत्ती वजीर दोन्ही देऊन मात. उट आपले चालीनें कोणते घरी असल्यासही हत्ती वजीर दोनी देऊन काहीं अधिक बाजींत मात* होतो."

---

* या शब्दावर धुळे प्रतीचे संपादकानीं (धुळेप्रत पृ. १०) वर 'मात हा शब्द पुल्लिंगी योजिला आहे.' अशी टीप दिली आहे. परंतु ग्रंथकार मुळचा कानडी प्रांतातील असून तो उत्तर वयात मराठी शिकलेला असल्यामुळें अर्धकानडी माणसें लिंग वगैरे बाबती जशा चुका करतात किंवा त्राटिका नाटकातील गवई, व भावबंधन नाटकातील गिरसप्पा हीं पात्रें जशी भाषा बोलतात तशी ग्रंथकाराची भाषा ठिकठिकाणीं पडली आहे. *ग्रंथकारानें जाणून बुजून कोठेंच लिंगविचारपूर्वक शब्द योजना* केली नाहीं. ग्रंथकाराच्या अर्धकानडी मराठीचा मासला पहा—

"दुसरा तफावतीनें चालल्यास पाचा डावानि मात होतो." (डाव १९ उ.), 'हत्तीच्या प्यादा नाहीं घ्यावा' डा. उ. ४८; 'राजाला हत्ती नही शिवावा!' डा. ५७ प्र., 'या प्रमाणें वजीर कोठें *ठेविल्यासही या सख्यानें प्याद मात होती.*' डा. ५८ प्र, 'वजीराचे हत्तीचे चवथे प्याद्यानें हि होतो येणेप्रमाणें पाच तरानें (तन्हानें स.) प्यादमात होती.' डा. ६० प्र., 'सहा बाजींत दुसऱ्यावर प्यादमात द्यावी किंवा पाचा बाजींत दुसऱ्याचे प्याद्याच्या शहानें आपल्यावर उलटावा.' (डाव ६६) *याहीपेक्षा ग्रंथकाराच्या विचित्र मराठीभाषेचा* नमुना—, 'घोड्याच्या प्याद्यानें सा बाजींत दुसऱ्यावर मात करावी. दुसऱ्याचे प्याद्यानें आपल्यावर न वा बाजींत मात घ्यावी. बहुत तरा येथे आहेत. जाणावी.' (डाव ६७). पुष्कळ *ठिकाणीं* 'मात' हा शब्द स्त्रीलिंगी ग्रंथकारानें योजला आहे!

वरील व इतर डावातील ग्रंथकाराची भाषासरणी पाहून ग्रंथकार हा मराठी भाषा मागाहून शिकला असावा असें सरळ अनुमान काढणें अधिक सयुक्तिक दिसतें. —स.

डाव १९.

पंचचामरम्,

पुनः पत्तिरुध्द्मात्रावशेषेण भटबंधविशेषं दर्शयति ।

अमात्यमर्त्यमन्दिरे मतङ्गजो यदा भवे- ॥
दयप्रधानवारणौ नृपालपट्टसप्तमौ ॥
अमात्यसप्तमे हयः स्वमन्त्रिचक्रिपट्टगः ॥
क्षितीन्द्रमहीटगबालदात्चतुर्थगो रथो भटौ ॥ २६ ॥
इनाश्वपट्टसप्तमौ भटो नृपोष्ट्रपट्टगः ॥
परोऽप्यमात्यदन्तिनौ द्वितीनमाश्रितो नृपः ॥
इभप्रधानकाबभाज्यवारणादिमाष्टमौ ॥
तदा तु मर्त्यबंधनं कथं भवेद्विचक्षणाः ॥ २७ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतर.

राजा वजीराचा उंटाच्या ॥ ६ ॥
प्यादा राजाचा+ उंटाचा ॥ ६ ॥ (वजीराच्या उंटाच्या
प्यादा राजाच्या घोड्याचा ॥ ७ ॥ पुढें प्र.)
दुसरा राजा वजीराचा हत्तीचा ॥ २ ॥
वजीर आपल्या हत्तीचा ॥ ८ ॥, (॥ ६ ॥ पुढें प्रत)

+ (संस्कृत श्लोकाप्रमाणें ८ वे घरीं पाहिजे. पोथींत असा विरोध पुष्कळ ठिकाणीं येतो व बहुधा संस्कृत श्लोकांतील मांडणी बरोबर असते. —सं)

वजीराचा हत्ती आपल्या १ ॥
पाच डावींत प्यादमात

याप्रमाणें सर्वत्र भाषांतर देण्यांत वाचकांची फार कुचंबणा झाली असती म्हणून प्रत्यक्ष लेखून पटांत मांडणी दाखविली आहे. अशी विरोधाची स्थळें दरीच आहेत. —सं.

थारका डाव १४ (पुढें चालू.) सख्या ३

ह'							
रा			घ	ह		प	
		श		व	प	प	
							उ
			ह				
व							

ज़ाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून पाच डावात प्यादी.

एकटा उट अखेर शिल्लक ठेवून विशेप प्रकारची प्यादी. —म.

डाव १५.

पचभिर्भटवधात्तरमाक्षिपति ।

भुजगप्रयातम्,

अमात्येममर्त्यालये भूमिपाल., प्रधानाश्वमातगयोः षष्ठतुर्यौ ॥
मनुष्यो हयः सप्तमे मन्त्रिगेहा,–दमात्यो निजोऽष्टात्तुरीये यदा स्यात् ॥२८॥
रथोभूपसप्तद्वितीय प्रविष्टः, परो भूमिपोऽमत्यनागालयस्थः ॥
प्रधानाश्वमर्त्यः स्वगेहे नृपेम', स्वसद्मस्थितश्चेत्कथ मर्त्यवधः ॥ २९ ॥ ,

काळा डाव १५ (पुढें चालू.) संख्या ३

रा							द
	प		घ				
	प						
प							
		व					
रा						उ	

जाडा संख्या ६

आडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

डाव १६.

अथ षड्भिर्भटवधमाचक्ष्महे ।

द्रुतविलम्बितम् ३०, ३१,

अक्षरपंक्तिः ३२,

मन्त्रिवसुसप्तमगौ भटौ, नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयोः ॥
सचिवचक्रिगजालयपञ्चमा, हयवरौ सचिवः स्वरथालये ॥ ३ ॥
सचिवघोटकसप्तमगः करी, नृपति घोटकषष्ठगृहे भटः ॥
परनृपो निजमन्त्रिनिकेतने, नृपतिमन्त्रिगजौ निजमंदिरे ॥ ३१ ॥
•मन्त्रिनगेंद्रात्समभगेहे, चक्रिवरश्चेत्कथमिनबंधः ॥ ३२ ॥

यारका डाव १६ (पुढ चालू.) सख्या ४

ह			रा				ह
	ह		प				
			रा			प	
घ		घ	प				
उ							
		व					

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सहा डावात प्यादी

डाव १७.

अथ पङ्क्तिभटवधातरमाक्षिप्य निराचष्टे । अथ नृपभाग एव सर्वं विज्ञेयं ।

पञ्चचामरम्,

निजोष्ट्रमर्त्यमंदिरे प्रभुर्नृपेभमानवो ॥
निजालये धरेदाचक्रिणस्तृतीयगो गज ॥
नृपालपष्ठसद्मग प्रधानमन्यराट् गजौ ॥
हयद्वितीयतुर्यगौ गजद्वितीयगो भट ॥ ३३ ॥

बारका डाव १७ (पुढें चालू.) संख्या ३

						रा	प
				व			
						ह	
					ह		
					रा		प

जाडा संख्या ४

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.
सर्व बुद्‌बळें राजाकडील पटार्धात आहेत. —प्र.
नेहमीं खेळात येण्यासारखी प्यादी असून उत्तम आहे. —सं.

डाव १८.

पचाचमरम्,

षड्भिर्भटघातर विशदीकरोति ।
नृपद्वितीयपंचमावमात्यघोटकौ गजो ॥
नृपालचक्रिसप्तमो नृपाश्वपंचमो रथः ॥
धरेशवीतिसप्तमे भटः पदातिपार्थिवा-॥
वमात्यचक्रिषष्ठकाष्टमौ परो महीपतिः ॥ ३४ ॥

निजालये रथद्वयाष्टमौ गजौ भटाशुभा- ॥
वमात्यतद्रथादितश्चतुर्थपंचमौ स्मृतौ ॥
मुहुर्मुहुर्विभाव्य तद्विचक्षणाः सुधीवरा. ॥
कथ पदातिबधन भवेदिहाशु कथ्यताम् ॥ ३५ ॥

बारका डाव १८ (पुढ चालू.) सख्या ५

		रा		रा			
					ह	प	
		प					
			प	घ		उ	
		प					
				ब			
		ह			ह		

जाडा सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

पहा. डाप न. १६ व २० —स.

डाव १९.

अथ षड्भिर्भटवधातरमाक्षिपति ।

रथोद्धता,

राजनागद्वयचक्रिमानवाः, षष्ठपचमचतुर्थसद्मगाः ॥
भूपमन्त्रिरथसद्मनः क्रमात्, षष्ठपचमचतुर्थसद्मगाः ॥३६॥

नागघोटकरथा गजांतरं, मंत्रिचक्रिगृहसप्तमस्थितं ॥
भूपमर्त्यसचिवाः क्रमाद्यदा, मंत्रिधारणगृहादिकोणगाः ॥३७॥
स्वीयवीतिभवनेऽन्यभूमिपो, भूपनागहयचक्रिमानवाः ॥
राजदंतिमनुजालयात्, क्रमात्कोणसद्मसुनिवेशितास्त्रयः ॥ ३८ ॥
भूपपंचमगतो हयो गजौ, राजचक्रिमनुजालयस्थितौ ॥
स्वीयधारणगृहे प्रधानको, मन्त्रिवीतिगजषष्ठगौ भटौ ॥ ३९ ॥
स्यंदनः सचिवचक्रिसप्तमे, मंदिरे यदि कथंचिदास्थितः ॥
धीवरा हृदि विभाव्य कथ्यतां,षड्भिभरत्र भटबंधनं कथम् ॥४०॥

वारकां डाव १९ (पुढे चालू.) संख्या ११

व					ह	रा	
		ह			ह		प
				ह		प	प
			घ		प	प	
		उं		घ	प		
प	प	व					
	प	उं					
रा							

जाडा संख्या १०

जाडा प्रथम खेळून संहा खेळींत प्यादी.

प्यादींतील कल्पना चागली आहे. —सं.

डाव २०.

षड्भिरर्धबंधातरमाक्षिपति । द्रुतविलंबितम्,

स्वहयषष्ठगतो धरणीधवो, नृपगजोऽपि नृपाष्टमसंस्थितः ॥
निजतृतीयगतः सचिवद्विपो, रथवरौ सचिवादिमषष्ठगौ ॥ ४१ ॥
नृपतितद्गथवीतिगृहात्क्रमा-, यदि च षष्ठकपंचमतुर्यगाः ॥
भटवरा नृपवीतिभटःस्थितः, स्वभवनेऽथपरः पृथिवीपतिः ॥४२॥
निजकरींद्रनिकेतनपंचमे, नृपरथस्य तृतीयगृहे हयः ॥
निजगृहे यदि मंत्रिभटः कथ, मनुजबधनमत्र विभाव्यतां ॥ ४३ ॥

धारका संख्या ३

				ह			
			व				
			उ	प	ध	रा	
					प		
						प	रा
ह							
						प	
			उ				

जाडा संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

चमत्कृतिजनक कल्पना. —स.

डाव २१.

धर्म्मिभटबंधातरपीठिकामारचयति ।

द्रुतविलंबितम्,

नरपतिः सचिवाश्वनिकेतने, सचिववाजितृतीयगृहे गजः ॥
सचिववीतिरथात्मगृहाष्टमे, सचिवतत्कलमाद्यतृतीयगौ ॥ ४४ ॥
रथवरौ धरणीशरथाश्रयो, यदि भटौ निजसप्तगतावुभौ ॥
परनृपो निजवारणपंचमः, सचिववाहतुरीयगतो गजः ॥ ४५ ॥
नृपतिनागतृतीयगतो भटो, नृपतिदंतिभटो निजमंदिरे ॥
दुरवगाहमिदं भटबंधनं, चिरतरं परिभाव्य निबोधतां ॥४६॥

घारका संख्या ४

	घ						
							प
							प
	ह						
							रा
उ	ह						
				प	प		
	रा		उ				

जादा संख्या ७

जादा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

प्यादी अयपद आहे. विचार करून खेळा. —मे.

डाव २२.

अथ तुल्यप्रतिभावतोः समानबलसपन्नयोः सप्तभिर्भरेबघातरमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवकरिगृहस्थो भूपतिर्मंत्रिवीति-, प्रयमगृहनिविष्टः स्याद्रथः स्व प्रधानं ॥
निजकलभतृतीये मन्त्रिनागाश्वमत्यौं, निजभवनगतौ द्वौ मंत्रिगेहात्तृतीये॥४७॥
इभपतिरपरेभो भूपकुभिद्वितीये नरपतिहयषष्ठे पचमे मर्त्यशाहौ ॥
अथ परवसुधेशः स्वीयदत्यालयस्थो, नृपगजहयमत्यौं
तद्वितीयादिमस्थौ ॥४८॥

सचिवनृपतुरगस्थानगौ चक्रिणौ द्वौ, सचिवगजचतुर्थः कुंजरोथान्यदंती ॥
नृपतिचरमगेहेऽमात्यकः स्वोष्ट्रगेहे, सचिवहयतृतीये मानवश्चेत्समानः॥४९॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतर.

राजा वजीराचा हत्तीचा १
वजीर आपल्या हत्तीचा ३
हत्ती वजीराचा ३
राजाचा हत्ती आपल्या २
उंट वजीराचा घोड्याचा १
राजाचा घोडा आपल्या ५
प्यादा राजाचा घोड्याचा ६
प्यादा वजीराचा घोड्याचा २
प्यादा वजीराचा' हत्तीचा २
दुसरा राजा आपल्या हत्तीचा १
वजीर आपल्या उंटाचा १
हत्ती राजाचा ८
वजीराचा हत्ती आपल्या ४
प्यादा राजाचा घोड्याचा २
प्यादा राजाचा हत्तीचा ३
उंट वजीराचा १
उंट राजाचा घोड्याचा १
साहा बाजींत प्याद मात. २२.

काळा डाव २२ (पुढें चालू.) संख्या ९

		व	उं			उं	रा
						प	
प						प	प
ह						व	
व			ह				
प	प						ह
रा	उ			ह			

जाडा संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत प्यादी.

तुल्य प्रतिभावान् व समान बलसपन्न अशा खेळाडूमधील प्यादी —मं.

डाव २३.

सप्तभिर्मंदवधातरमाधिपति ।

मालती,

रथयुगसदनाभ्या, सप्तमो वारणेंद्रा ॥
सचिवरथतृतीये भूमिपोऽमात्यसप्तिः ॥
निजभवनचतुर्थे मन्त्रिमर्त्यः स्वगेहे
नृपभवनगतः स्यात्स्यंदनोऽन्यो मदीयः ॥ ५० ॥

सचिवकलभेगेह मन्त्रिवर्याश्वमर्त्यो ॥
निजसदननिविष्टो मेदिनीनाथनागः ॥
निजनिलयतृतीये मन्त्रिमातगमर्त्यों ॥
यदिकलभतृतीये मर्त्यबधः कथ स्यात् ॥ ५१ ॥

वारका सख्या ४

रा							
	प	ह			ह		
प							ह
	घ						
		रा					
			ध				
				उ			

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत प्यादी.

डाव २४.

सप्तभिर्भटबधातर विवृणोति ।

मालती,

नृपभवनचतुर्थे पचमे चेतुरगा, ववनिपतिकरींद्रात्स्यात्तृतीये चतुर्थे ॥
रथ युगमिननागात् षष्ठसस्थ प्रधान, सचिवनृपरधाम्या
षष्ठतुर्यौ भटेभौ ॥ ५२ ॥

निजतुरगतृतीये सार्वभौमो यदिस्यात् ,परनरपतिरात्मस्थानग मर्त्ययुग्मम् ॥
नृपहयमवनाम्या स्यात्तृतीय प्रधान, स्वकलमचरमार्वाग्वारणोराट्
रमाते ॥ ५३ ॥

वारका डाव २४ (पुढें चालू.) सख्या ५

				रा			
		प		प		प	वे
				घ			
				घ	ह		उ
						रा	उ
व							
					ह		

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सात खळीत प्यादी
‘ उत्तम प्रकारची प्यादी ’ –म.

डाव २५.

पुन सप्तमिमंटवघानरमाद्यकते ।

मालती,

सचिवहयगजाग्रे चनिग्गौ वीतियुग्म, सचिवतदिभयोश्चदादिमोनादिमस्थ ॥
सचिवनृपभटौ म्रे मंदिरेऽमात्यचक्रि-श्रिनिपरिवृढगेहात्तुर्यपट्टौ गजेनौ॥५४॥

अथ परनरपालोऽमात्यग्रथितःस्या-, न्नृपतदिभग्रहस्थौ घोटकौ—
चेत्कदाचित् ॥

बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः कथय मनुजबंधःसत्तमिर्वा कथं
स्यात् ॥५५॥

चारका डाव २५ (पुढें चालू). संख्या ३

			रा	घ			घ
घ							
				ग			
		ह					
			१	२			
उ	उ		घ				

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत ध्यावी.

" बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः "

पुष्कळ लोकाना अवघड असणारा व फक्त तीक्ष्ण बुद्धिमान् लोकास सुटणारा डाव. —म.

डाव २६.

सप्तभिर्मटवघातरपीठिकामारचयति । मालती,
सचिवनृपरथाद्यौ भूपनागौ भवेता ॥
सचिवतदिभगेहात्पञ्चमौ घोटकौ द्वौ ॥
सचिवरथगजाभ्या मानवौ द्वौ तृतीयौ ॥
नृपकरिभवनाते स्यदनः स्यात्पदातिः ॥ ५६ ॥
वसति सचिवचीते. पचमेऽन्यो महीशः ॥
सचिवकलभगेहे तत्तृतीये पदातिः ॥
नृपतुरगतृतीये वारणश्चेत्कदाचित् ॥
कथय मंनुजवधः कष्टसाध्यः कथ स्यात् ॥ ५७ ॥

वारका सख्या ३

रा							उ
प						ह	
घ	प		घ				
प		प					
			रा		ह		

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सात डावात प्यादी.

डाव २७.

पुनः सप्तभिः प्रकारातरेण शकते ।

मालती,

इनकलभचतुर्थे पष्ठके वारणौ द्वौ, सचिवरथगृहाख्ये पचमे चक्रिभूपौ ॥
क्षितिपमनुजगेहे मन्त्रिवर्यो हयौ द्वौ,सचिववरतुरीये षष्ठके स्यदनोऽन्यः॥५८॥
क्षितिपतिरथतुर्ये मन्त्रिसप्तेस्तृतीये, वसति किल पदातिस्तत्रचेदन्यभूपः ॥
सचिवकरिचतुर्थे वारणौ भूपसप्तेः,प्रथमचरमसरथ्यो घोटको रात्र्यात्यः॥५९॥
सचिवसदनषष्ठः स्यदनो मन्त्रिवर्यो, निजसदननिविष्टो बुद्धिमत. कथचित् ॥
अविबुधदुरवायःसूक्ष्ममत्यैकगम्य', कथय कथमय स्यान्मर्त्यबधो दुरूहः
॥६०॥

वारका सख्या ६

		उ	व			इ	
			घ				ह
रा		रा					
			घ		उ		ह
	प		उ				
				व			
					घ	इ	

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सात डावात प्यादी.

डाव २८.

सप्तभिर्मंटवधात्तर व्यादिशति ।

मालती,

सचिवरथनृपाभ्यां वारणौ द्वौ तृतीयौ, नृपसचिवगृहाभ्यां भूपमर्त्यौ द्वितीयौ ॥
सचिवतुरगगेहात्सप्तमेऽन्यःपदातिः,नरपतिरथषष्ठे मानवोऽन्यो निविष्टः॥६१॥
सचिवतदिभगेहस्याद्यषष्ठौ हयौ द्वौ, नृपतिकलभषष्ठे स्यदनोऽन्यो महीशः ॥
स्वभवनमधिरूढोऽमात्यको भूपसक्तेः, चरमगृहमुपास्ते भूपतुर्ये पदातिः ॥६२॥
हययुगभवनाभ्यां पचमौ वारणौ द्वौ, नरपतिरथगेहानादिमोपातिमर्त्यौ ॥
यदिमनुजतुरगौ राड्भट.स्वद्वितीये, नृपतिकलभषष्ठे स्यदनश्चेद्द्रुरूढः॥६३॥

काळा सख्या ९

				रा			
	प				प		
घ				प	प		उ
				प			
	ह					ह	
		ह		ह			उ
			प	रा	घ		
			घ			व	

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सात डावांत प्यादी.

डाव २९.

अथातिप्रौढयोरष्टभिर्भंदवधमाक्षिपति ।

मंदाक्रांता,

क्षोणीनाथः सचिवकलभस्यालये तत्पुरस्तात्–॥
मर्त्यः कश्चित्सचिवकलभौ मन्त्रिवीत्यादिमाम्र्यौ ॥
मन्त्र्युष्ट्राग्रे विलसति रथो मन्त्रिषष्ठे तुरगो ॥
भूपोष्ट्राश्वप्रथमभवनादष्टमादुष्ट्रनागौ ॥ ६४॰॥
राजोष्ट्राश्वप्रथमसदनान्मानवौ चेत्तृतीयौ ॥
पद्गः कश्चिन्नृपभवनतः पंचमोऽथान्यभूपः ॥
स्वेभात्तुर्ये नृपहयगृहादष्टमे स्यात्प्रधान ॥
राण्णाश्चेद्रः स्वमनुजगृहे भूपषष्ठे रथोऽपि ॥ ६५ ॥
गंधर्वेभौ सचिवकरिणो॰ पंचमौ मन्त्रिनागात्–॥
तुर्ये सप्तिः सचिवतुरगागारतुर्ये पदातिः ।
मर्त्यौ तावत्सचिवरथयोस्तुर्यषष्ठौ भवेताम् ॥
प्रौढौ तुल्यौ यदि च भवतः तत्र वधः कथं स्यात् ॥६६॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतरः–

राजा वजीराच्या हत्तीच्या १
वजीर आपल्या घोड्याचा १
(हत्ती वजीराच्या घोड्याचा २; व राजाच्या घोड्याचा ८.)
(उट वजीराच्या उटाच्या २; व राजाच्या उटाच्या ८.)
घोडा वजीराच्या ६,
(प्यादा वजीराच्या हत्तीचा २; राजाच्या ५; राजाच्या उटाचा ३; राजाच्या घोड्याचा ३.)

दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या ४
वजीर राजाच्या घोड्याच्या ८
हत्ती राजाच्या २, वजीराचा ५ व उट राजाच्या ६
(घोडा वजीराच्या ५; व वजीराच्या हत्तीच्या ४.)
प्यादा वजीराच्या ४; व वजीराच्या उटाच्या ६; व वजीराच्या घोड्याचा ४.

आठ बाजींत प्यादमात.

काळा डाव २९ (पुढें चालू.) संख्या १०

					उ	ह	
							ह
			घ				
घ	प		प	ग			रा
ह			घ				
		प		उं	प	प	
प	ह	उ					
रा	घ					व	

जाडा संख्या ११

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी.

मौदी तुल्यौ यदि च भवतः तत्र वंधं कथं स्यात् (दोन बरोबरीच्या निष्णात खेळाडूमधील डाव. —भं.)

डाव ३०.

अष्टभिर्भटसंघातरमुपक्षिपति ।

मंदाक्रांता,

उर्वीनेता सचिवकरिणो मर्त्यगेहे द्विपेंद्रो ॥
सनिष्ठता सपदि रथयोः सतमस्थानसंस्थो ॥
मर्त्यौ मंत्रिद्विपतुरगयोश्चेत्तृतीयद्वितीयो
घतिरधुमे सचिवरथतो मंत्रिचन्निस्वगेहे ॥ ६७ ॥

भूपोऽमात्यद्विरदनिलये तत्तृतीये पदाति ॥
मन्त्र्यश्वस्य प्रथमभवनात्स्याद्‌द्वितीये मनुष्यः ॥
उर्वीशेभो निजभवनतश्चेत्तृतीये कथंचित् ॥
मर्त्याद्‌वधः प्रभवति कथ कथ्यतां कष्टसाध्यः ॥ ६८ ॥

वारका डाव ३० (पुढें चालू.) संख्या ४

प							
	प	ह			ह		
प							ह
		घ					
प							
रा	प						
		उ					

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम रोखून आठ मेढीत प्यादी

" येथें घोडा आपल्या घरीं चौथ्या अठव्यास गदा मेढीत हत्तीच्या प्याद्यानें मात होती." —प्र.

डाव ३१.

अष्टभिःशकातरक्षुद्रावयति । मालती,

सचिवनृपरथाभ्या सप्तमो वारणेंद्रो, रथयुगभवनाभ्या पचमौ मानवौ द्वौ ॥
गजयुगसदनाभ्या चक्रिणौ चेद्द्वितीयौ, सचिवद्वयगजाभ्या षष्ठयो राजमर्त्यौ ॥ ६९ ॥

अवनिपतिनिकाय्यालंकरिष्णु प्रधान, सचिवकलभगेह भूपयत्यन्य भूपः ॥
इलगजतुरगाभ्या मन्त्रिनागौ द्वितीयौ, सचिवसदनतुर्ये मानवोऽलचकार॥७०॥

अथ नरपतिगेहात्पचमेऽन्यो मनुष्यः, सचिवरथनिकाय्यात्सप्तमे मानवोऽन्यः॥
यदि निजकलभोऽन्योऽमात्यगेहाष्टमः स्यात्, कथयत मटरंधः कष्टसाध्यः कथ स्यात् ॥ ७१ ॥

पारका संख्या ७

प							
			ह		ह	ह	न
प	रा						
		प	प		प		
				प			
न'		प					उ
			ह	च			

जाडा संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी.

डाव ३२.

अष्टभिर्मटबंघातरमुद्घाटयति । मंदाक्रांता,

भूपोमात्यद्विरदनिलये तच्चतुर्थे पदातिः ।
मन्त्रीभाश्वप्रथमसदनात्पंचमे तुर्यकेऽश्वौ ॥
मन्त्यश्वाभ्यां मनुजयुगलं पंचमं राट् रथाल्ये ॥
चक्री नागः सचिवरथतः सप्तमे संनिविष्टः ॥ ७२ ॥
मर्त्यौ स्यातां सचिवरथतः षष्ठके च द्वितीये ॥
भूपालोऽन्यः सचिवकलभस्थालये तत्तृतीये ॥
नागेंद्रः स्यात्सचिवमनुजः स्वालये चेत्कदाचित् ॥
मर्त्याद्वधः प्रभवति कथं कथ्यतामाशु धीराः ॥ ७३ ॥

बारका संख्या ३

रा					उ'		
		ह	प				
ह		प					
घ	प		प				
प	घ						
		प					
श							

जाडा संख्या १०

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी

डाव ३२.

अष्टभिर्मटवधमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवनृपद्वयाभ्यां पंचमाद्युष्ट्रनागौ, सचिवरथनिवेशात्सप्तमे भूमिपालः ॥
धरणिधरकरी स्वे सप्तमे संनिविष्टः, सचिवद्वनिकाभ्यां चेत् त्रिपष्ठौ मनुष्यौ ॥ ७४ ॥
नृपद्वयमनुजः स्वे मंदिरेऽन्यो धरेशः, सचिवकरिगृहाद्ये वाजिमर्त्यौ स्वगेहे ॥
इनकलमतृतीये घोटकोऽनन्यचित्ताः, कथयत मटवधः सत्कवींद्राः कथं स्यात् ॥ ७५ ॥

धारका संख्या ४

रा							
	प	रा				प	ह
	प						घ
			उ			ह	
	प						
						प	

आरा संख्या ७

आरा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी.

डाव ३४.

पुनरष्टमिबंधातरमाशंकते । पृथ्वी,

रथो नृपतृतीयगः सचिवषष्ठतुर्यौ हयौ ॥
क्षितीशगजचक्रिणः कलभमंत्रिणौ तुर्यगौ ॥
प्रधानरथवाजिनोः प्रभुगजात्तुभौ सप्तमा –॥
वमात्यहयमानवो यदि निजद्वितीय गतः ॥ ७६ ॥
परः सचिववारणालयगतो नृपः कुंजरः ॥
प्रधानहयसप्तमे नृपरथात्यगेहे हयः ॥
इनालयगतो रथः क्षितिधरोष्ट्रषष्ठे भटः ॥
प्रधानमिनवीतिग यदि पदातिबंधं कथं ॥ ७७ ॥

बारका सख्या ६

रा				उ		व	
	ह	रा					
			घ				
			घ		प		ह
	प			उ	प		
	ह						
					घ		

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी

डाव ३५.

अथ नवभिर्मत्वंघं दर्शयति । वंशस्थम्,

महीपतिर्मन्त्रिहयालयं गत-, स्तुरंगमो भूपनिघोटकाष्टमः ॥
प्रधानतःसप्तमगो भटो भवे,-दन्योभटोऽमात्यहयस्य पंचमे ॥ ७८ ॥
प्रधानमात्मद्विपकुंभषष्ठगं, प्रधानवाजिष्टमसप्तमस्थितौ ॥
महाद्विपावन्यगजौ धराभृतो, रथालयारस्थगतो रथावुभौ ॥ ७९ ॥
नृपेभमन्यंप्रथमद्वितीयगो, पदो नृपः मंत्रिनिकेतनस्थितः ॥
प्रधानको भूपतिपंक्तगं गतो, द्विपो नृपालाश्वभटालयेस्थितः ॥ ८० ॥
अमात्यदंत्यष्टमगोऽप्यमानवाः प्रधानगघर्वनिकाय्यसप्तमः ॥
यदा नरः नरः सूक्ष्ममतिर्भवेत्तदा भटान्नृपालो नवभिर्निबध्यते ॥८१॥

घारका संख्या ५

	घ		रा			घ	
	ह		प			ह	
व					ह		
	प						
							उ
	प			प			उ
व	रा						

आता संख्या १०

आता प्रथम गेदून नऊ गेडीत प्यादी.

डाव ३६.

नवभिर्भटबंधांतराक्षेपमुद्भावयति । मालती,

गजसचिवरथाः स्युर्भूपतत्सप्तिनाग-॥
प्रथमगृहनिविष्टा मंत्रिमर्त्यौ निजाग्रे ॥
सचिवद्वयपदातेर्मंदिरे भूपतिः स्या-॥
न्नरपतिरथषष्ठे घोटकोऽथान्यभूपः ॥ ८२ ॥
सचिवद्वयगृहस्थो भूपनागः स्वगेहे ॥
नरपतिनिजगेहात्पचमे स्यात्पदातिः ॥
इह विविधविशेषाः संति ते संतु धीराः ॥
नवभिरथ कथं स्यान्मर्त्यबंधो नवीनः ॥ ८३ ॥

बारका संख्या ३

	रा						ह
					घ		
							प
			प				
	रा						
				ह		व	उ

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत प्यादी

बारका   डाव ३७ (पुढें चालू.)   संख्या २

रा			उ				
		ह		घ			
						ह	
घ							
							प
रा							
		प					
			उ				

जाडा   संख्या ८

जाडा प्रथम घेऊन नऊ खेळीत प्यादी

* डाव ३८.

नयभिर्भटबघातरमाचक्ते ।

मालती,

मचिपनुरपाभ्यां गतभो नागमार्गी ॥
गचिपचरिनिकाभ्यंगपादुपौ गुराधौं ॥
अथ रथमनुओ द्वौ भूरथपादगदा ॥
परनृरकमभो गम्नागधौम्नमवरधौ ॥ ८६ ॥
अमायवदिमागरनुधौ नदरणगिपगौ ॥
मनुभो गु पदा रपागो मावंदप मुगुपंद ॥ ८७ ॥

तारका डाव ३८ (पुढें चालू.) संख्या ४

						ह	रा
		ह			प		
प			प			प	
*घ							
रा						उ	

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत घ्यावी.

*आनंदाश्रम प्रतींत ही वरीलप्रमाणेंच सरकृत आहे. धुळें प्रतींत "सचिवकरिनिवास्ये तत्तृतीये नृपाश्वो" असें असून त्याचा अर्थ घोडा-वजीर हत्तीच्या ३ रे घरीं असा होतो. आमच्या पोथींत ग्रंथकाराच्या भाषांतरांतहि 'घोडा-वजिराचे हत्तीचे ४ थे' असें आहे. तें जुळत नाहीं. म्हणून धुळें प्रतींतील श्लोकाप्रमाणें पटांत 'घो-व. ह. ३ऱ्या घरीं' मांडला आहे. —सं.

*डाव ३९.

नवभिर्भटबंधातरमाक्षिपति ।

द्रुतविलम्बितम्,

क्षितिधराष्टमषष्ठगतौ हयौ, नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयोः ॥
नृपरथस्वगृहे सचिवाष्टमे, रथवरो नृपघोटकपंचमे ॥ ८८ ॥
अथ करी सचिवोष्ट्रतुरंगयो–, र्यदि तुरीयकषष्ठगतौ भटौ॥
परमहीट् सचिवोष्ट्रनिकेतने, सचिववारणसप्तगतः करी ॥ ८९ ॥
सचिवदंतितृतीयगतो भटः, सचिववीतिभटो निजमंदिरे ॥
मुहुरिदं स्वधिया परिभाव्यता, मनुजबंधनमत्र निगुंफितम् ॥ ९० ॥

बारका सख्या ४

ह		रा	उ	घ			
	प			रा			
प	प			घ			
						ह	
		प					
					उ		

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत प्यादी

* डाव ४०.

दशमिर्भटवधमाक्षिपति । हरिणी,

नृपकरिगृहात्षष्ठे नागो मतंगजचक्रिणौ
सचिवरथयोः स्थानेमात्यश्चतुर्गृहे हयः ॥
नरपतिगजस्थाने चक्री प्रधानहयेभयोः ॥
यदि नृपभटौ संतिष्ठेतामथादिमतुर्ययोः ॥९१॥
अथ परनृपो मंत्रीभस्य द्वितीयनिकेतने ॥
नरपतिहयागारान्मंत्री भवेत्किल पंचमः ॥
सचिवकलभागारादश्वस्तृतीयगृहे गतः ॥
कथय दशमिः कष्टात्कार्य कथं भटवधनं ॥९२॥

कारका संख्या ३

रा							
घ							ह
प			घ			व	
	शा	उ	ह				उ

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून दहा खेळींत प्यादी

डाव ४१.

हरिणी,

दशभिर्मटबधातरशकामुपक्षिपति ।
नरपतिद्वयस्याद्याल्परथौ रथौ सचिवः पुन–॥
नृपेद्वयगृहोपाल्ये नागौ क्षितीशरथादिमौ ॥
नृपतितुरगौ मन्त्रिस्तबेरमादिपचमौ ॥
मनुजयुगुल मन्युष्ट्रस्य द्वितीयकसतम ॥९३॥
अथ परनृपो मन्त्रिस्तबेरमाद्यगतो भटः ॥
सचिवतुरगात्पष्ठे मन्त्री स्वससमसस्थित ॥
बुधपरिवृढा याचे प्रव्हः प्रणम्य मुहुर्मुहु ॥
श्चिरतरमिद चित्य चित्र पदातिनिबधन ॥९४॥

सख्या ३

बारका

रा						उ	
		प				व	
घ							
	प						
		प	व				
रा				ह	ह	उ	

सख्या ९

जाडा

जाडा प्रथम खेळून १० खेळींत ध्यावी.

डाव ४२.

दशभिर्मटबंधांतरमाद्यकते । हरिणी,

सचिवभवनात्तुर्ये षष्ठे पदातिधराधरौ ॥
सचिवकलमः स्वीयागारे तुरंगमचक्रिणौ ॥
नृपकरिगृहात्षष्ठे तुर्ये नृपाश्वकपद्गगो ॥
यदि च मनुजो भूमीभर्ता परः स्वगजालये ॥ १५ ॥
सचिवकलभागारान्मर्त्यौ तृतीयकपंचमौ ॥
सचिवमनुजः स्वीयागारे नृपात्प्रथमे गजः ॥
भुवि बुधजना भूयो बंधो भवत्कृपया भवेत् ॥
यदि भटवराद्भूमीभर्तुश्चिरं परिभाव्यताम् ॥ १६ ॥

धारका संख्या ५

							श
			प				ह
प			श			प	घ
प			प				उ
ह							

जाटा संख्या ६

जाटा प्रथम खेळून दहा खेळींत ग्यानी

* डाव ४३.

हरिणी,

दशमिर्भटवंधातरमाक्षिपति ।

नृपतिमनुजौ भूपालाश्वद्वितीयतृतीयगौ ॥
निजरथगृहात् षष्ठेऽमात्यो गजौ हयसप्तमे ॥
अथ परनृपोऽमात्यागारे नृपेभगृहे गजः ॥
कथय कतिभिः शाहैर्भूयात्पदातिनिबधन ॥ १७ ॥

नृपेभ=नृप+इभ=राजाचा हत्ती. कति=किती !

बारका सख्या २

			रा				ह
	ह						
		व					
						प	
						रा	

जादा सख्या ४

जादा प्रथम खेळून दहा खेळीत प्यादी.

“ या बाजीत बहुत प्रकारचे विशेष आहेत. जाणावे. ” —म.

डाव ४४.

एकादशभिर्मत्वघमाक्षिपति । शिखरिणी,

नृपालोऽमात्योऽप्रथममवनात्सप्तमगृहे ॥
प्रधान स्वे तुर्ये सचिवरथवाह्यालयगतौ ॥
रथौ भूमीभर्तुर्मतुजभवन पुष्यति हयः ॥
स्वसप्तस्थौ स्याता सचिवहयदतावलभटौ ॥ ९८ ॥
परक्षोणीपालः सचिवकलभागारविभवो ॥
नृपालामात्याश्वद्विरदरथहतार्त्तीयकगताः ॥
भयो मर्त्या नागः सचिवतुरगात्सप्तमगृहे ॥
तदामर्त्यान्नृपः कथय कथमेकादशतमैः ॥ ९९ ॥

धारका संख्या ९

रा							
		रा					
प	प			प			
	ह		व				
प	प			घ			
	उ	उ					

डाटा संख्या ७

डाटा प्रथम देवून अकरा देईल त्याची

डाव ४५.

शिखरिणी,

एकादशभिर्भटयथातरशकामकुरयति ।
स्वपशालकारो नरपरिव्ढो भूपकरिणो ॥
रथश्चाते नागः सचिवरथतुर्ये सचिवकः ॥
प्रभोर्मर्त्यागारे नृपरथभटः स्वीयभवने ॥
परक्षोणीनाथः सचिवगजगेहे द्विपवरौ ॥ १०० ॥
नृपामात्याश्वाभ्या यदि च भवतोऽत्यालयगतौ ॥
नृपाश्चात्येऽमात्यो नृपतुरगमातगमनुजौ ॥
उपात्यौ तिष्ठेता सचिवहयमर्त्यः स्वभवने ॥
पदातेर्निर्बंधो भवति कथमेकादशतमेः ॥ १०१ ॥

मातग=हत्ती, तुर्य=चौथें. (डाव ४४ पेकीं.–)

दतावल=हत्ती, तार्त्तीयक=मूळ–तृतीय– तिसरें.

याचें ग्रथकारकृत भाषातरः–

राजा आपल्या ६	दुसरा राजा वजीराचा हत्तीचा १
वजीर राजाचा २	वजीर राजाचा घोड्याचा ८
हत्ती वजीराच्या उटाचा ४	हत्ती वजीराचा घोड्याचा ८
उंट राजाचा हत्तीचा ८	हत्ती राजाचा ८
प्यादा राजाचा उटाचा २	प्यादा वजीराचा घोड्याचा २; व राजाचा घोड्याचा ७ व; राजाचा हत्तीचा ७.

अकरा बाजीत प्यादमात.

थारका डाव ४५ (पुढें चालू.) संख्या ७

रा							उ
	प						
				रा			
		ह					
				व	प	प	प
	ह			ह		व	

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून अकरा खेळींत ध्यादी.

डाव ४६.

वसंततिलका,

एकादशभिर्मटवंधांतरमाक्षिपति ।

भूपालमंत्रिकलभालयपंचमस्थौ ॥
राट्घोटकौ सचिवतद्गजयोस्तृतीयौ ॥
वाहोष्ट्रकौ सचिवनक्रिभटो निजाग्रे ॥
दंती धराधवरयालयषष्ठमस्थः ॥ १०२ ॥

अन्यो नृपः सचिववारणमंदिरस्थो ॥
राजद्वितीयमनुपालयति स्म मर्त्यः ॥
नागः पुपोत्र सचिवेभतृतीयगेह ॥
चेन्मर्त्यमधनमिद सुधियः कथ स्यात् ॥ १०३ ॥

दंती=हत्ती, धराधव=राजा.

वारका डाव ४६ (पुढें चालू.) सख्या ३

रा							
				प	हं		
ह							
घ				रा			
उ		प	घ				

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून अकरा खेळींत प्यादी.

*डाव ४७.

हरिणी,

द्वादशभिर्भटबंधं दर्शयति ।

निजरथगृहाद्दंत्ये भूपो भटः किल पंचमो ॥
नृपहयगृहात् पष्ठेऽमात्यो महीपतिसद्मनः ॥
अथ परनृपः स्वैभागारे प्रधानहयांतिमे ॥
यदि रथवरस्तिष्ठेद्धीराः कथं भटबंधनं ॥ १०४ ॥

वारका संख्या २

					रा		रा
				व			
						प	
	उं						

जाडा संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून वारा खेळींत प्यादी.

डाव ४८.

हरिणी,

प्रस्तावनेंत ग्रंथकारानें विषम डाव— ज्यांत विजयी पक्षानें आपणावर कांहीं अटी लादून घेऊन डाव जिंकावयाचा असतो असे— सांगितले आहेत. त्यांपैकीं हा सुंदर डाव आहेः—

अथ द्वादशभिः परकरिभटमसंहरन्
निजतुरगमस्पृशन्नृपतुरगभटाद्विचित्रं बंधं दर्शयति ।

वरील ओळींचें भाषांतर असेंः—

परपक्षाचें हत्तीचें प्यादें न मारतां व आपला घोडा न हलवितां विजयी (जाडा) पक्षानें राजाच्या घोड्याच्या प्याद्यानें बारा खेळींत आश्चर्यजनक प्यादी (कशी करावी) हें या डावांत दाखविलें आहे.

हरिणी,

निजरथगृहात्षष्ठे भूपो गजः प्रभुसप्तमे ॥
नृपतिकलभात्षष्ठे मर्त्यः प्रधानरथालये ॥
यदि च तुरगो मन्त्री तिष्ठेद्धराश्वरपञ्चमे ॥
सचिवनृपयोर्वीथ्योर्मर्त्यौ द्वितीयकपञ्चमौ ॥ १०५ ॥
अथ परनृपः स्वेमागारे तदग्रिमके भटः ॥
सचिवकलभादग्ने सतिः प्रधानरथाश्वयोः ॥
यदि च मनुजौ सतिष्ठेतामुपातिमषष्ठयोः ॥
नरपरिवृढो बद्धो भूयात्कथ परिभाव्यता ॥ १०६ ॥

॥ इति श्री*त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां प्रथमः स्तबकः ॥

येथें पंडित त्रिवेंगडाचार्यकृत विलासमणिमंजरी या ग्रंथाचा **प्रथम** स्तबक समाप्त झाला. इति प्रथमः स्तबक. समाप्तः †

* धुळें प्रतींत तिरुवेंगडाचार्य असें आहे. † येथें, 'स्तबकः समाप्तः'

बारका डाव ४८ (पुढें चालू) संख्या ५

							रा
				ह			प
					रा		प
				घ		प	
	प						
	प	प					
घ		घ					

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून बारा खेळींत प्यादी

"हचीचा प्यादा नहीं घ्यावा. आपला (जाडा) घोडा हलवावयाचा नाहीं. राजाचे घोड्याचे (प्याद्यानें) प्यादमात " —ग्रं.

मागील पृष्ठावरील संस्कृत अटीचें भाषांतर पहा. —सं.

---

† (भा. पृ. चालू.) व पुढील डावात ' द्वितीयः स्तम्भक प्रक्र०' असें अशुद्ध लिहिणारा पोथीचा लेखक आपलें संस्कृताचें अज्ञान ठिकठिकाणीं दाखवितो. —सं.

विलासमणिमंजरी

द्वितीयः स्तवकः

*डाव ४९.

द्वितीयं स्तबकं प्रक्रमयन्   हरिणी,

त्रयोदशभिर्भटवधमाक्षिपति ।

कलभनृपती मध्यश्वाभ्यामथादिमषष्ठयो–।।
मनुजतुरगौ नागामात्यद्वितीयकपञ्चमौ ॥
परनृपनरौ स्वामात्योष्ट्रद्विपादिमषष्ठगौ ॥
रथकरिवरौ क्षोणीभर्तुस्तृतीयचतुर्थयोः ॥ ७ ॥

बारका   सख्या ४

		रा					
	रा			उ			
			घ	ह			
प							
प							
			ह				

जाडा   सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून तेरा खेळींत प्यादी.

*डाव ५०.

भुजंगप्रयातवृत्त,

चतुर्दशाभिर्मितैर्बंधमाक्षिनिवि ।
निजमालूर्वधि नृपो नृपवीति—॥
द्विर्वधे मनुष्यो गजः सवलः स्यात् ॥
स्वकीनाश्वपदे प्रधानं नृपोऽन्यः ॥
प्रधानेनगेहे निजाचे प्रधानं ॥ ८ ॥

तारका संख्या २

घ							
					ह		
	घ						
							रा
						प	
			ब				

जाडा संख्या ४

जाडा प्रथम खेळून पंधरा खेळींत प्यादी.

*डाव ५१.

पंचदशभिर्भटवधमाशकते । हरिणी,

भटनरपती भूपस्तवेरमाश्वकपष्ठयो- ॥

मनुजसचिवौ क्षोणीनाथद्वितीयतृतीययोः ॥

यदि रथहयौ मन्त्रिक्ष्माभृन्निकेतनपचमौ ॥

परनृपतिसैन्यश्चाद्ये नृपोऽष्टगृहे गजः ॥९॥

सचिवनृपयोर्नागोष्ट्राभ्या निषष्ठगतौ हयौ ॥

नृपद्दयभटः स्वीयागारे भटः प्रभुपचमे ॥

सचिवसदनात्पष्ठ मर्त्यो यदा परिपोशयेत् ॥

परनरपतिर्बद्धो भृत्यात्कथ परिभाव्यता ॥१०॥

बारका सख्या ७

	रा				ह		
						प	
ध						रा	प
			उ	ध			
				प			
			प	व	ध		
				प			

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पंधरा खेळींत प्यादी.

*डाव ५२.

षोडशभिर्भटवधमाक्षिपति । पंचचामरः,

प्रभुः प्रधानमंदिरे गजो नृपेभसप्तमे ॥
प्रधानमात्मदतिनस्तृतीयमंदिरे रथः ॥
प्रधानचक्रिमंदिरे घरेशतद्ध्याश्रयो- ॥
र्यदाभटौ परो नृपः प्रधानगेहमाश्रितः ॥१॥
नृपेभचक्रिसप्तमौ तुरगचक्रिणौ भटो ॥
घरेश्चचक्रिषष्ठगः प्रधानचारणौ स्मृतौ ॥
स्वनागतुर्यपञ्चमौ मनुष्यचारणौ पुनः ॥
प्रधानवाजिनोर्यदा तृतीयकादिमस्थितौ ॥ ११२ ॥

थारका संख्या ८

	ह		रा				
							ह
	प						
व							
ह							
व					प		
				प	उं,	प	घ
		उ	रा				

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून सोळा खेळींत प्यादी.

*डाव ५२.

सप्तदशभिर्भेदबध शकते। मदाक्राता,

भूमीभर्ता सचिवकरिणः स्याद्द्वितीये गजेंद्रो।
मंत्र्यश्वस्य प्रथमभवनादष्टमे सन्निविष्टः।
नागोऽप्यन्यः सचिवरथतः सप्तमे स्यात्प्रधान।
भूपालोष्ट्प्रथमभवनात्पष्ठगेह प्रविष्टम्॥ १३॥
क्षोणिभर्तुस्तुरगमनुजस्यालयेऽन्यो महीशः।
स्वाश्वागारे सचिवभवने सस्थितस्यात्प्रधान।
सख्यावतः कथयत कथ मर्त्यबधो दुरूहः।
सम्यग्भाव्यः कुशलमतिभिः संख्ययासप्तदश्या॥१४॥

धारका सख्या २

	ह		व			रा	
		ह					
					व		
रा						प	

जाडा सख्या ५

जाडा प्रथम खेळून सतरा खेळींत प्यादी.

* डाव ५४.

हरिणी,

अष्टादशाभिर्मंटवंधमार्थकते ।
नरपतिभटौ भूपोष्ट्रेभद्वितीयगृहस्थितौ ॥
सचिवकलभौ मंत्र्युष्ट्रस्य द्वितीयकवतमौ ॥
परनरपतिर्मंत्रीमाद्ये गजो नृपवाजिनः ॥
चरमसदने राण्णागाश्वद्वितीयगतौ भटौ ॥ ११५ ॥

धारका संख्या ४

रा							
		ह				प	प
		व			रा		प
						ह	

जादा संख्या ४

जादा प्रथम खेळून अठरा खेळींत प्यादी.

काहीं डावांमागें * अशी फुली दिली आहे, ते डाव नेहमीं प्रचारांत देण्यासारखे असून होतकरू खेळाडूंनीं आत्मसात् करण्यासारखे आहेत, असें सामान्य धारल्यावरून दिली आहे. —सं.

डाव ५५

एकोनविंशतिभिर्भटैर्बंधमाशकते । पंचचामरः,

नृपद्वितीयसप्तमौ शतांगवारणौ हयः ॥
प्रधानपष्ठमंदिरे पदातिमेदिनीधवौ ॥
अमात्यचक्रिसद्मनो द्वितीयकादिमौ भटा- ॥
वमात्यवीतिदंतिनोरगारपष्ठपंचमौ ॥ १५ ॥
प्रधानदंतिसप्तमो भटः परो महीपतिः ॥
प्रधानकुंजरालये नृपोष्टमंदिरे गजः ॥
अमात्यनागचक्रिणोर्भटौ तृतीयपष्ठगौ ॥
तदा कथं पदातिना महीशबंध ईरितः ॥ ११७ ॥

बारका संख्या ४

रा					ह		
प				हं			
प	प		ध				
प							
		प					
		प		उ			
		रा					

संख्या ८

जाडा

जाडा प्रथम खेळून एकोणीस खेळींत प्यादी

डाव ५६.

हरिणी,

विंशतिभिर्मटवंधं दर्शयति ।

कलमसचिवौ राजेभाश्वादुपातिमपष्ठयोः ॥
करिनरपती मन्त्र्यश्वाभ्यामथाप्रथमौ पुनः ॥
नृपहयरथागारान्मत्यौ द्वितीयकपष्ठगौ ॥
नृपविसचिवौ भूपोष्ट्राद्यप्रधानचतुर्थयोः ॥ १८ ॥

जाडा संख्या २

					रा		
							हँ
					प	व	
			व				
	रा		हँ			प	

धारका संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून वीस खेळींत प्यादी.

(पृ. ९२ वरून ग्रंथकारांचे सिद्धांत पुढें चालू.)

एकास हत्ती, दुसऱ्यास वजीर मात्र; बराबर. त्या प्याद्याचे जोरानें हत्ती बसावा. ॥ ३५ ॥

हत्तीस हत्ती; घोड्यास घोडा; उंटास उंट; वजीरास वजीर; तो डाव बराबर. घोडा उंट एकेक बराबर. शेष असतां, एकास एक प्यादा असल्यास ही बराबर. ॥ ३६ ॥

एकास, एक घोडा, हत्ती; दुसऱ्यास एक हत्ती राहिला असतां बरोबर. हत्ती मरत नाहीं. ॥ ३७ ॥

(पुढील मजकूर पृ. ८९ वर पहा.)

डाव ५७.

मदाक्रांता,

अथ राजकलभावसंस्पृशन्नेविंशतिभिर्विचित्रं भटबंधमाक्षिपति ।

भूमीभर्ता सचिवतुरगस्यालये स्यात्तृतीये-॥
ऽमात्यादश्वः सचिवकलभात्सप्तमे वारणोऽपि ॥
मन्त्रीभस्य प्रथमभवनात्पंचमे मानवः स्या-॥
द्राजाश्वस्याप्रथमसदने मानवोऽन्यो महीशः ॥ ११ ॥

स्वामात्यस्य प्रथमभवने स्यदनो मन्त्रिनाग-॥
स्यान्ते गेहे सचिवतुरगोपान्त्यगेहे पदातिः ॥
प्रज्ञावतः कथयत कथं भूमिपालस्य बंधः ॥
सप्तेर्मर्त्यात्परपतिगजाद्यस्पृशन् स्याद्विचित्रः ॥ १० ॥

हारका डाव ५७ (पुढें चालू.) संख्या ३

			रा				
ह							
प							
			घ				
	प					प	
उ	रा						

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून एकवीस खेळींत प्यादी.

' राजाला हत्तीला न हि शिवावें ' (' राजाला हत्ती न हि शिवावा.' धुळें प्रत पान ४५.) —म.

याचा अर्थ विजयी पक्षाचा (जाडा) राजा व हत्ती हे सर्व डावात दिलेल्या जाग्यावरून मुळींच हालवू नयेत. —स.

** डाव ५८.

अथ पच भटबंधरत्नानि प्रदर्शयस्तत्राद्यं वशरथम्,

परचलनप्राथम्ये षड्विंशतिभिर्भटबंधं दर्शयति ।

स्वमंदिरेऽमात्यहरीममानवौ । रथः स्वगेहे सचिवस्य भूपतिः ॥

प्रधानकुम्भिप्रथमे महीशितु–। र्गजः स्वगेहे सचिवान्यदंतिनौ ॥२१॥

अमात्यचक्रथश्वक्रपद्दश्यसमौ । परो महीशः सचिवेभमदिरे ॥
नृपाश्वपष्ठे सचिवो यदा भवे-। त्सदातिवश्चः कवयः कथं भवेत् ॥२२॥

'उत्तम पांच डाव सांगतो.' -प्र.

धारका डाव ५८ (पुढें चालू.) संख्या २

रा							
	ह						
		च					
						घ	
प	प						
रा		उ					ह

जाडा संख्या ७

धारका प्रथम खेळून, जाडा सव्वीस खेळीत (धारकयावर) प्यादी करतो.

'दुसऱ्या राजाची चाल पहिली याप्रमाणें वजीर घोडें ठेवल्यासारखे या संख्येनें प्यादेमात होती.' -म.

डाव ५९.

५८ ते ६२ पर्यंत पांच रत्नतुल्य डाव (पंचरत्न) दिले असून, हा डाव कोणत्याहि ग्रंथांत नसून चोरी आला आहे. त्यामुळें एका अत्यंत रमणीय डावास मुकावें लागत आहे. -म.

या व पुढील कांहीं डावांच्यामागें त्यांच्या महत्वाप्रमाणें एकाहून अधिक फुल्या दिल्या आहेत. —सं.

(पृ. ८२ वरून ग्रंथकाराचे सिद्धांत पुढें चालून समाप्त.)

राजा, आपल्या हत्तीच्या घरीं १.

वजीराचा हत्ती, आपले ८.

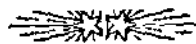
प्यादा, आपले वजीराच्या हत्तीच्या ७.

दुसरा राजा, आपल्या घोड्याच्या २.

वजीराचा हत्ती, आपल्या ७.

ही बाजी बहुतेक बरावर म्हणतात. परंतु बरोबर नव्हे.

(संस्कृत श्लोकांत पूर्वीचे लोक बरोबरी मानतात, परंतु नवीन सिद्धांताप्रमाणें नव्हे, असें आहे. —सं.)

**डाव ६०. (पंचरत्न.)

रथोद्धता,

एकत्रिंशद्विभिः सचिवकरितृतीयगृहस्थभटाद्बंधं दर्शयति । अत्र पंचभिरपि भटैः पंचधा बंधाः भवंतीति पंचरत्नेष्वयमेकोऽपि पंचरत्नसंज्ञिको ज्ञेयः ।

भूपतिः सचिव चक्रितृतीयेऽ, मात्यवारणतृतीयतुर्यगौ ॥
मानवौ मनुजौ सचिवेभयोः, पंचमो सचिवो नृपचक्रिणः ॥ २४ ॥
षष्ठके नृपतिसत्तितुरीये, पंचमे च करिचक्रिणौ स्थितौ ॥
भूपवारणभटः स्वमंदिरे, भूमिनायकलमालये गजः ॥२५॥
स्वीयपोटकगृहेऽन्यभूमिपः, स्वेभसप्तमगृहे प्रधानकः ॥
संस्थितो यदि कथ निगद्यतां भूपतेर्मनुजबंधनमत्र ॥ २६ ॥

पारका डाव ६०. (पुढें चालू.) संख्या २

						रा	
					व		
प			प			उ	
प						ह	
प		रा					
व							प
							ह

जाडा संख्या १०

१ जाडा प्रथ० खे० वजीराचे हत्तीचे ३ रे प्या०नें ३१ खे० प्यादी.
२ " " " " " ५ वे " ८ " "
३ " " " राजाचे " २ रे " ९ " "
४ " " " वजीराचे ५ वे " १२ " "
५ " " " वजीराचे हत्तीचे ४ थे " काहीं " "

येणेप्रमाणें पांच तरानें प्याद मात होती. —म.

"हा डाव पांचही प्याद्यांनीं होतो म्हणून, (हा व ५८ ते ६२ यांना) जरी पंचरत्नें म्हटलें आहे तरी, या एकासच पंचरत्न अशी संज्ञा द्यावी." —म. (आरंभींचा संस्कृत उपक्रम पहा.)

*डाव ६१.

मंदाक्रांता,

अथ सप्तपंचाशद्भिरुत्तमोत्तमं दुरवगाहमविभेदं भटबंधमाक्षिपति ।

भूमीभर्ता शुचिवकलमस्याद्ये तद्द्वितीये ॥
चक्री मंत्री स्वरथमवनात् स्यात्तृतीये गजेंद्रः ॥
मंत्र्यश्वस्याप्रथमसदने राजमातंगषष्ठे ॥
मर्त्यः कश्चित्परनृपगजौ मनिराड्वारणांत्यौ ॥ २७ ॥

वारका संख्या २

							प
		व					
उ	ह						
रा			ग				ह

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून सत्तावन खेळीत प्यादी
" दुरवगाहं अविभेदं भटबंधः "
ही याजी सर्वांमध्यें उत्तम. —मं.

**डाव ६२.

भुजंगप्रयातम्,

अथ पराभिमतविश्रांतिप्रदानपूर्वकं सपादद्विशत्या नृपकरितृतीयगृहस्थभटवंधमाक्षिपति ।

नृपेभात्तृतीये चतुर्थे मनुष्यौ ॥ तथा पञ्चमेतत्पुरस्तान्नृपालः ॥
अथाऽन्यो भटः पञ्चमे क्ष्माभृदुष्ट्रा–॥ दमात्यः स्वगर्घर्वपष्ठं प्रविष्टः॥२८॥
प्रधानोष्ट्रगेहाद्गजः सप्तमः स्या–॥ त्परो भूमिपोऽमात्यनागालयस्थः॥
यदा भूपनागाद्गजः सप्तमः स्या–॥ त्तदा मर्त्यबधः कथ स्यात्कवीशाः.॥२९॥

जाडा संख्या ७

रा							
		ह					
	व						रा
					प		प
							प
							प
							ह

बारका संख्या २

जाडा प्रथम खेळून दोनशे पंचवीस बाजींत राजाच्या हत्तीचे तिसऱ्या प्यादाने प्यादी. ('दोनशें पंचावन्न बाजींत.' मराठी भाषांतर. –ग्रं.)

डाव ६३.

हरिणी,

अथ चतुर्भिः स्वभटात् परस्य, पञ्चिभिः परभटात्परनिरुपायेन स्वस्य, वधं दर्शयति । अयं तुल्यवधसंज्ञको वैलायतप्रसिद्धो हिंदुस्थानसिद्धांताविरुद्ध इत्यत्र प्रदर्शयति ।

रथरथवरौ मन्त्रीभस्य द्वितीयकरचमौ ॥ मनुजसचिवौ मन्त्युष्ट्रस्य द्वितीयक-षष्ठमौ ॥ करिवररथौ भूपेभोष्ट्राद्दुपातिमषष्ठयो-॥ नृपतिमनुजौ मन्त्र्यश्वस्या द्वितीयकषष्ठगौ ॥ ३० ॥ परनरपतिर्मंत्रीमाद्ये रथो नृपदतिनः ॥ चरमभवने मंत्रीमाद्येत्तृतीयगृहे भटः ॥ सचिवकरथात्पष्ठे मर्त्यो बुधा हृदि चिंत्यता ॥ निजनरभटास्तत्तुर्याभ्यां कथ नृपवधन ॥ ३१ ॥

मारका संख्या ४

रा							
		व					ह
प.	प						
ग							
		प					
उ		प					
	रा						ठं

जादा संख्या ८

(जादा प्रथम देऊन) चार पेटींत मारण्यावर प्यादी.

(श्वारका प्रथम खेळून) सह्य खेळींत त्याच्या हत्तीच्या प्याद्यानें आपल्यावर (जाड्यावर) प्यादी.

हा 'तुल्यबंध' नावाचा विलायती प्रसिद्ध डाव असून हिंदुस्थानी सिद्धांताशीं विरुद्ध नाहीं, म्हणून येथें दिला आहे; असें आरंभींच्या संस्कृत उपक्रमात, ग्रंथकार लिहितात.

[अशा डावास विषम डाव असें (Odds of losing game) म्हणतात; व दुसऱ्यास आपणावर प्यादी करावयास भाग पाडण्यात कौशल्य असतें. *त्या डावाचा हा उत्कृष्ट नमुना आहे. विषम डावाबद्दल* पृ. ९५ पहा.]

डाव ६४.

मालती,

परबुद्धिप्रमादाधीनमादितो नृपमन्त्रिणोर्वैमुख्याभिप्रायेण पञ्चभिर्भटबधमाक्षिपति ।

नृपसचिवरथाश्वानेकपास्तन्मनुष्याः ।
निजसदनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥
निजभवनगत चेदादितोऽन्याह्नतापाः ।
कथय कथमय स्यात् पञ्चभिर्मर्त्यबधः ॥ ३२ ॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

दोन्ही पक्षांनीं आपआपलीं सैन्यें पटावर हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतीनें सुरवातीस मांडतात, तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —सं.

जाडा प्रथम खेळून पांच डावात प्यादी.

विशेष सूचनाः—

१ यात राजा व वजीर हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणें परस्परविमुख आहेत.

२ उत्तरात ग्रंथकारानें परपक्षाच्या खेळी दिलेल्या आहेत.त्याप्रमाणें त्यानें खेळलेंच पाहिजे, असें नाहीं. पण खेळणारा कचा असेल, तर त्याच्या चुकीचा फायदा घेऊन, भर डावात प्यादी कशी करावी, हें

दातविण्याकरतां हा डाव दिला आहे. म्हणून डावाच्या आरंभीं उपक्रमांत ' परबुद्धिप्रमादाधीन ' म्ह. दुसऱ्याच्या चुकीवर अवलंबून असणारा डाव, अशी स्पष्ट इशारत दिली आहे. इंग्रजींत या प्रकारास (Fool's mate)फूल्स मेट अथवा (Scholar's mate) स्कॉलर्स मेट असें म्हणतात. डा. नं. ८३,८४,९६ हे याच प्रकारचे आहेत. —सं.

(येथें ६४ डावापूर्वीं हिंदुस्थानी [देशी] पद्धतींतील संस्कृतांत व मराठींत सिद्धांत म्हणून सांगितले आहेत. त्याचा खेळणारांस उपयोग होईल. —सं.)

अत्र प्रसंगात्कतिचय हैंदुस्थानसिद्धांतान् प्रदर्शयति ।

एकस्य कलमावेव परस्य रथमात्रके ॥
अवशिष्टे न मातुः स्याद्भूपे रथगजादिगे ॥ ३३ ॥
एकस्य गजशेषे तु परस्योष्ट्रोऽथवा हयः ॥
यदि शिष्टो भवेन्मान्यस्तदा तुल्यबलावुभौ ॥ ३४ ॥
एकस्यैको भटो दंती परस्यामात्य एव चेत् ॥
तौ तु तुल्यबलौ स्यातां गजे मर्त्यबलावृते ॥ ३५ ॥
गजिवोष्ट्रहयेमानां तुल्यशेषे समां स्मृतौ ॥
*उभयोर्न्यूनशेषे तु मठाधिक्यं निरर्थकम् ॥ ३६ ॥
एकस्य कलमोऽन्यस्य शिष्टो चेद्गजवाजिनौ ॥
दुर्जिनांत्र शतान्देः स्याद्गजे दूरतरं गते ॥ ३७ ॥
रथवारणयुद्धे भूनमठोऽमात्येमपत्तमे ॥
मंत्री नृपगजाभ्यांोऽन्यो गजा रथाश्वगजालेन ॥ ३८ ॥
गजोऽमात्यगजोराप्ये यदि तुल्यौ वदंति तौ ॥
प्राचो नवीनसिद्धांते न समौ तौ प्रकीर्तितौ ॥ ३९ ॥

इति हैंदुस्थानवेलायतविशेषेण मत्यंथरहस्यं ।

---

* दुर्भे प्रतीत-' उभयोरन्यस्वशेषे ' असा पाठ आहे.

(वरील सिद्धांतांचें ग्रंथकर्त्यानें दिलेलें भाषांतरः-)

काहीं निश्चय सांगतों.

आपल्यास दोन हत्ती, दुसऱ्या राजास एक उंट, उभयास वरकड कांहीं नाहीं. त्याचा उंट राखून मात होत नाहीं. दुसरा राजा आपल्या उंटाचे हत्तीच्या कोणास जावा ॥ ३३ ॥

येकास उंट अथवा घोडा; दुसऱ्यास हत्ती मात्र; ते बरोबर ॥ ३४ ॥

(यापुढील भाषांतराचा मजकूर पृष्ठ ८२ वर पहा.)

डाव ६५.

मालती,

अथ वैलायतभटबंधान् प्रदर्शयन् आदितः परबुध्यमागलभ्याधीनं पंचभिर्भटबंधमार्शकते ।

नृपसचिवरथाश्वानेकपास्तम्मनुष्याः ॥
निजभवनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥
निजसदनगतं चेदातितोऽन्याश्चतायाः ॥
कथय कथमय स्यात्पंचभिर्मर्त्यबंधः ॥ ४० ॥

'केवळ विलायती तऱ्हा.' -म.

दोन्ही पक्षांनीं आपआपलीं सैन्यें पटांवर विलायती पद्धतीनें सुरवातीस मांडतात तशीं मांडावीत. जाळ्या बाजूच्या उजव्या हातास राजा. मांडणी सोपी आहे म्हणून पट दिला नाहीं.

जाळा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

(डाव ६४ प्रमाणें [Fool's mate] फूल्स मेट.)

'पूर्वीं सांगितले ६४ प्यादमात. विलायती तरा. हिंदुस्थानची हि तरा असे. इतःपर केवळ विलायती तरा सांगतों.' -म.

डाव ६६.

सग्धरा,

षड्भिः स्वभटात्परस्य, पंचभिः परभटात्स्वस्य, क्षुंठितबंधमाक्षिपति।
भूपोऽमात्यद्वितीये नरपतिमनुजः स्वालये भूपतुर्ये ॥
चक्रीभंश्चुप्मर्त्यो निजभवनपुरः स्वे चतुर्थे प्रधानं ॥
धन्योर्वीसार्वभौमः सचिवहयगृहे भूपतुर्ये तुरंगो ॥
भूपालेभस्य मर्त्यो निजभवनपुरश्चेत्कथं तुल्यबंधः॥ ४१ ॥

थारका संख्या ३

	रा						
							प
				ध			
			घ	उ			
		प					
			रा				प

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळीत प्यादी.

(१) 'छारा बाजीत तुधन्यावर प्यादमात यावी किंवा (२) पांचा बाजीत दुमन्याच्या (बारबमाच्या) प्यादाच्या शहानें आमल्यावर

उलटावा ' —म. म्हणजे ५ बाजींत मात घ्यावी. येथें कुजी (स्टेलमेट) होते. संस्कृतात ' भटात् कुंठितबंधं ' असे आहे. —स.

डाव ६७.

अथ गजभटात्पंचभिः, तुरगभटात्षड्भिः, हरिणी, परस्य, भटान्नवभिः स्वस्य, बंधमाक्षिपति ।

नृपतिसचिवौ भूपालोष्ट्द्वितीयकषष्ठगौ ॥
प्रभुहयगजागारान्मर्त्यौ द्वितीयमुपाश्रितौ ॥
रथकरिवरौ मन्त्र्यश्वेभालयातिमसप्तमौ ॥
परनृपभटौ भूपालश्चालयाद्यतृतीययो. ॥ ४३ ॥

बारका सख्या २

	उ					रा	
				ह			
					व	प	
					रा	प	प

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळूनः—,

परपधन (प्यादी करणें)	१ २	"हत्तीच्या प्याद्यानें ५ बाजींत दुसऱ्यावर मात. घोड्याच्या प्याद्यानें ६ " " "
वधग्रहण (प्यादीवरावचमात मागं पाडणें)	३	दुसऱ्याचे प्याद्यानें आपल्यावर (जाड्यावर) (९) नवा बाजींत मात घ्यावी. बहुत तरा येथें आहेत. जाणावी. " —अ.

डाव ६८.

हरिणी,

अथ पञ्चभिर्गजभटादथभिस्तुरगभटात्परस्य, अष्टभिः परभटात्स्वस्य, वधमाह्यकृते ।

नृपरथहयैभाना तावत्तुरीयमुपाश्रिता ॥

नृपतिमनुजा मन्त्रीम स्यात्स्वसप्तमसंस्थितः ॥

सचिवतुरगात्पष्ठे तुर्ये प्रधानरथो नृपो ॥

निजहयपदे भूपालोप्यद्वितीयपदे भटः ॥ ४३ ॥

डाव ५८–६२, देशी पद्धतीतील व ७६ ते ८० विलायतीतील पंचलें होत. हे विषम डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. यात स्वतावर अटी घेऊन परपक्षास जिंकावें लागतें. जसें:– विशिष्ट प्याद्यानेंच, ठराविक घरीं, प्यादी देणें, परपक्षास जादा प्यादी देणें, प्यादी न घेऊन चालविण्याचा अधिकार देणें, त्याचा वजीर घोड्याच्या चालीनेंहि चालणें, व आपणास जिंकण्यास दुसऱ्यास भाग पाडणें इत्यादि. (Odds of losing game. ६६ ते ७३ डाव असे आहेत.) या प्रकारच्या प्रकाराविषयी गेल्या शतकांतील क्रीडापटु मि. हावर्ड स्टँटन यांचे मत असें आहे:–

'Of these odds where one player undertakes to compel his adversary to win ... ... we find no mention in . . . . old European authors. To judge from the extent and variety of problems, which turn upon this condition, these odds must have been, much practised, esp. in India, formerly.'

Chess Player's Companion, (Ed 1887, P. 395.)

By,

H Staunton.

बारका डाव ६८. (पुढें चालू.) सख्या २

						रा	
ह					प		
	व						
	उ				रा	प	प

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून,

परबंधन { "पांच बाजींत हत्तीच्या प्याद्यानें मात.
आठा (८) " घोड्याच्या " "

बारका प्रथम खेळून,

बधग्रहण { आठा (८) बाजींत दुसऱ्याच्या (बारक्या) प्याद्यानें
आपल्यावर (जाड्यावर) मात." —प्र.

[आमच्या प्रतींत ह्या डावाच्या मराठी खेळी चुकीच्या आहेत. तीनहि प्रकारांपैकीं कांहींचीं शीर्षकें योग्य ठिकाणीं नमूद नाहींत. कांहीं खेळी मूळ डावांत नसतां दिलेल्या आहेत. यावरून, या प्रतीच्या लेखकानें, दुसऱ्या एकाद्या प्रतीवरून नक्कल करतांना चुकीच्या डावाचें

पान नजरेपुढें ठेऊन नक्कल केली असावी. अगर ज्या प्रतीवरून नक्कल केली तीच मुळीं चुकीची असावी. लेखक खेळाबद्दल अनभिज्ञ तरी असावा, किंवा पोथीवरून त्यानें प्रत्यक्ष डाव खेळून पाहिले नसावेत, असें डावात व अन्यत्र त्यानें ज्या मनोरंजक चुका केल्या आहेत त्यावरून दिसतें. —म.

डाव ६९.

रथोद्धता,

अथ *मंत्रिभिः स्वभटात्परस्य, परभटात्पचभिः स्वस्य, वधमाशकते।
मन्त्रितद्रथतुरंगगजाना, वेदलोकयुगमूलसद्मगाः ॥
मानवा नरपतिस्तुरगमो,ऽमात्यनागिगृहपट्टसंश्रितः ॥४४॥
दंति चक्रिभवनाश्रयस्थयो,–र्वाजिवर्गभवितो रथः पुनः ॥
भूपतुर्यभवनेऽन्यभूमिपोऽमात्यवाजिगृहपट्टमाश्रितः ॥४५॥
राजचक्रिमनुजः स्वमंदिरे, मानवः सचिवनागसप्तमे ॥
भूपयोः किल परस्परं कथ, तुल्यबंधनमिदं निगद्यताम् ॥४६॥

---

*या डावात मूळ पोथींत लेखकानें चुकांची रेलचेल केलेली आहे. 'अथ मंत्रिभिः स्वभटात् परस्य' असा आरंभ मूळ संस्कृतात असून मराठी भाषांतराच्या शेवटीं यात डावात दुसऱ्यावर प्यादी करावी असें हो समजतो, परंतु उत्तरात फक्त तीन डावात मात होत्ये ! यावरून आरंभीं 'मंत्रिभिः' यांतील 'म' वगळलें म्ह. 'त्रिभिः' म्ह. तीन डावांत दुसऱ्यावर मात हें बरोबर झालें. परंतु लेखकानें 'म' कोठून आणला न कळे ! मूळ संस्कृत श्लोकाप्रमाणें प्याद्यांची स्थानें, प्या–च४; प्या–प उ. ३, प्या–च. घो. २. अशी आहेत. तर मराठी प्या–च उ ४. प्या–च घो. ६; अशी चुकीची आहेत. लेखकास संस्कृत भाषेचें ज्ञान कमी व त्यामुळें नक्कल करताना चुका. या दोन्ही प्रकारावरून या प्रयाच्या कर्त्याचें प्रति महाराष्ट्रांत इतरत्रः प्रसार पावल्या असल्या पाहिजेत असें अनुमान निश्चित होऊन या पोथीच्या उल्गडा ता. २०।१२।१९२९ रोजी झाला. पुढें मग हा डाव बरोबर आहे. ती प्रत आम्हांस १९२६ मार्च मध्ये मिळाली. हा मजकूर १९२६ मार्चमध्यें लिहिल्यानंतर आलेली

बारका डाव ६९ (पुढें चालू.) संख्या ३

					प		
	घ	व					
			प	उ			
	रा	प					
प	प	घ					
शा							

जाडा संख्या ८

परबंधनः—जाडा प्रथम खेळून तीन खेळींत प्यादी देणें. आणि बंधग्रहणः—पांच बाजींत आपल्यावर (जाड्यावर) प्यादी घेणें.

(पान ९७ वरून टीप पुढें चालू.)

१९३७ चे विविधवृत्त व Bombay Chronicle यामध्यें कलकत्याचे प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ति एम्. ए. यानीं Chess in Bajirao's Time या शीर्षकाखालीं विलासमणिमंजरीची प्रत रॉयल एशियाटिक सोसायटी कलकत्ता ग्रंथकडे उपलब्ध झाल्याचें प्रसिद्ध केल्यावरून सदर प्रतीबद्दल प्रो० मजकूर याजकडे विचारणा केली, त्यांजकडून सदर प्रत अपुरी असल्याचें लिहून आलें. या प्रमाणें १९२९ सालीं केलेलें अनुमान या आठ वर्षांच्या अवधींत आपखी तीन ठिकाणीं प्रती सांपडून खरें ठरलें.

डाव ७०.

अथ परस्परं त्रिभिर्मंटवंधमाचंकते । मालती,

सचिवरथहयाश्वानेकपानां द्वितीये ॥ रथमनुजवराराणमंत्रिनागात्तृतीये ॥
सचिवरथनिकाय्यात्संचमे स्यात् तुरंगो ॥ मनुजपतितदुष्ट्रागारपष्ठौ
मनुष्यौ ॥ ४७ ॥

सचिवरथतुंरगोभात्यतुर्यौ मटौ राट्-॥ गजचरमगृहावाग्वारणोऽथान्यमूपः ॥
निजयवननिविष्टो मानवोष्ट्रावमात्य-॥ प्रभुकलभतृतीयौ चेत्कथं
तुल्यबंधौ ॥ ४८ ॥

थारका संख्या ३

				रा			
		प					ह
प				प	प		उं
		घ					
	प						
रा							
प	प	उ					

जाडा संख्या १०

प्यादी देणें १) जाडा प्रथम खेळून तीन खेळींत एकमेकावर प्यादी-
प्यादी घेणें २) " तीन चाजींत उभयतामध्यभर बरोबर प्याद मात."

डाव ७१.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भि स्वस्य, बंधमाशंकते ।

इयद्युगुलतृतीयोपात्यसस्थौ रथौ द्वौ ॥ नृपरथकरितुर्यौ मन्त्रिभूपौ भवेतां ॥
नृपति सचिवषष्ठोपात्यसस्थौ भटाश्वौ ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः
समाविष्टः ॥ ४९ ॥

इनतुरगचतुर्थे मानवो मर्त्ययुग्मं ॥ नृपकलभतृतीये पंचमेऽन्योमहीशः ॥
निजहयमवनाद्ये राड्गजः स्वे तृयीये ॥ निजसदननिविष्टो
मेदिनीनाथमर्त्यः ॥ ५० ॥

धारका सख्या ३

						रा	
	उ		घ	प			
				प			ह
							प
					व	प	रा
					घ	उ	प

जाडा सख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम खेळून तीन बाजीत धारक्यावर प्यादमात.
(बंधग्रहण) ,, ,, ,, चार ,, आपल्यावर ,,
(जाड्यावर) –मं.

डाव ७२.

अथ परभटत्रयमसंहृत्यंत्रिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाक्षिपति।

मालती,

सचिवरथस्तृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो॥ यदि भवति पदातिर्मन्निगंधर्वपट्टः।
सचिवद्वयपरौ चेन्मन्तिघन्तितुर्या-॥ वथ सचिवतृतीये भूपतुर्यौ मनुष्यौ ॥५१
नृपतितुरगगेहे स्यदनश्च निमत्यौ-। विनकलमगृहाग्रे पंचमेऽथान्यभूपः॥
सचिवद्वयगेहे राण्णागमत्यौ निजाग्रे ॥ सन्दिवकरितृतीयान्मानवाः
(+ 'गज' असें पाहिजे -पं.) स्युस्त्रयो नु ॥ ५२ ॥

थारक। संख्या १

	रा						
प	प						प
प							उ
प		घ	व	प			
रा			प				
							प
						उ	

जादा संख्या ९

" जादा प्रथम मेहून तीने पाजींत दुसऱ्यावर प्यादमात.
दादा पाजींत आरस्यापर प्यादमात दुसऱ्याच्या दत्तीच्या ठिवे प्यापानें होनी. " -म.

डाव ७१.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भि स्वस्य, बधमाशकते।

हययुगुलतृतीयोपात्यसस्थौ रथौ द्वौ ॥ नृपरथकरितुर्यौ मन्त्रिभूपौ भवेता ॥
नृपति सचिवषष्ठोपात्यसस्थौ भटाश्वौ ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः
सप्रविष्टः ॥ ४९ ॥

इनतुरगचतुर्थे मानवो मर्त्ययुग्म ॥ नृपकलभतृतीये पचमेऽन्योमहीशः ॥
निजहयभवनाग्रे राड्गजः स्वे तृयीये ॥ निजसदननिविष्टो
मेदिनीनाथमर्त्यः ॥ ५० ॥

बारका | सख्या ३

						रा	
	उ		घ	प			
				प			ह
							प
					त	ध	रा
					घ	उ	प

जाडा | सख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम देऊन तीन चालीत बारक्यावर प्याद्याने.
(बंधग्रहण) ,, ,, ,, चार ,, आपल्यावर ,,
(जाड्यावर) -प्रं.

डाव ७२.

अथ परभटत्रयमसंह्रत्य त्रिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाक्षिपति।

मालती,

सचिवरथस्तृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो ॥ यदि भवति पदातिर्मंत्रिगंधर्वपष्ठः ।
सचिवरथवरो चेन्मंत्रितचकितुर्या-॥ वध सचिवतृतीये भूपतुर्यौ मनुष्यौ ॥५१
नृपतितुरगगेहे स्यंदनश्च क्रिमर्त्या-। विनकलभगृहाभे पंचमेऽथान्यभूपः ॥
सचिवहयगृहे राण्णागमर्त्यो निजाग्रे ॥ सचिवकरितृतीयान्मानवाः
(+ ' गज ' असें पाहिजे -सं.) स्युस्त्रयो नु ॥ ५२ ॥

यारक। संख्या ३

	रा						
द	प						प
द							उ
प		घ	व	प			
शा			प				
							प
						ट	

डाव ७३.

स्त्रग्धरा,

परस्परमेकादशभिर्भेटवधातरमाशक्ते ।

भूपोमात्याश्वगेहे, नरपतितदिभस्थानयोरश्वनागो ॥
नागोऽश्वोपात्यगेहे, नृपकलभभटः स्वालये पचमे स्यात् ॥
भूपस्योष्ट्रः प्रधान, नरपतिभवनात्षष्ठसस्य तथाऽन्यो ॥
भूपोऽप्यात्मालयस्थो, नृपकलभभटः स्वालये चेत्समानः ॥५३॥

बारका सख्या २

			रा				
प	ह						
				व			
				उ			
							पं
	रा			घ			ह

जाडा सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून " उभयतांवर बरोबर अकरा (११) बाजींत प्यादमात. " –म.

महाविलास (१०० घरांचा पट)

प्रास्ताविक माहिती.

हा खेळ शंभर घरांच्या म्हणजे (आडवीं १० व उभी १०.) अशा पटावर खेळण्याचा असून, त्यांत आठ घराच्या पटांत असणाऱ्या मोहऱ्यांखेरीज, राजपुत्र, प्रधान(वजीर)पुत्र व राणी अशीं तीन जादा मोहरीं असतात. राजपुत्र हें मोहरें राजाच्या उजव्या बाजूस, व वजीरपुत्र वजीराच्या डाव्या बाजूस लगतच्या घरीं ठेवतात. राणी ही राजाची अर्धांगी म्हणून त्याच्याच घरीं असते.

राजपुत्र हा, हत्ती, उंट व घोडा या तिघांच्या चालीनें म्हणजे सरळ, तिरकस व अडीच घरें खेळणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें जातो.

वजीरपुत्र हा सरळ व अडीच घरें; व राणी ही तिरकस व अडीच घरें; म्हणजे अनुक्रमें हत्ती × घोडा आणि उंट × घोडा यांच्या चालीनें जातात.

या डावाच्या उत्तरावरूनच राजपुत्राची गति व सामर्थ्य समजतें. राणी व वजीरपुत्राची चाल समजण्यास गमक नाहीं. त्यांच्या चाली आम्हीं सुचविल्या आहेत.

[मूळ ६४ घराच्या पटातील वजीरास अर्धचंद्र मिळून त्याचें विलायती पद्धतीतील ' राणींत ' कसें रूपांतर झालें हा प्रश्न अद्याप समाधानकारक रीतीनें सुटलेला नाहीं.]

"The former 'Minister' or 'Counselor' gradually became a Queen. When the queen entered the chess-world, she was the weakest piece on the board, being permitted to move only one square diagonally. ... ... The queen began to be more important in the 15th Century."

Bombay Chronicle Daily. 12th May 1936 P. II.

'राणी हें मोहरें एकच तिरकस घर जात असे, इ. स. च्या १५ व्या शतकात राणीस–पूर्वीच्या वजीराचें–आजचें स्वरूप आलें.' दैनिक बाँबे क्रॉनिकल १२–५–१९३६ चा अंक पान ११.

हा या पुस्तकाबाहेरील आधार झाला. राणी हें मोहरें युरोपात जन्मास आलें नसून त्याचा जन्म येथेंच किती तरी शतकापूर्वी झाला असून या काष्टयुद्धातहि राजा, त्याचा परिवार व कनिला हीं सामील होत असत हें सिद्ध होऊन खऱ्या युद्धाच्या अनुकरणार्थ काढलेल्या खेळाच्या पूर्णतेची येथें परिसीमा झाली! –स.]

बाकीचीं मोहरीं ६४ घरांवरील मोहऱ्याप्रमाणेंच जातात. या डावांतील एकंदर मोहरीं:—

राजा, वजीर, राणी, राजपुत्र, वजीरपुत्र, दोन हत्ती, दोन घोडे, दोन उंट याप्रमाणें प्रत्येक बाजूचीं अकरा असून तीं दहा घरांत ठेवावयाचीं असतात.

यांचीं स्थानें आकृतींत दाखवितों:—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
ह	घो	उ	व पु	व	राजा राणी	रा पु	उ	घो	ह

जाडा (तारडा) (पाढरा)

याप्रमाणेंच पटांत 'बारक्या'चीं स्थानें आहेत असें समजून या डावाचें उत्तर पहावें व लहान पटाप्रमाणें घरें मोजावीत.

संक्षेप चिन्हें:—ह = हत्ती; घो = घोडा, उं = उंट; व=वजीर; व. पु = वजीरपुत्र; रा = राजा, राणी = राणी, रापु = राजपुत्र.

१–व. ह. २–व. घो. ३–व. उ. ४–व. पु. ५–व. ६–राजा + राणी. ७–रा. पु. ८–रा. उं. ९–रा. घो. १०–रा. ह.

[ग्रंथकारानें प्रस्तावनेंत या खेळात मोहरीं किती असतात याबद्दल पुढील श्लोक दिला आहे:—

मराठी) (१) +"राजाच्या उंटाच्या, हत्तीचे (घरा) खेरीज कोणत्याही आठवे घरीं प्यादा" —प्र.

म्हणजे रा उ.–८. व रा ह.–८. या दोन घरांखेरीज बाकी आठ घरात कोठेहि प्यादा असल्यास अनुक्रमें अधिक अधिक खेळींत प्यादी होते. येथें सर्वांत लाव म्हणजे प्यादा–व ह.–८. घरीं ठेऊन ग्रंथकारानें उत्तर दिलें आहे. —स.

या डावांतील श्लोकांचे ग्रंथकारानें दिलेलें भाषांतरः—

थोरली बाजी शंभर घराची सांगतो। राजा वजीराचा (च्या) हत्तीचा (चे)१ ले घरीं। राजपुत्र राजाचा (च्या) उंटाचा (चे)६ वे घरीं। राजाचा उंटाचा हत्तीचे खेरीज कोणत्याही आठव्या घरीं प्यादा। ॥ १ दुसरा राजा आपले हत्तीचा १ ॥ ॥ २ ॥ राजाचा हत्ती आपल्या ॥ २ ॥ ॥ ॥ हत्ती न घेतां थोडक्यांत प्यादमात ॥७५॥.

*** डाव ७६. (पंचरत्न–विलायती)

अथ वैलायतानि दुरवगाहानि पंच भटबंधरत्नानि प्रदर्शयिष्यन् तत्रादौ परभटद्वयाभ्रंशनपूर्वकं पंचचत्वारिंशद्भिस्तुरंगभटबंधमाशकते। पचचामरः,

इनाश्वपञ्चमे भटः नृपोष्ट्रदतिषष्ठगौ ॥
नरौ निजोष्ट्रतुर्यगः प्रभुः प्रभोस्तृतीयगः ॥ ५६ ॥
हयः प्रधानमात्मनो रथद्वितीयग गजः ॥
प्रधानचक्रिसप्तमः प्रधानदतिमानवः ॥ ५७ ॥
स्वमंदिरे परप्रभुर्निजाश्वसद्मनि स्थितः ॥
क्षमाधिनाथवारणद्वितीयमाश्रितो भटः ॥
नृपोष्ट्रमानवो यदा स्वमदिरादचचलः ॥
तदा कथं सुधीवराः पदातिबध इष्यते ॥ ५८ ॥

'इतःपर प्यादमात सर्वोत्तम सांगतो.' —प्र.

चारका डाव ७६. (पुढें चालू.) संख्या ३

						रा	
		ह.			प		प
					प		प
						प	
					रा		
				घ			
प		च					

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून,

" पंचेचाळीस बाजींत घोड्याचे प्याद्यानें मात.
दुसऱ्याचे दोनी प्यादे नाहीं घ्यावे. आपलें जागाहून नाहीं हलवावें.
आपला राजाला न हालवावा." (नाहीं हलवावा. धु. प्र.) —ग्रं.

[* प्रस्तावनेंत ज्याचा पंचरत्नें म्हणून उल्लेख ग्रंथकारानें करून, ज्यांचें वर्णनः—

अभेद्या विषमा बंधाः दुर्गमा विस्मयप्रदाः
निरूप्यंतेऽत्र सकला येऽपि स्युर्लोकविलक्षणाः ॥
—ग्रं. प्रस्ता. पृ. १० श्लो. २९

" काहीं बाजींत प्यादमात. दुसऱ्याच्या चारी प्याद्यास नाहीं हालवावें न घ्यावें. वजी(र) रा(जा)च्या हत्तीचे ४ न जावा. " —ग्रं.

'जाडा' पक्षानें खालील अटी पाळून ही प्यादी करण्याची आहे.
(१) 'बारक्या'बाजूच्या चारही प्याद्यास आपल्या स्थानावरून हालवू नये.
(२) आपला ('जाडा') वजीर, राजाच्या हत्तीच्या ४ थ्या घरीं नेऊ नये.

❀❀डाव ८०. (पचरत्न-विलायती)

अथ परभटपट्कमभ्रंशयन्, एकाशीतिभिरग्रे गृहपंचकं गच्छता भटेन, उत्तमोत्तमबंधमाक्षिपति ।

नृपरथसचिवाश्वयुग्मनागौ, नृपरथभवनात् क्रमेण सप्त ॥
अथ सचिवगृहाद्द्रथस्तृतीये, भस्युगमथ मन्त्रिचक्रिवीत्योः ॥६५॥
निजभवनतदग्रग परेशो, निजकरिगृहगः प्रधानवीत्योः ॥
भवनतृतीयचतुर्थतस्तदग्रे त्रिमनुजयुग आस्थिते दुरूहः ॥ ६६ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें भाषांतरः—

राजा आपल्या उंटाच्या १, त्यापुढें अनुक्रमें एक उंट, वजीर, दोन घोडे, दोन हत्ती, उंट वजीराचे घोड्याचे ३, प्यादा वजीराचे उंटाच्या २.

दुसरा राजा आपले हत्तीच्या १, वजीराचे तिसरे, चवथे, पाचवे घरीं ३ प्यादे. वजीराचे घोड्याचेही तसेंच, तीन प्यादे.

८१ बाजींत वजीराचे उंटाचा प्यादा, उंटाचे ७ घरीं जावून मात देतो. दुसऱ्याचे प्याद्यास न घ्यावा. नाहीं हलवावा. ही बाजी सर्वांत श्रेष्ठ. —ग्र.

या डावात उलट बाजूचा प्याद्यांचा व्यूह फोडण्याचें बिकट काम फार कुशलतेनें शेवटास नेलें आहे. हा डाव म्हणजे या ग्रंथातील डावांचें शिरोरत्नच होय. या पूर्वीचे पचरत्नी डाव या अखेरच्या डावाच्या पूर्वतयारीचेच आहेत असें दिसून येईल. —स.

वारका डाव ८० (पुढें चालू.) संख्या ७

							रा
					ह		
	प		प		ह		
	प		प		घ		
	प		प		घ		
	प		उ		व		
		प			उ		
					रा		

जादा संख्या १०

जादा प्रथम खेळून एक्यांशी खेळींत वजीराचे उंटाचा प्यादा—

म. (प्या–व उं. २) हा उंटाच्या सातव्या घरीं जाऊन प्यादी करतो. दुसऱ्याचें (वारक्याचें) प्यादें घेऊं नये व स्थानावरून हलवूं नये.

(येथपर्यंत देशी व विलायती पद्धतींतील प्यादेमात करण्याचें उत्कृष्ट डाव सांगितले. आतां येथून फक्त 'मात' करण्याचे १६ डाव दिले आहेत. —सं.)

इतःपर शुद्धमात सांगतों. —मं.

डाव ८१.

भुजंगप्रयातम्,

अथ शुद्धबंधान् प्रदर्शयिष्यन् तत्राद्यमेकेन बंधमाशंकते।
नृपेभात्तृतीयद्वितीयाविभेनौ। हयो भूपनागस्य षष्ठे नृपोऽन्यः॥
स्वनागालये चक्रिनागौ भवेतां। धराधीशगर्भवकाद्यद्वितीयौ ॥६७॥

घारका संख्या ३

						उं	रा
						ह	
							घ
							ह
							रा

जाडा संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून एक खेळींत मात.

[धुळें प्रतींत (जाडा) राजा आपल्या हत्तीच्या १ ल्या घरीं असें छापलें आहे. आमच्या प्रतींत तो, राह–२. असें आहे व मूळ संस्कृताप्रमाणें तेंच बरोबर आहे. —सं.]

डाव ८२.

द्वाभ्यां बंधमार्यकते । हरिणी,

नृपतिमनुजौ भूपाश्वाद्य-, द्वितीयगतौ रथः ॥
सचिवतुरगात्तुर्येऽमात्यो, धरेद्यचतुर्थगः ॥
रथवरमटौ मंत्र्युष्ट्रेमाद्, द्वितीयतृतीयगौ ॥
परनरपतिः स्वागारस्थो, गजःसचिवालये ॥६८॥
नृपरथगृहे चक्रीशतिः, प्रधानभटालये ॥
निजरथगृहानाद्ये मन्त्री, भटो नृपदतिनः ॥
निजभवनगो राज्ञो मर्त्यौ, निजाग्रगतः क्षमा-॥
पतिरथ भटोऽप्यात्मागारे, कथ नृपबधनं ॥६९॥

धारका संख्या ८

			इ	रा	उं		
प		व	ध		प		
				प			
	उ			व			
प							
		उ				प	
						रा	

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून दोन खेळींत मात.

डाव ८३.

अनुष्टुप्,

आदितः परचलनप्राथम्ये पराप्रागल्भ्याद्द्वाभ्यां बधं दर्शयति ।

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमंदिरे ।

परो नृपः समानश्चेत् द्वाभ्यां बधः कथं भवेत् ॥७०॥

ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

" राजाचें सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेंहि तसेंच. " -मं.

दोन्ही पक्षांचीं सैन्यें खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतींत जशीं मांडतात तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —स.

' दुसऱ्या राजाची चाल प्रथम, दोन बाजीत वजीराच्या शहानें मात दुसऱ्यावर द्यावी. ' —म.

बारका प्रथम खेळतो व जाडा दोन खेळींत त्याच्यावर मात देतो.

डाव ८४.

अथ त्रिभिर्बधमाशकते । अनुष्टुप्,

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमंदिरे ॥

परो नृपः समानश्चेत्त्रिभिर्बधस्तदा कथम् ॥ ७१ ॥

यानें ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

"राजाचे सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेंही तसेंच" —मं.

दोन्ही पक्षांचीं सैन्यें खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतींत जशीं मांडतात तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —सं.

" दुसरे राजाची चाल प्रथम. तीन बाजींत घोड्याच्या शहानें मात दुसऱ्यावर (द्यावी.)" —म.

बारका *प्रथम खेळून जाडा तीन डावांत* मात करतो.

[८३, ८४, ९६ Fools mate पृ. ९१ डाव ६४ टीप पहा.]

डाव ८५.

चतुर्निर्बंधं शंकते । वसंततिलका,

भूपो निजद्विरदतुर्यगृहस्थितश्चेत्त–॥ स्याग्रतो भट इभः सचिवोष्ट्रगेहे ॥
भूपालवीतिगृहपञ्चमके रथः स्या–। न्मन्त्री निजोष्ट्रगृहषष्ठनिकेतनस्थः॥७२॥
अन्यो नृपः सचिववीतिगृहे तदग्रे॥ मर्त्यो रथो नृपतिपञ्चमके रथोऽन्यः ॥
भूपोष्ट्रसप्तमगृहे गजमंत्रिणौ चे–॥ द्भूपोष्ट्रवारणपदातिनिकेतनस्थौ ॥७३॥
सचिवेभतृतीये चेत्पत्तिरन्यः स्थितो यदि ॥ वधश्चतुर्भिः सभूयात्तदा
नरपतेः कथं ॥ ७४ ॥

पांढरा संख्या ७

	रा						
	प				ह		व
प					व		
प						उ	
रा				उं			
					उं		
		ह					

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार खेळींत मात.

डाव ८६.

अथ वैलायतहैंदुस्थानाविशेषण चतुर्भिबर्घैमाक्षिपति । मालती,
नृपरथहयपष्ठौ मर्त्यभूपौ भवेता ॥ सचिवगृहतृतीये सक्षिरन्यः पदातिः ॥
प्रभुकलभचतुर्थे भूमिनाथः परश्वे-॥ निजतुरगनिकाय्ये भूपपष्ठे
पदातिः ॥ ७५ ॥
इनतुरग+ निकाय्यात्पचमेऽन्यः पदातिः ॥ सचिवतुरगनागागारषष्ठौ
भटेभौ ॥
सचिवकलभगेहात्पंचमे मानवश्वे--॥ त्कथमवनिपबधः सर्वसाधारणः
स्यात् ॥ ७६ ॥.

(+ 'करभ=उट' असें पाहिजे. -स.)

वारका सख्या ६

						रा	
					प	रा	
					प		
प							प
ह	व		घ	प			

जाडा सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून चार खेळींत मात.

' हिंदुस्थानी विलायती दोन्ही तऱ्हेनें होतें ' -म.

+प्या.-रा उं. ४. येथें पाहिजे. श्लोकांत कर्त्यांची नजरचूक असेल. -सं.

डाव ८७.

पंचभिर्बंधनमाख्यते । तोटकम्,

निजपंचमगो नरपालहयः । सचिवो निजमंदिरगो नृपतिः ॥

निजनागगृहे किल तस्य पुरो । मनुजा परराण्णिजवीति गृहे ॥७७॥

सचिवो निजघोटकसप्तमगः । करिणौ सचिवोष्ट्रगजादिमगौ ॥

नृपषष्ठिमतंगजमानवकौ । निजमंदिरगौ कथमिनवधः ॥ ७८ ॥

बारका संख्या ६

ह		ह				रा	
						प	प
						घ	
							प
	घ						प
			व				रा

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात.

डाव ८८.

पचभिर्वधांतर शकते ।

सचिवनृपहयादिमाविनोष्टौ । प्रभुकरितुरगाग्रगौ भटोष्टौ ॥
सचिवकरितुरगमानवौ स्वे । नृपरथगृहसप्तमे प्रधान ॥ ७९ ॥
अथ सचिवगृहालये नृपोऽन्यः । सचिवकपदजाशुपात्यषष्ठौ ।
नृपकरिसचिवाश्च मानवौ द्वौ । निजनिलयगतावमात्यसप्तेः ॥८०॥
प्रथमगृहगतः करी मनुष्यो । यदि सचिवगजात्तृतीयगेहे ॥
तुरगपरिवृढः प्रधानकोष्ट्रा-। न्निवसति यदि पचमे समानः ॥८१॥

बारका सख्या ८

रा	ह						
	प				व		प
प							
		घ					
			प				
प	प		ब			उ	प
	शा					उ	

जाडा सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात

डाव ८९.

पुनः पंचभिर्विधातरं शंकते । द्रुतविलंबितम्,

सचिवतद्वयपंचमगौ हयौ । सचिवचक्रितुरंगमतुर्यगौ ॥
सचिवचक्रिवरो रथभूभुजौ । सचिवसतिनृपेमगृहादिमौ ॥ ८२ ॥
गजभटौ नृपतत्तुरगाग्रिमौ । सचिववाजितृतीयगृहे भटः ॥
परनृपो निजमंदिरगो गजौ । सचिवतद्द्वययोः प्रथमस्थितौ ॥ ८३ ॥
सचिवमर्त्यगृहे तुरगः परो । नृपरथालयपंचमगो हयः ॥
नृपतिमंत्रिरथालयतः पुन–। र्यदि तृतीयगतौ भटमंत्रिणौ ॥ ८४ ॥
तुरगयुग्मभटौ निजमंदिरे । नृपरथस्य भटोऽपि निजालये ॥
हृदि चिरं परिभाव्य निगद्यता । कथमथ नृपवध उदीर्यते ॥ ८५ ॥

धारका सख्या १२

		ह	ह	रा	उं		
	प		घ	प	प	प	
		व		प			
	घ		घ				
	उ	व			प		
		प					
				ह		प	
	उ						रा

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात.

डाव ९०.

षड्भिर्वेधमाशंकते ।

नृपरथहयवारणद्वितीयो । गजभटनरनायका रथाश्वौ ॥
नरपतितुरगाद्यपचमस्थौ । जगपतिकरिवाजिनोः तृतीयौ ॥८६॥
अथ यदि मनुजौ नृपमतुर्ये । यदि परकलभ. प्रधानकोऽपि ।
अवनिपगृहपचमे भटोष्ट्रौ । यदि सचिवतदीयचक्रितुर्यौ ॥ ८७ ॥
अधिवसति नरः प्रधानषष्ठे । परमनुजपतिर्निजेभगेहे ।
भटरथकलभाः प्रधाननागौ–। ज्जगदिपुवतुगाः प्रधानकाश्वौ ॥ ८८ ॥
यदि सचिवगृहात्यष्टमस्था–। विनहयसचिवोष्ट्रकादिमस्थौ ।

(श्लोक–पुढील पृष्ठावर पहा.)

बारका सख्या ११

		ह				उ	श
						प	प
प			प			प	
उं				व		घ	
		ड	प				ह
						प	प
			घ		ह	प	श
ह			व			उ	

जाडा सख्या १२

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत मात.

रथकलमवरौ नृपेभवीत्यो-। यदि किल मनुजो निजालयस्थौ ॥८९॥
इनतुरगतृतीयको भटश्चे-। दथ वरकवयश्चिर विभाव्य ॥
अवनिपरिवृढः कथ निबधः। कथयत बुधसन्निधौ समाजे ॥ ९० ॥

डाव ९१.

पड्भिर्विघमाचकते । द्रुतविलंबितम्,
सचिवभूपतृतीयचतुरीयगौ । रथहयौ तुरगावनिनायकौ ॥
सचिवभूपगजाष्टमषष्ठगौ । परनृपो निजदंतिनिकेतने ॥ ९१ ॥
सचिवभूपतृतीयगतौ भटौ । नृपतिचन्द्रितृतीयगतो हयः ॥
प्रभुमटे निजमंदिरसंस्थिते । कथमय नृपवध उदीर्यते ॥ ९२ ॥

काळा संख्या ५

घ							ग
				प			
			प	प	घ		रा
				घ			
			उ				

उजळा संख्या ४

उजळा: प्रथम खेळून मात्र गेल्यांत मात

डाव १२.

सप्तभिर्वधमाक्षिपति । हरिणी,

नृपतिकलभौ भूपामात्य-, द्विपालयगौ भटः ॥
सचिवतुरगातत्तुर्येऽमात्यो-, नृपोष्ट्रकपचमः ॥
इनकरिगृहात्तुर्ये चक्री, घरेशहयेभयो- ॥
र्भवनपुरतो मर्त्यो भूपः प्रधानहयत्रिके ॥ १३ ॥
नृपतिसचिवागारोपात्यौ, तुरंगममंत्रिणौ ॥
मनुजकलभौ मंत्र्यश्वस्य, द्वितीयकवसमौ ॥
सचिवकलभोष्ट्रागाराभ्या, तृतीयगतौ भटौ ॥
नृपगजहयानाद्यौ मर्त्यौ, भटः सचिवारिगः ॥ १४ ॥.

बारका संख्या १०

	प					प	प
प	रा	प					
					व		
	प						उ
			प				
	ह		व	घ		प	प
ह							रा

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत मात.

डाव ९३.

सप्तभिर्बंधं शंकते । मालती,

सचिवरथतृतीये तुर्यके पंचमे चे ॥ द्विरदरथयुगलं स्यात् घोटको भूपवाणे ॥
अथ सचिवतृतीये षष्ठके मंत्रिवीती ॥ नृपकरिहरिमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ ॥९५॥
प्रभुरिभमटगेहे स्वेभगेहे परेशो ॥ नृपकलमाग्रहाग्न्यौ चक्रिमर्त्यौ भटाश्वौ ॥
इनदयुगतुर्यौ स्वोष्ट्रकांते प्रधानं ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः संप्रविष्टः ॥९६॥
सचिवकरितुरीये स्यंदनो वारणेंद्रः ॥ सचिवतुरगगेहात्सप्तमं संप्रविष्टः ॥
भुवि भवति बुधेंद्रा भूभुजो बंध एष ॥ भणत भयविहीना
निर्भराश्चेद्भवंतः ॥ ९७ ॥

घारका संख्या ९

							रा
						प	उं
			घ		घ		प
उं		उ		घ		घ	
		उ					
		प	व				प
	ह					प	रा
		य					

जादा संख्या ९

जादा प्रथम खेळून सात खेळींत मात.

डाव ९४.

नवभिर्बंधमाक्षिपति । मालती,

नृपसचिवरथाभ्या पचमौ घोटकोष्टौ ॥ सचिवरथहयाभ्या चक्रिमर्त्यौतुरीयौ ॥
इनकलभहयाभ्या भूपमर्त्यौ द्वितीयौ ॥ नृपकरिसचिवाभ्या त्र्यष्टमौ
वारणाश्वौ ॥९८॥

परनृपतुरगौ चेद्भूपनागोष्ट्रगेहे ॥ नृपहयगजमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ ॥
अवनिपतिगृहात्योपात्यगौ मन्त्रिवीतिः ॥ नृपकलभतुरीयानादिमौ
चक्रिणौ द्वौ ॥९९॥

अमात्येभाद्यचरमौ वारणौ यदि भूभुज. ॥ बध. कथ भवेदाशु पडिता-
स्तन्निबोध्यताम् ॥१००॥

बारका सख्या १०

ह			घ		घ		रा
						प	उ
							प
		उ		घ			उं
	प	उ					
							ह
				घ		प	रा
ह				व			

जाडा मख्या ८

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत मात

डाव ९५.

स्रग्धरा,

शादवानिर्वंधनाडिपति ।

भूषोऽन्यात्स्वद्विर्हदि सचिवकरिगृहार्यंचमे स्यंदनः स्या-॥
न्मर्त्योऽन्यात्स्वात्तुर्ये सचिवहयगृहात्सप्तमेऽन्योऽवनीशः ॥
मर्त्यो राजस्तृतीये सचिवकरिगृहात्सप्तमेऽन्यः पदाति-॥
र्मर्त्योऽन्यो मंत्रितुर्ये यदि भवति कथं भूभुजो बंध एषः ॥२०१॥

धारका संख्या ४

					ठ*		
				प			
ठ			प				
			प				
प	व		री				

जाहा संख्या ३ *

जाहा प्रथम मेल्न तीन खेळींत मात.

* विजयानगराचा ग्रंथ, पुढें प्र०. मराठी भाषांतरात, उं-च ६-२. देवें दिला आहे. तें चूक आहे. आमच्या प्रतींत व संस्कृतश्लोकांत

उ–व इ ५, येथे बरोबरच आहे. जाड्या बाजूस तीनच बुदबळें असल्यास बारा खेळींत डाव होत नाहीं, म्हणून येथे (रा उं ८) उट आम्हीं सुचविला आहे. –स.

[येथून पुढील पाचहि डावात, डाव न. ८३ त सागितलेल्या कारणारता ' पट ' दिला नाहीं. –स.]

डाव ९६.

राजमंत्रिणोर्वैमुख्ये अनुष्टुप्,

एकैक चलनाभिप्रायेणादितः पराप्रागल्भ्यात् त्रिभिर्बंध शकते ।
भूपोष्ट्राश्वगजास्तेषा भटाः स्वस्वनिकेतने ॥
परसैन्येऽपि सदृशे त्रिभिर्बंधः कथ भवेत् ॥२०२॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

शुद्ध हिंदुस्थान बाजी. प्रथम दुसऱ्या राजाची चाल.
राजाचे सर्व बळ सर्व आपआपले घरीं. दुसरे राजाचेही तसेंच.

तीन बाजीत मात –म.

बारका प्रथम खेळतो व जाडा त्यावर ३ खेळींत मात करतो.

डाव [९७, ९८, ९९, १००.]

डावांची आरंभीची रचना चारही डावांत एकच असल्यामुळें ते एकत्र ठिकाणीं दिले आहेत. –म.

अथ चतुर्ष्वपि बंधेपु व्यवस्थिति[1]कृतवैलक्षण्याभावात् युगपदेव तानाक्षिपति ।

यन्त्रोर्वीनाथमन्त्रीद्विरदहयरथा–, स्तम्मनुष्याः स्थिताः स्युः । स्रग्धरा,
स्वस्वागारेष्वथाऽन्यो, नरपतितिलकः सर्वसैन्यैः समानः ॥
स्याता तुल्यावभेदौ, कथयत चलनैः कीदृशैस्तच्चतुर्धा ।
तद्भेदान्भावयतो, रसिकपरिवृढा मद्वचांसि क्षमध्वम् ॥ १०३ ॥

---

१ धुळें प्रतीत ° स्थितिः असें असून, ' कृत...अक्षिपति ' हा मजकूर गाळला आहे.

याचें ग्रंथकारकृत भाषांतरः–

" आपले व दुसऱ्याचें सर्व आपआपले घरीं. [2]आद्यंवंबरोबरीची बाजीचा उत्तमोत्तम प्रकार ४ कसे चालावे" ॥१००॥[3] –ग्रं.

२ याबद्दल या डावाच्या उत्तरांत खुलासा केला आहे.

३ हा सर्व मजकूर धुळें प्रतींत ९६ डावाखालीं आहे.

उपसंहार (गुरुस्तवन)

शार्दूलविक्रीडितम्,

अद्वैतामृतमाधुरीलहरिकाप्रेंखोरु पर्यंकिकां–।
रूढः पंडितसार्वभौमपदवीं साम्राज्यमामोदयन्।
शश्वत्संश्रितचित्तमोहजडतामीक्षाकटाक्षांचलै–।
र्धुन्वन् भातु तपोनिरस्तकलुषस्त्र्यंबको वैभवः ॥१०४॥

इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां द्वितीयः स्तवकः समाप्तश्चायं पूर्वखंडः। इति पूर्वपक्षरहस्यं ॥ छ ॥

॥ इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविरचितायां विलासमणिमंजरीटीकायां द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीविलासमणिमंजर्याः पूर्वखंडः समाप्तः ॥

प्रश्नखंड संपूर्ण.

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

[उत्तरें]

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तबक २

[येथें प्रथम प्रश्नखडाच्या आरभीची टीप पहावी या खडातील उत्तरातील श्लोक हे कर्त्याचें भाषाप्रभुत्व व शीघ्र पद्यरचनाचातुर्य दाखवितात. बुद्धिबळाचे डाव सोडविण्यास अगर उत्तरें समजण्यास, त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. ग्रंथकारानें उत्तरें प्रश्नातील भाषातराप्रमाणें बोजड मार्गेत लिहिलीं आहेत. जसें –उट–वजीराचे घोड्याचे ५ वे घरीं. इ. परतु तसें न छापता आम्हीं हल्लीं चालू पद्धति संक्षिप्त लेखन पद्धति स्वीकारली आहे. –स.]

संक्षेप चिन्हें.—

रा=राजा, व=वजीर, उ=उंट, घो=घोडा, ह=हत्ती, घो×उं= घोडा उटास घेतो. (× = मारण्याची खुण), श.=शह, का. श.= काटशह; प्यादेमात किंवा प्यादी=प्यादीचा डाव करतो.

संक्षेप चिन्हांचा सारांश

रा–१=राजाच्या १ ले घरीं,	व–१ वजीराच्या १ ले घरीं;
रा उ–२=राजाच्या उटाच्या २ रे घरीं,	व उ–२ ,, उटाच्या २ रे ,,
रा घो–२= ,, घोड्याच्या ,,	व घो–२ ,, घोड्याच्या ,,
रा ह–२= ,, हत्तीच्या ,,	व ह–२ ,, हत्तीच्या ,,

प्या–राघो २=प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २ रे घरीं. इ०.

परपक्षाच्या खेळी, जेथें दिल्या नाहींत, तेथें त्यास एकच खेळी असते. हें सांगितलें आहेच. त्यास दोन किंवा अधिक खेळी असल्यास एखादी खेळी दिली जाते. ती जाड्या या जूच्या त्या नवरच्या `

खालींच या. अर्थें लिहून कोंसात दाखविली आहे. काहीं डावात परपक्षाच्या स्वतंत्र खेळी, जाड्याच्या प्रमाणेंच दिल्या आहेत. ग्रंथकारानें बारक्या बाजूच्या ज्या खेळी दिलेल्या आहेत, त्यांच्या मागें (+) खूण आहे. *मोठ्या डावात परपक्षाची एकच खेळी असनहि, संशय राहूं नये* म्हणून, काहीं ठिकाणीं तशा खेळी, आम्हीं दिल्या आहेत. —सं.)

श्रीगणेशायनमः ।

अथ विजयानुक्रमः ।

प्रश्नोत्तराणि सर्वाणि संप्रवक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
तदवांतरभेदास्तु ज्ञेयाः शिष्टप्रचारतः ॥
एकस्य लिख्यते पक्षो यत्रानन्यगृहः परः ॥
यत्रान्यस्य विशेषः स्यात्तावत्तत्र विलिख्यते ॥

(*प्रश्नखंडातील*) *प्रश्नाचीं उत्तरें अनुक्रमानें सांगतो. या* (*उत्तरांत*) दिलेल्या उत्तराखेरीज दुसरे त्यात भेद आहेत. ते या खेळात निष्णात (शिष्ट) अशा लोकाकडून समजून घ्यावेत.

जेथे एक (*विजयी*) *पक्षाच्याच चाली दिल्या आहेत*, तेथें परपक्ष (बारका) एकच घरीं जाऊं शकतो (म्हणून त्याच्या चाली दिल्या नाहींत.) त्याची (विशेष) चाल असेल, तेथें ती लिहिली आहे.

डाव १.

शशिवदना,

श्लोकः— गृहद्युगगंतुर्नृपगजमर्त्यात् ॥
परनृपबधःस्फुटतर एव ॥

ग्रंथकर्त्याचें भाषांतरः—बंधनाचा अनुक्रम सांगतो.

१ राजाच्या हत्तीच्या चौथे घरीं, प्याद्याचा शहानें मात.

जाडा

(१) प्या.–रा ह. ४ थे घरीं.–(शह.)–प्यादी.

डाव २.

शशिवदना,

नृपहयतुर्ये सचिवकशाहस्तदनु मनुष्यान्नरपतिवधः ॥ २ ॥

जाडा	बारका
१ व.-रा घो. ४ घरीं	
२ प्या.×व. (श.)-प्यादी	

बारक्याच्या चाली अवश्य एकच आहेत.

डाव ३.

अनुष्टुप् ,

शाहः प्रधानतो भूयाद्गतिपंचमसद्मनि ॥

गहद्वयगतात्कुभिमर्त्याद्वधः स्फुटस्ततः ॥ ३ ॥

जाडा	बारका
१ व.-रा ह. ५ वे घरीं.	
२ प्या.-रा ह. ४ (श.) प्यादी.	

डाव ४.

नगःस्वरूपिणी,

अमात्यघोटकाष्टमे गजान्नृप वदेत्ततः ॥

प्रधानतोऽश्वसप्तमे मनुष्यवधन ततः ॥ ४ ॥

जाडा	बारका
१ ह.-व घो. ८	
२ व.- घो. ७	
३ प्या×ह.-अय. व. घेतो. (श.)-प्यादी.	

टीपः—मूळ संस्कृत प्रतींत, परपक्षाचे घोडें, मंत्रिवर्योष्टपदे तुरगः स्व. घोडें—व उ ६, असें आहे. धुळें प्रतींत, कर्त्याच्या मराठी भाषांतरांतही तेंच आहे. परंतु आमच्या प्रतींत मराठी भाषांतरांत घोडा, वजीराच्या हत्तीच्या ६, असा आहे. त्याप्रमाणें प्रधान

केली आहे. परंतु घोडा—वह. ६, अगर वउं ६, येथें असला तरी उत्तरांत फरक पडत नाहीं. —सं.

डाव ५.

पंचचामरः,

नृपं प्रधानतो वदेत् स्वकीयघोटकाष्टमे ॥
प्रधानदतिपचमाद्भटोऽपि षष्ठमाविशेत् ॥
ततः परोऽतिकुठितो गजं क्वचित्प्रचालयेत् ॥
भटं निहत्य मानवान्नृपस्यबधनं ततः ॥ ५ ॥

आडा	बारका
१ व.–व घो. ८	ह. × व.
२ प्या.–व ह. ६	ह.–कोठेही
३ प्या. × प्या. (श.)–प्यादी.	

डाव ६.

द्रुतविलंबितम्,

निजहयातिमसद्मनि मन्त्रितो ॥
नरपतिं प्रवदेदथ घोटकात् ॥
रथनिकेतनसप्तमसद्मगा–, ॥
दथभटान्नृपबधनमिष्यते ॥ ६ ॥

आडा	बारका
१ व.–घो. ८ वे.	
२ घो.–व उं. ७ वे.	
३ प्या.–व घो. ६ वे. (श.)–प्यादी.	

ग्रं० ३ री ओळी " प्याद्या एक घर पुढें जावा " अशी देतात.

टीपः—संस्कृत प्रश्नात व पुढें प्रतीच्या कर्त्याच्या भाषांतरांतहि, परपक्षाचा (बारका हत्ती) हत्ती, राजाच्या उंटाच्या १, असें आहे. परंतु आमच्या पोथींतील मराठी भाषांतरांत ' हत्ती राजाच्या घोड्याच्या १. असें आहे. कोठेंही, असला तरी उत्तरांत फरक पडत नाहीं. —सं.

डाव ७.

द्रुतविलंबितम्,

नृपविर्पंचमगः कलमत्तत । प्रभुरष्टशष्टमगः नृपतिं वदेत् ॥
सचिवमंदिरपष्ठगृहे हया-। दयमटान्नृपवध उदाहृतः ॥ ७ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ.-रा. ५ वे घरीं		४ प्या.-रा घो. ५ वे.(शह)	
२ हृ.-रा. ८ वे घरीं.		प्यादी.	
३ घो.-द. ६ वे.			

डाव ८.

अनुष्टुप्,

गजाहारणमाहृत्य प्रधानेन नृप वदेत् ॥
गजाष्टमे प्रधानेन पुनरेव नृप वदेत् ॥ ८ ॥
प्रधानवारणागारसप्तम कुंजरो व्रजेत् ॥
कुठः किंवा करोत्वन्यः तदूर्ध्वं मटवघन ॥ ९ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ.×हृ. (काटशह)		३ हृ.-व हृ. ७	
२ व.-व हृ. ८		४ प्या -रा. ७ (श)-प्यादी.	

डाव ९.

अनुष्टुप्,

शाह दद्याद्वारणेन भूप कुंजरसप्तमे ॥
प्रभुर्वाम्यष्टमगृहे प्रधानेन नृप ततः ॥ १० ॥
पचमात् षष्ठमुद्रच्छेद्भटः पश्चाद्विकुंठितः ॥
परः कश्चित्क्षिपेद्दुष्ट्र तदूर्ध्वं मटवघन ॥ ११॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ-रा हृ. ७		३ प्या.-रा घो. ६	
२ व.-रा घो. ८		४ प्या.-घो. ७ (श.)-प्यादी.	

टीप:—प्यादा पाचव्या घरातून सहाव्या घरीं धावा. व दुसरा कुंठित झाल्यामुळें उंट कोठेंही खेळो, नतर प्याद्याचा शहानें मात. —अ.

प्यादी गमतीची.

डाव १०.

पचचामरः,

इनोष्ट्रसप्तमे गज निवेश्य मत्रितो नृप ॥
वदेत्ततो धरापतेर्भटोऽपि षष्ठमाविशेत् ॥
परोऽथयुक्तिकुंठितः क्वचिद्गज क्षिपेत्ततः ॥
प्रधानशाहतो नृप विमथ्य (ध्रु.—लिलघ्य) मर्त्यबधन ॥१२॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.—रा उ. ७		३ व.—उं ६ (श.)	
२ प्या.—रा. ६		४ प्या.—रा. ७ प्यादी.	

नेहमीं प्रचारात येण्यासारखी असून बहारीची ! —स.

डाव ११.

पचचामरः,

प्रधानसप्तिसप्तमेऽथवा नृपाष्टमे गजा—॥
न्नृप वदेत्ततो गजाष्टमे द्विपातरात्पुनर्वदेत् ॥
प्रधानमदिराष्टमे गजात्पुनः प्रधानतः ॥
स्वषष्ठगात्तत' पर पदातिबध ईरितः ॥ १३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.—रा. ८ वे घरीं		४ व.—व. ६	
किंवा व. ७ वे ,,		५ प्या.—ह. ६ (श.)	
२ ह.—ह. ८		प्यादी.	
३ ह. व. ८			

प्यादी चागली असून नेहमीं खेळताना येण्यासारखी आहे —स.

डाव १२.

तोटकम्,

रथपष्ठगतात्सचिवान्नृपतिं, प्रवदेदथतद्रथसप्तमगा-॥
खुरगाष्टमगादथ तद्रथपष्ठगतान्मनुजात्तु ततः ॥ १४ ॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ व.-व उं. ६		४ घो.-व घो. ६	
२ व.-उं. ७		५ प्या.-घो. ७-(शह)	
३ व.-घो. ८		प्यादी.	

डाव १३.

पंचचामरः,

गजप्रधानसप्तमे विकृष्य मन्त्रितो नृप ॥
वदेद्विजोष्टसप्तम ततो विशेन्महीपतिः ॥
नृपोष्टपष्टमाविशेत् प्रधानमष्टमे गजा- ॥
न्नृपं वदेद्वराघविस्ततो भटान्निवध्यते ॥ १५ ॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-व. ७		४ ह.-व. ८	
२ रा.-रा उं. ७		५ प्या.-घो. ७ (शह)	
३ व.-रा उं. ६		प्यादी.	

हुचमल्लीच्या प्रकारची प्यादी. —स.

डाव १४.

अनुष्टुप्,

हयाष्टमविनिष्क्रान्ततुरगाद्वारणान्नृपं ॥
वदेत्ततो मंत्रितस्मान्निजचनिगृहाष्टगात् ॥ १६ ॥
ततोऽमात्याष्टगाद्यागान्नृपाष्टमगताद्गजात् ॥
तद्रूप्यं भटबंधस्तु स्फुट एव न संशयः ॥ १७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–घो. ८		४ ह.–रा. ८	
२ व.–व. ८		५ प्या.–रा उं. ६ (शह)	
३ ह.–व. ८		प्यादी	

येथें, पर्वत जर महमदाकडे येत नसेल तर महमद पर्वताकडे जाईल, या म्हणीचें स्मरण होतें. उत्तम प्रकारची प्यादी आहे. –स.

डाव १५.

भुजगप्रयातम्,

मजन्मानवः पञ्चम भूपनागा–॥ द्दम मन्त्रिवर्यो भटोदतिषष्ठ ॥

ततो भूमिपालः क्वचित्सप्रयायात् ॥ पदातिं निहत्याशु बधस्ततस्यात् ॥ १८ ॥

परस्यान्यथाचलने चतुर्भिरेव बंधः परिभावनीयः॥

जाडा.	बारका	जाडा.	बारका
१ प्या.–ह. ५		४ रा.–घो. २	
२ व.–ह. ८		५ प्या.×प्या.(रा.)–प्यादी	
३ {प्या.–ह. ६ / बा+ह–व घो १}			

"दुसरा तफावतीनें चालल्यास म्हणजे ह.–व. घो १ लें घरीं, गेल्यास चार बाजींत प्यादी." प्र.

डाव १६.

वंशस्थम्,

शाहः प्रधानाश्वगृहाष्टमे गजात्त–॥ तस्तुरगात्सचिवाश्वसप्तमे ॥

पुनः प्रधानान्निजचक्रिसप्तमे ॥ पश्चात्तुरगात्सचिवोष्ट्रषष्ठगात् ॥१९॥

भटस्ततो वारणमाहरन् व्रजे–॥ दमात्यकस्यदनषष्ठमंदिरम् ॥

ततो भटाद्भूमिपतिर्निबध्यते ॥ विभाव्यमेतन्निपुण विचक्षणैः ॥ २० ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-घो. ८		४ घो.-उं. ६	
२ घो.-घो. ७ (म्ह. घो. व उं ५).		५ प्या.×ह.	
३ व.-उं. ७		६ प्या.-उं ७ (ग्र.)-प्यादी.	

डाव १७.

अनुष्टुप्,

रथषष्ठे प्रधानेन शाहः पश्चात्त्रिजाष्टमे ॥
रथाष्टमे पुनः पश्चाद्रथषष्ठे गजात्ततः ॥ २१ ॥
गजषष्ठे प्रधानेन नागाद्वा नृपतिं वदेत् ॥
भटश्चाद्वाश्वपतिर्बद्धो भूयात्ततः परं ॥ २२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-रा. उं. ६		४ ह.-उं. ६	
२ व.-ध. ८		५ व.- ह. ६	
३ व.-रा. उं. ८		६ प्या.-ह. ३ (ग्र.) प्यादी.	

डाव १८.

पंचचामरम्ः,

रथाष्टमे गजान्नृपं वदेत्ततः प्रधानतोऽ-॥
वनीशनागपंचमे प्रधानमश्वषष्ठगं ॥
क्षमेशषष्ठमंदिरे पुनः प्रधानतो नृपं ॥
स्वसप्तमे पुनस्ततः पदातिबंध ईरितः ॥ २३ ॥

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका.
१ ह.-उं. ८		४ व.-रा. ६	
२ व.-ह. ५		५ व.-व. ७	
३ व.-घो. ६		६ प्या × ह. (ग्र.)-प्यादी.	

डाव १९.

रथोद्धता,

राजसत्तमगृहे वदेन्नृप, सप्तितस्तदनु सप्तिसत्तमे ॥
मन्त्रितोऽथ गजतो नरतरन् उष्ट्रकात्पुनरमात्यमाहरन् ॥२४॥
स्यंदनान्नरपतिं वदेत्पुनर्वारण तदनु संहरन् रथात् ॥
मानवेन गजमाहरस्ततो बधन नरपतेर्दृढ भवेत् ॥ २५ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.– रा. ७		४ उं. × ब.	
२ व.–रा घो. ७		५ उं. × ह.	
३ ह. × प्या. (का. श.)		६ प्या. × ह. (श.)	–प्यादी

"दुसरा. (बारका.) तफावतीनें चालल्यास पाचा डावानी मात होतो." –ग्र.

डाव २०.

भुजगप्रयातम्,

नृपेभो निजात्य मजेन्मंत्रिसप्ते–॥ तृतीय गजो राट्चतुर्थोम्ग्यमुष्ट्रः ॥
रथो भूमिपालोष्ट्रतुर्ये नृपेभा–॥ तृतीय गजो मर्त्यशाहस्ततः स्यात् ॥२६॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा ह. ८		४ उ.–रा उ. ४	
२ ह.–व घो. ३		५ ह.–रा ह. ३	
३ उं.–रा. ५		६ प्या. (श.)—प्यादी.	

खुबीदार! परराजा न हलविता, त्याचेंच प्यादें चातुर्यानें पुढें आणून प्यादी केली आहे. –स.

डाव २१.

पंचचामरः,

रथो नृपालसत्तम हयः प्रधानसत्तम ॥
हयो धरेशपंचम हयस्तुरंगतुर्यक ॥

ततोऽवनीशादंतिनस्तृतीयमाविशेद्गजः ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशबंधनं स्फुटं ॥ २७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उं.-रा. ७		४ घो.-रा घो. ४	
२ घो.-व. ७		५ ह.-रा ह. ३	
३ घो.-रा. ५		६ प्या. (श.)-प्यादी	

परपक्षाचें, हत्तीच्या दुसऱ्या घरातील प्यादें, सहाव्या घरीं खुबीनें आणलें आहे. -सं.

डाव २२.

शार्दूलविक्रीडितम्,

आदौ घोटकतस्ततः सचिवतः पश्चाद्वरग्राहिणो ॥
मातंगादथताद्दशात्सचिवतः पश्चात्पुनर्मंत्रितः ॥
शाहो भूपरथाष्टमे तदनुराण्णागात्तृतीये गजात् ॥
पश्चान्मानवतः समोऽपि नृपतिर्बद्धो भवेत्सप्तभिः ॥ २८ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.-उं. ७		४ व. × प्या.	
२ व.-उं. ८		५ व.-उं. ८	
३ ह. × प्या.		६ ह.-रा ह. ३	
		७ प्या. (श.)-प्यादी.	

डाव २३.

मालती,

नरपतिरथगेहादष्टमे नागशाहो ॥
नृपतिरथपदातेर्मंदिरे चक्रिशाहः ॥
तदनु रथपदातेस्तच्छभूपः प्रयाया-॥
त्सचिवकरथषष्ठे सतिशाहः परस्तात् ॥

सचिवकलभगेहादष्टमे नागघाहः ॥
सचिवगजपदातिं सद्दनागघाहः ॥
तदुपरि भटघाहात् भूमिपालो निबद्धो ॥
भवति निपुणमूलश्चित्रबधो दुरूहः ॥१०॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा	उं. ८	५ ह.–ह. ८	
२ उं.–रा	उं. २	६ ह.×प्या. (घ.)	
३ रा.–उ. २		७ प्या. (घ.)—प्यादी.	
४ घो.–उ. ६			

डाव २४.

मालती,

प्रभुरथभवनात्मे नागघाहः प्रधाना–॥
न्मनुजहरणतस्यादीतिपष्ठेऽय घाहः ॥
पुनरपि हयघाणादतिमेऽमात्यघाहो ॥
नृपतिभवनषष्ठे मर्त्यमाहृत्य घाहः ॥ ११ ॥
सचिवसदनषष्ठे सतिघाहः परस्ता–॥
दथ सचिवनिकाय्यात्मप्तमे चक्रिघाहः ॥
तदुपरि यदि मर्त्यान्मत्रिमाहृत्य घाहो–॥
भवति किल तदानीं सप्तभिर्मर्त्यबधः ॥ १२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–घ. ८		४ घ. × प्या. (घ.)	
२ घ. × प्या. (घ.)		५ घो.–घ. ६	
३ घ.–घो. ८		६ उं.–घ. ७	
		७ प्या. (घ.)–प्यादी	

डाव २५.

मालती,

नरपतिरथषष्ठे चक्रिशाहो नृपाला–॥
त्तुरगविशसनं स्याद्दुष्टकाल्येऽथ दंती ॥
अथ निजभवनादेः पंचमे चक्रिवर्या–॥
त्सचिवकरथषष्ठं वारणः संप्रयायात् ॥ ३३ ॥
सचिवरथतृतीये घोटकस्सन्निवेश्य– ॥
स्तदनु नृपभटात्स्याद्बंधनं भूमिभर्तुः ॥
इदमतिदुरवापं बंधनं बुद्धिमद्भिः ॥
चिरतरपरिभाव्यं सर्वथाऽनन्यचित्तैः ॥ ३४ ॥

जादा	थारका	जादा	थारका
१ हं.–रा हं. ६		५ ह.–उ. ६	
२ रा.×घो.		६ घो.–उ. ३	
३ ह.–उं. ८		७ प्या. (घ.)—प्यादी.	
४ उ.–रा उ. ५			

डाव २६.

पृथ्वी,

गजो नृपरथाष्टम सचिवतुर्यगेह रथः ॥
प्रधानहयतुर्यक तुरग आविशेन्मानयः ॥
अमात्यकरितुर्यक सचिवचक्रिगठ हयोः ॥
गजे निजगृहात्यगे तदनुमर्त्यवधः स्फुटः ॥ ३५ ॥

जादा	थारका	जादा	थारका
१ ह.–उं. ८		४ प्या.–ह. ४	
२ घं.–य. ४		५ घो.–य उं. ६ ●	
३ घो.–म घो. ४ ।		६ ह.–ह. ८	
		७ प्या. (घ.)—प्यादी.	

† तिसरी खेळी चतुराईची असून परपक्षाचें प्यादें, आपल्या राजाचें घर अडविण्याच्या कामीं योजण्यात बुद्धिमत्ता आहे. पहा. डाव नं. १४. –स.

* येथें तिसऱ्या खेळींतील (म्ह. घो.–व ५) हा घोडा पुन्हा खेळण्याचा आहे. घो.–ह. ५ हा नव्हे. –स.

डाव २७.

द्रुतविलंबितम्,

सचिवचक्रितुरीयगृहे हयः ॥ सचिववारणषष्ठगृहं गजः ॥
सचिवको निजघोटकपंचम ॥ सचिवमर्त्यगृहं प्रविशेद्रथः ॥२६॥
तदनुषष्ठममात्यरथाद्धयः ॥ सचिववारणतुर्यगृहं गजः ॥
अथ तुरगतुरीयमभीप्सुना ॥ हयभटेन नृपो विनिबध्यते ॥ २७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–व उ. ४		५ घो.–व उ. ६	
२ ह.–व ह. ६		६ ह.–ह. ४	
३ व.–घो. ५		७ प्या. (श.)–प्यादी.	
४ उ.–व. २			

(डाव १४ पहा. –स)

डाव २८.

स्रग्धरा,

गच्छेन्नागोरथात्य, निजचरमगृह घोटकश्चक्रिषष्ठ ॥
नागोऽमात्योष्ट्रतुर्ये, यदि सचिवहयो राजतुर्ये करींद्रः ॥
चक्री राज्ञस्तृतीय, तदनु च मनुजो वारण मंत्रिण वा ॥
निघ्नन् शाह प्रदद्यादथ परनृपति. सप्तभिः स्यान्निबद्धः ॥२८॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–उ. ८		५ ह.–रा. ४	
२ घो.–घो. ८		६ उ.–रा. ३	
३ ह.–उ. ६		७ प्या.×व.किंवा ह.(श.)–प्यादी	
४ घो.–उ. ३			

डाव २९.

मंदाक्रांता,

शाहो देयस्तुरगभवनात्पष्ठके चक्रिवर्या-॥
श्राग हत्वा तदनु कलभाद्वारणात्स्वद्वितीये ॥
सप्तेः पष्ठे पुनरपि रथान्मन्त्रिवर्यात्परस्ता-॥
द्भूपालोष्ट्रप्रथमभवनात्पचमे स्यात्ततो नु ॥३९॥
सप्ति निम्नन्निजरथवरान्नागशाहस्ततः स्या-॥
द्भूयः सप्तेः प्रथमभवनात्तुर्यके चक्रिशाहः ॥
नागं हत्वा तदनु मनुजो भूमिपाल निरुध्या-॥
द्भूयोभूयो मनसि निपुण धार्यतामेप वधः ॥४०॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ उं.-रा घो. ६		५ व.-उं. ५	
२ उं. × ह्. (काट श.)		६ उं. × घो.	
३ ह्.-ह्. २		७ {उं.-घो. ४ / बा. ह. × उ.	
४ उं.-घो. ६		८ प्या. × ह्. (श.) प्यादी.	

डाव उत्कृष्ट आहे. -स.

डाव ३०.

मंदाक्रांता,

राजोष्ट्रस्य प्रथमनिलयादष्टमे नागशाहो ॥
भूयादुष्ट्रात्तदनु वसुधाधीशगेहात्तृतीये ॥
पश्चात्सप्तिर्नृपभवनतः पचम सप्रयायात् ॥
पश्चाद्देयो रथभवनतः पष्ठके सप्तिशाहः ॥४१॥
स्यात्ये नागात्तदनु तुरगान्मंत्रितुर्ये परस्ता-॥
दुष्ट्रात्तुर्ये निजकलभतः शाहमन्य प्रदद्यात् ॥

अश्वे गच्छस्तुरगमनुजः सार्वभौम निरुध्याद् ॥
भूयश्चित्यः कुशलमतिभिर्मर्त्यवधो विचित्रः ॥४२॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ ह.–रा उ. ८		५ ह.–व ह. ८	
२ उ.–रा. ३		६ घो –व. ४	
३ घो.–रा. ५		७ ह.–उ. ४	
४ घो.–उ. ६		८ प्या. (श.)–प्यादी.	

डाव ३१.

मालती,

भटविशसनपूर्वे चक्रिवर्येण शाहः। सचिवसदनतः स्याद्दतिमे नागशाहः ॥
नरविशसनपूर्वं मन्त्रिशाह. पुरस्ता। दवनिपतिगृहातेऽमात्यशाहस्ततो नु॥४३॥
सचिवकरिनिकाय्यात्सप्तमे नागशाहो। निजरथगृहषष्ठे मन्त्रिशाहः परस्तात् ॥
निजकलभनिकाय्यात्सप्तमे मन्त्रिशाह। स्तदुपरि भटशाहाद्बध्यते भूमिपालः
॥ ४४ ॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ उं. × प्या. (श.)		५ ह.–ह ७	
२ ह.–व ८		६ व –उं. ६	
३ व. – प्या. (श.)		७ व –घो. ७	
४ व.–रा. ८		८ प्या × ह. किंवा व प्यादी.	

डाव ३२.

पञ्चचामरः,

रथाष्टम गजो रथ. स्वपञ्चम भटो विशे–॥
त्प्रधानपञ्चमदिरे भटो रथात्तृतीयक ॥
रथः प्रधानतुर्यक हयोऽपि चक्रिषष्ठक ॥
गजो निजातिम विशेत्ततः पदातिबन्धन ॥ ४५ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ह.–उं. ८		५ उं.–व. ४	
२ हं–उं. ५		६ घो. (आपले ४ घरचा)–उं. ६	
३ प्या.–व. ६		७ ह.–ह. ८	
४ प्या–उं. ३		८ प्या. (रा.)–प्यादी.	

डाव ३३.

भुजंगप्रयातम्,

इभः स्वांतिमं चक्रितुर्ये शतागो । प्रजेन्मंत्रिनागस्य षष्ठं शतांगः ।
स्वकं पंचमं मंत्रिनागः प्रयाया–॥ दमात्याश्चतुर्ये मनुष्योऽभिगच्छेत् ॥४६॥
ततः पंचमं तत्पुरस्तः पदाति । स्ततः सप्तमं संप्रयायाद्विपांकः ।
ततः पंचमात्षष्ठगेहाभिगंतु–। र्भटाद्भूमिपालस्य बंधः स्फुटः स्यात् ॥४७॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ह.–ह. ८		५ प्या.–घो. ४	
२ उं.–प उं. ४		६ प्या.–घो. ५	
३ उं.–प ह. ६		७ प्या. (घो. ४ घरांतील)–रा.	
४ ह.–ह. ५		८ प्या. (घो. ५ चे ,,)रा.–प्यादी.	

डाव ३४.

भुजंगप्रयातम्,

गजोऽश्वात्समीपात्तुरंगो रथांत्य । गजः छत्रिपष्ठं रथश्चक्रिषष्ठं ॥
अमात्यद्वितीयं रथस्तत्र मंत्री। रथतुर्यं करीन्द्रस्ततो मत्तंधारः ॥४८॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ह.–घो. ८		५ उं.–व. २	
२ घो.–उं. ८		६ प.–प. २	
३ ह.–घो. ६		७ ह.–प ह. ४	
४ घो.–उं. ६		८ प्या.–(रा.)–प्यादी.	

डाव ३५.

शार्दूलविक्रीडितम्

शाह्रो भूपरथाष्टमे गजवरात्पश्चादमात्यात्ततो ।
गघर्वेण करिग्रहोऽथ तुरग. स्यान्मन्त्रितः पचमः ।
तस्योर्ध्वे ह्यतस्ततो द्विपवरात्पश्चाद्भटः षष्ठग-।
स्तस्योर्ध्वे रथतस्ततो मनुजतो बद्धो भवेद्भूपतिः ॥४९॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह्.-उ. ८	१ वजीर इरेस	६ ह्.-घो. ८	
२ व.-रा उ. ६		७ प्या.-घो. ६	
३ घो.×ह्.		८ उ.-उ. ७	
४ घो.-व. ५(का.श.) + ४ वजीर [घेतो.		९ प्या.×व.(श.)-प्यादी.	
५ घो.-व उ. ६			

डाव ३६.

मालती,

निजहयग्रहषष्ठे मन्त्रिशाहः परस्ता-। त्सचिवतुरगगेहात्सप्तमे चक्रिशाहः ॥
नृपभवननिकाय्यादष्टमे नागशाहो । रथमवनिपतुर्ये कर्षयन्मन्त्रिशाहः ॥
अथ नृपरथगेहात्पचमे चक्रिशाह-। स्तदनु सचिवतुर्ये सम्प्रयायात्पदातिः ॥
तदनु विगतशकः पचम चाथ षष्ठ। तदुपरि भटशाहाद्बध्यते भूमिपालः ॥५१॥

अत्र यदि निजगजो नास्ति परगज एव तत्स्थाने तिष्ठेत् तदा अष्टभिरपि बध इति विशेषः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-घो. ६		६ प्या.-व. ४	
२ उं.-घो ७		७ प्या.-व. ५	
३ ह्.-रा. ८		८ प्या.-व. ६	
४ उं.-रा ४		९ प्या.-व. ७ (श.)-प्यादी.	
५ उं.-रा उ ५			

येथें विजयी पक्षाचा (जाद्या) हत्ती (रा. १) येथें आहे; त्याऐवजी परपक्षाचा हत्ती तेथें असेल तर आठ खेळींत प्यादी होते, हा विशेष आहे. -प्र.

डाव ३७.

पंचचामरः,

गजो रथात्पमाद्विशेद्रथस्तुरंगपञ्चक ॥
प्रधानवारणातिम गजो नृपाग्न्यमुष्टकः ॥
हयो रथातिम विशेत्परप्रधानक पुनः ॥
स्वपञ्चमंदिरे विशेत्ततस्तु पत्तिमानवः ॥ ५२ ॥
निजद्वितीयमंदिर परप्रधानक पुन-॥
निजोष्टपञ्चम विशेत्प्रधानतस्तृतीयक ॥
रथो विशेद्गजः पुनर्नृपाश्वपचम विशे- ॥
च्छतागतुर्मिच्छता भटेन रथन ततः ॥ ५३ ॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्ययैव बंध उन्नेयः ।

जाद्या	धारका	जाद्या	धारका
१ ह.-उं. ८		६ प्या.-ध. उ. ३	+ ध.-उ. ५
२ ध.-घो. ६		७ उ.-ध. ३	
३ ह.-ह. ८ (घ.)		८ ह.-घो. ५	
४ उं.-रा. २		९ प्या. (प्र.)-प्यादी.	
५ घो.-उ. ८	+ ध.-ध. ६		

"दुसरा तफावतीनें चाललेस थोड्यांत मात होतो." -प्र.

डाव ३८.

अथ मटवरो नैरातक्याद्व्रजेद्गजपचम ।
नृपरयगृहात्तुर्ये शाहो रथादय मानवः ।
सचिवकलमात्षष्ठ गच्छेत्ततो भटशाहतो ।
नरपरिवृढो बद्धो भूयाद्बुधा हृदि धार्यता ॥ ५८ ॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ घो.–घो. ५		६ उं.–घो. ७	
२ ह.–घो. ६ (श.)		७ प्या.–ह. ५	
३ उं.–घो. ७		८ उं.–रा उं. ४	
४ ह.–च. ८		९ प्या.–ह. ६	
५ उं. × घो.		१० प्या.-(श.)–प्यादी.	

डाव ४१.

नरपरिवृढस्यात्यागार व्रजेत्कलभस्तन–। हरिणी,
स्तुरगमनुज मर्त्यो हन्यादमात्यक पचम ॥
अथ रथवरोऽप्यन्याऽमात्यो निजोष्ट्रतृतीयक ।
तदनु मनुजस्तुर्य गच्छेत्परो रथमाहरेत् ॥ ५९ ॥
अथ नृपरथस्यात नागो भटो हयपचम ।
पर सचिवको नाग हन्यात्ततः सचिवः पुनः ॥
नृपहयभटागार पश्चाद्दयातिममाविरो–।
तदनु मनुजः सप्तेः षष्ठ ततो भटबधन ॥६०॥
परस्यान्यथा चलने स्वल्पसंख्यया बंध उन्नेयः ।

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ ह.–रा. ८		६ प्या.-घो. ५	श. × ह.
२ प्या.×प्या.	+ व × ह	७ व.–रा घो. २	
३ दै. श. ५	+ व. –उ. ३	८ श.–घो ८	
४ प्या. घो. ४	+ व.×उ.	९ प्या – घो. ६	
५ ह.–उ. ८		१० प्या.-(श.)–प्यादी.	

' दुसरा तफावतीनें चालल्यास थोडक्यांत मात होतो. '

डाव ४२.

मालती,

नरपतिरथषष्ठं स्यंदनस्सप्रयाया-। दथ सचिवचतुर्थोत्पचमं मानवोऽपि ।
सचिवरथनिकाय्यात्सप्तम भूमिपाल-। स्तदनु सचिवगेहस्याप्तिमं भूधरात्यं ॥ ६३ ॥

निजरथभवनात्य भूमिनाथोऽधिगच्छे-॥ दथ नृपरथगेहात्पंचम घोटकोऽपि।
तदनु तुरगमर्त्यागारमुष्ट्रः करींद्रो । नृपतिकलभगेह मर्त्यशाहस्ततस्यात् ॥ ६४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.–रा उं. ६		६ रा.–उ. ८	
२ प्या.–व. ५		७ घो.–उ. ५	
३ रा.–उं. ७		८ उ.–घो. २	
४ रा.–व. ८		९ ह.–रा ह. १	
५ रा.–रा. ८		१० प्या.–(श.)–प्यादी.	

डाव ४३.

हरिणी,

सचिवसदनादत्ये नागान्नृपं प्रथम वदे-॥
न्नृपतिभवनात्षष्ठेऽमात्यात्ततो रथसप्तमे ।
पुनरपि गजान्नाग कर्षन्, प्रधानवरात्ततो ।
नृपरथगृहोपात्येऽमात्याद्गजालयषष्ठगात् ॥ ६५ ॥
पुनरपि गजात्सप्तः षष्ठे पुनर्गजतःस्मृत-॥
स्तुरगभवनोपात्य कर्षन् गजं सचिवात्पुनः
नृपरथगृहात्षष्ठेऽमात्यात्ततो भटवधन ।
विविधविषया विज्ञातव्याः किलात्र निर्बंधने ॥६६॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ इ.–व. ७		६ इ.–उं. ६	
२ व.–रा. ६		७ इ.–घो. ६	
३ इ.–रा उं. ७		८ इ.–घो. ७	
४ इ.–रा उं. ५		९ व.–उं. ६	
५ व.–रा उं. ७		१० प्या.–(उ.)–प्यादी.	

'येथें विशेष आहेत.'–म.

डाव ४८.

शिखरिणी,

रथाच्छाहो देयो नृपभवनतुर्येऽथ मनुजे ॥
समाहृत्यामात्यात्तदनु नृपतार्तीयकगृहे ॥
रथोऽन्यः सरथाप्यस्तदुपरि हयात्सप्तमगृहे ॥
रथरथाप्यः पश्चात्कलममनुजस्वाप्रमभवने ॥ ६ ॥
व्रजेन्मन्त्र्युप्यस्य प्रथमनिलय घोटकनरः ॥
तृतीय[1] सगच्छेत्तदनु तुरगः स्यंदनगृहे ॥
तुरीय संगच्छेत्सचिवभवनाभागमनुज–।
श्चतुर्थे तस्योर्ध्वे तदनु भटवधस्तुरगः ॥ [illegible]

जादा	बारका	जादा	[illegible]
१ उ.–रा. ४		७ घो.–घो. ३	
२ घ. × प्या.		८ उ.–व. ४	
३ उ.–रा. ३		९ प्या.–[illegible]	
४ उ. घो. ७+		१० प्या.–[illegible]	
५ प्या.–ह. ३		११ प्या.–[illegible]	
६ घो.–उ. १			

हा सर्व खेळ फार मनोरंजक [illegible]

+ (४) उ–घो ७ ही गेली [illegible]

---

[1] तुरीय (पुढें मत.)

डाव ४५.

स्वतुर्ये शाहस्यात्कलभवरतः पचमगृहे ॥ शिखरिणी.
रथात्तुर्येऽमात्यात्तदनु सचिवात्सप्तमगृहे ॥
प्रधानात्स्वोपास्ये नृपरथचतुर्थे कलभतः ॥
स्वगेहात्ये मात्यान्निजगृहचतुर्थे पुनरिभात् ॥६६॥
अथ क्षोणीपालप्रथममवनादष्टमगृहे ॥
प्रधानाच्छाहस्यात्तदनु कलभात्पचमगृहे ॥
द्विपाच्छाहश्र्यादथमनुजशाहाधरपति– ॥
निबद्धः सभाव्यो निखिलनिपुणैर्निर्मलधिया ॥६७॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–व ह. ४		७ व.–व. ८	
२ उं.–रा. ५		८ व.–ह. ८	
३ व.–व उं. ४		९ ह.–रा उं. ६	
४ व.–उं. ७		१० व.–ह. ६	
५ व.–व. ७		११ प्या.–(शह).	
६ ह.–रा उं. ४		प्यादी.	

टीपः–धुळे प्रतींत, ७ व्या खेळीपासून अशी दुरुस्ती दिली आहेः– 'ग्रंथकाराच्या उलगड्याप्रमाणें...शेवटीं प्यादा बिनजोरी राहतो... पहिल्या सहा खेळी बरोबर आहेत.' इ. परतु आम्हीं वर सोडविल्याप्रमाणें पहिल्या ७ खेळी बरोबर धरून उत्तर दिलें आहे. सातव्या खेळीनतर मूळ ग्रंथकाराच्या (चुकीच्या) खेळी अशा आहेतः–

धुळें सपादकानीं दिलेल्या खेळी.		ग्रंथकारानें दिलेल्या खेळी.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
८ ह.–रा ह. ४		७ व.–रा. ८	
९ व.–रा ८		८ व.–रा उं. ७	
१० ह.–ह. ५		९ ह.–ह. ४	
११ प्या. (शह)–प्यादी.		१० ह.–ह. ५	
		११ प्या. (शह)–प्यादी.	

डाव ४६.

वसततिलका,

नागोऽवनीपतिरथाष्टममाशुगच्छे –। न्मन्युष्ट्रकोऽपि निजपंचममात्मतुर्यं ॥
सद्विर्नृपः सचिवतुर्यमथोष्ट्रतुर्यं । सतेस्तृतीयमथनागतृतीयकं च ॥ ७१ ॥
पश्चाद्रथः सचिवतुर्यगृहाभिगामी । मन्युष्ट्रपष्ठमथ मन्त्रिहयः प्रयायात् ॥
उर्ध्वं गजेऽपि सचिवेमगृहान्यमीया–। न्मर्त्यस्ततो नु मनुजाधिपतिं निरुंध्यात्
॥ ७२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–उं. ८		७ रा.–ह. ३	
२ उं.–उं. ५		८ उं.–व. ४	
३ घो.–घो. ४		*९ व घो.–उं. ६	
४ रा.–व. ४		१० ह.–ह. ८	
५ रा.–उं. ४		११ प्या.–(शह)	
६ रा.–घो. ३		प्यादी.	

*व घो. म्हणजे व घो. च्या ४ थ्या घरात असणारा घोडा. –सं.

डाव ४७.

हरिणी,

नरपतिगजात्पष्ठे शाहो नृपो निजसप्तमे ॥
नृपतिमवनाद्भूयः पष्ठे ततो रथपष्ठके ॥
अथ रथवरोपात्यागारे ततः पुनरष्टमे ॥
निजरथगृहात्पष्ठ गच्छेत्ततो मनुजाधिपः ॥७३॥
तदनु मनुजाच्छाहोऽमात्यात्पुनर्गजपष्ठगा– ॥
तदनु सचिवो राजेभादेस्तृतीयगृह विशेत् ॥
अथ सचिवतो राज्ञः पष्ठे ततो मनुजाद्रथेद्–॥
द्यधिकदशभिस्तद्विज्ञेय बुधैर्मटबधन ॥७४॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा ह्. ६		७ रा.–उं. ६	
२ रा.–रा. ७		८ प्या.–घो. ६	
३ व.–रा. ६		९ व.–ह्. ६	
४ व.–रा ह. ६		१० व.–ह्. ३	
५ व.–व. ७		११ { व.–रा. ६ / बारका रा.–उ. १ किंवा ह् १	
६ व.–उं. ८			
		१२ प्या.–(रा.)–प्यादी.	

डाव ४८.

भुजगप्रयातम्,

अमात्यः स्वषष्ठ करी भूपतुर्ये । नृपेभस्य तुर्ये गजः सप्रयायात् ॥
ततः पचम भूपनागस्य नागो । नृपोपात्यगेह प्रधान प्रयायात् ॥ ७५ ॥
ततश्चक्रिणः सप्तम मन्त्रिवर्य–। स्ततो भूमिपाश्वस्य षष्ठं प्रधान ॥
अतो दतिनः सप्तम नागमर्त्यः । तुरगस्य षष्ठ नृपः सप्रयायात् ॥
अतः सप्तम भूपसतेः पदातिः । प्रयात्यनिरुध्यात्पर भूमिपाल ॥
ततो नागषष्ठ नृपालोऽधिगच्छे–।ततोवीतिषष्ठ भटः सप्रयायात् ॥ ७७ ॥

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका
१ व.–व. ६		७ व.–घो. ६	
२ ह्.–रा. ४		८ प्या.–ह्. ७	
३ ह्.–रा ह्. ४		९ रा.–घो. ६	
४ ह.–ह. ५		१० रा.–ह्. ६	
५ व.–रा. ७		११ प्या.–घो. ६	
६ व.–रा उ. ७		१२ प्या.–(राह्.) –प्यादी.	

॥ इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तवक ४

डाव ४९.

पंचचामरः,

अथ चतुर्थस्तबकं प्रक्रमयति ।

हयो नृपालसप्तमं गजः प्रधानकातिम । रथस्य पञ्चमंदिरस्ततो विशेत्तुरंगमः ॥
तुरगमाद्गजं हरेद्धयोऽयचक्रितुर्यकं । तुरगमाद्भट हरेद्धयः स्वपञ्चमंततः॥७८॥
गजात्तृतीयमाविशेद्भटस्ततश्चतुर्थकं । ततस्तुपञ्चम ततस्तदग्रिमालय ततः ।
हयोऽपि चक्रिसप्तमं पदातिशाहतस्ततो । नियन्त्रितः परो नृपो भवेदिहान्य-
दुह्यता ॥ ७९ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–रा. ७		७ घो.–घो. ५	
२ ह्.–व. ८		८ प्या.–ह्. ३	
३ घो.–उं. ६		९ प्या.–ह्. ४	
४ घो. × ह्.		१० प्या.–ह्. ५	
५ घो.–उं. ४		११ प्या.–ह्. ६	
६ घो. × प्या.		१२ घो.–उं. ७	
		१३ प्या.–(ग.) प्यादी.	

डाव ५०.

पचचामरः,

स्वनागपद्ममंदिर, प्रधानकोऽथ वारणः ॥
प्रधानसप्तिसप्तमं, प्रधानभुघ्रपष्ठकं ॥

गजो हयाष्टमं गजो नृपाष्टम प्रधानको ॥
नृपालपष्ठमंदिर हयाष्टम गजो विशेत् ॥ ८० ॥
प्रधानमुष्ट्रसप्तम *गजस्तुरगपष्ठक ॥
करी तुरगपष्ठक प्रधानमुष्ट्रपष्ठकम् ॥
गजस्तुरगपञ्चम भटो हयात्तृतीयक ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशबध ईरितः ॥ ८१ ॥

अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–ह. ६		७ ह.–रा घो. ८	
२ ह.–व घो. ७		८ व.–रा उ. ७	
३ व.–व उ. ६		९ ह.–रा घो. ६	
४ ह.–घो. ८		+१० ह.–व घो. ६	
५ ह.–रा. ८		११ व.–उ. ६	
६ व.–रा ६		†१२ ह.–घो. ५	वजीर इरेस घालतो
		१३ प्या.–घो ३	
		१४ प्या.–(रा) प्यादी.	

हा डाव कुतूहलपूर्ण असून दुसऱ्याचा वजीर ठेऊन प्यादी खुबीनें केली आहे. *या डावाबद्दल ग्रंथकार आपल्या संस्कृत उत्तरात* 'अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः'–यांतील विशेष खुबी स्वतः जाणावी असें म्हणतात. –स.

* धुळे प्रतीच्या संपादकांनीं, या ओळीस पृ. ३८ '+' खूण करून टीप दिली आहे. ती अशीः–" हा डाव चुकीचा आहे. श्लोकात हत्ती घोड्याच्या सहाव्या घरीं लागोपाठ दोनदा खेळावा असें (पुढें चालू)

+ १० व्या खेळींत हत्ती–व. उ. ६,–किंवा व घो ६, किंवा–व ह. ६–येथें कोठेंही खेळावा.

† खेळी न. १२ हत्ती,–व. उ ५, व. ह ५ अथवा व. घो ५ येथें कोठेंही खेळावा. –स.

डाव ५१.

भुजंगप्रयातम्,

अमात्यस्त्वगर्घवंपष्ठ प्रयायात्, हयोपात्यगेहं रथः सप्रयायात् ॥
ततः स्यंदनाद्घोटकेंद्र निहन्यात्, हयोपात्यमुष्ट्रो रथान्मर्त्यमगः ॥ ८२ ॥
हयोपात्यमुष्ट्रो रथादश्वमगो, रथिः सप्तितुर्यं भटान्मर्त्यमगः ॥
भटोऽमात्यतुर्ये रथो दंतिगेहात्, तृतीय रथः सप्तितुर्यं प्रयायात् ॥ ८३ ॥
प्रधानालयात्पंचम मानवोऽपि, प्रयायात्ततो मंत्रिषष्ठ पदातिः ॥
ततो मर्त्य शाहात्परो भूमिनाथो, निबद्धो भवेच्चित्यतामेष बंधः ॥८४॥

(पान १६२ वरून टीप पुढें चालू.)

आहे. तसें करता येणार नाहीं. उत्तरात हत्ती व वजीर लागोपाठ उंटाचे सहावे घरीं खेळण्यास सांगितलें आहे; तेंही चुकीचें आहे. शेवटीं प्याद्यानें राजास शह दिल्यावर प्यादा वजीराचे मान्यात येतो, म्हणून डाव होत नाहीं. अन्य तऱ्हेनें कोणास डाव सुटल्यास त्यांनीं कृपा करून आम्हास कळविणें. —संपादक."

डाव चुकीचा नाहीं. टीप चुकीची आहे. त्याच्या प्रतींत १० वी खेळी, 'हत्ती–उंटाचे ६' अशी आहे. ती चुकीची आहे. आमच्या प्रतींत ती बरोबर दिली आहे. परंतु संस्कृत श्लोक पाहिला असता म्हणजे हा घोटाळा झाला नसता. त्यात ९ वी खेळी, गजस्तुरंगषष्ठं='हत्ती–राजाच्या घोड्याचे ६' व १० वी खेळी, 'करी तुरंगषष्ठं'='हत्ती वजीराच्या घोड्याचे ६' असें बरोबर आहे.

या पोथींत मराठी भाषांतर चुकीचें असतें, त्या वेळीं संस्कृत श्लोकावरून डावाचा बरोबर उलगडा होतो, असा ही पुष्कळ वेळा आमचा अनुभव आहे.

याप्रमाणें खेळल्यास, डाव फार रमणीय आहे. —सं.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–घो. ६		९ रा. प्या.×प्या.	
२ उं.–घो. ७		१० प्या.–व. ४	
३ उं.×घो. (का. रा.)		११ उं.–ह. ३	
४ उं.–घो. ७		१२ उं –घो. ४	
५ उं.×प्या. (म्ह. रा४ वरील)		१३ प्या.–व. ५	
६ उ.–घो. ७		१४ प्या.–व. ६	
७ उ.×घो.		१५ प्या.–(शह)	
८ उं.–रा घो. ४		प्यादी.	

कल्पनारम्य प्यादी ! प्रथमत. राजाच्या हत्तीच्या सहाव्या घरातील प्याद्याने प्यादी करण्याचा मोह होतो. खेळी न. ११ व १२ ह्या बुद्धिचातुर्याच्या असून सर्वच खेळ धिमेपणा व सावधगिरीच्या खेळाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. –स.

डाव ५२.

शिखरिणी,

नृपोपात्य मन्त्री, तदनु नृपतेः पष्ठभवन ।
गजोऽमात्योपात्य, सचिवकलभोपात्यमिभराट् ।
अमात्यः स्व पष्ठ, यदि परनृपोऽप्युष्ट्रभवन ।
विशेच्चेत्स्वामात्य, निजभवनपष्ठ प्रहिणुयात् ॥ ८५ ॥
रथोपात्य मन्त्री, तदनु च निजोशात्यमचिरात् ।
रथो भूमीनाथद्विपसदनपष्ठ सचिवकः ।
नृपोष्ट्रस्योपात्य, तदनु तुरगोपात्यसदन ।
रथः पश्चाच्चन्त्री, नृपतिभवनात्सप्तमगृहे ॥ ८६ ॥
रथात्यष्ठ मन्त्री, तदनु कलभोशातिमभिभो ।
भटान्मर्त्य हन्यात्तदुपरि भटादश्वहननात् ।
हद शाहो देयः परनरपतिः कुण्ठितगति–।
र्भवेद्वीरा नित्य हृदि कलयतामाशु रसिकाः ॥ ८७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा. ७		९ उं.–रा ह्. ६	
२ व.–रा. ६		१० व.–रा उं. ७	
३ ह्.–व. ७		११ उं.–घो. ७	
४ ह्.–व ह्. ७		१२ उं.–रा. ५	
५ व.–व. ६		१३ व.–व. ६	
६ व.–व उं. ६		१४ ह्.–ह्. ७	
७ व.–व उं. ७		१५ प्या. × प्या.	
८ व.–व. ७		१६ प्या.×घो. (श.)–प्यादी.	

दुसरा (बारका) तफावतीनें (५ वे खेळीनंतर बारका राजा आपले घरीं) चाललेस थोडक्यांत मात होते. –ग्रं.

डाव ५३.

नृपाश्वसप्तमं नागो गजो घोटकपंचम । अनुष्टुप्,
अमात्यतुरगोपात्यभवनं प्राविशेत्करी । ८८ ।
प्रधानं वसुधाधीशसप्तषष्ठमथाविशेत् ।
नृपेभपंचमं नागो गजो निजगृहं ततः ॥ ८९ ॥
परः प्रधानतो नागं गृण्हातु न च वा पुनः ।
नृपालाकर्षणं स्पष्ट मटबंधः स्फुटस्ततः ॥ ९० ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह्.–रा घो. ७		१० ह्.–रा उं. ६	+व.–ह्. ५
२ ह्.–रा घो. ५		११ ह्.–उं. ७	रा. घो. ३
३ ह्.–व घो. ७		१२ ह्.–रा घो. ७	रा.–ह् ३
४ व.–रा घो. ६		१३ व.–उं. ७	+व.–ह्. ७
५ ह्.–ह्. ५		१४ ह्.–घो. ६	
६ ह्.–ह्. १	+ व.–ह्. ३	१५ व.–उं. ५	
७ व.–उं. ७	+ व.–ह्. २	१६ रा.–घो. २	
८ ह्.–व घो. ६	+ व.–ह्. ३	१७ प्या.–(श.) प्यादी.	
९ व.–उं. ८	रा–ह्. २		

"दुसरा तफावत चालल्यास थोडक्यांत मात होते." –ग्रं.

डाव ५४.

पचचामरः,

प्रधानमुष्टूपष्ठक, गजात्तुरगसप्तम ।
गजेन मर्त्यसहृतिः करी तुरगसप्तम ॥
इभेन पत्तिखडन गजस्तुरगसत्पम ।
ततस्तुरगषष्ठक स्वषष्ठमंदिर ततः ॥ ११ ॥
प्रधानमश्वषष्ठक गजो निजातिम ततः ।
करी प्रधानकातिम प्रधानमात्यषष्ठक ॥
गजो रथातिमं ततः प्रधानमुष्टूपष्ठक ॥
ततो गजातिम विशेद्गजो रथस्य षष्ठक ॥ १२ ॥
गजषष्ठ मजेन्मत्री भटः पश्चाद् दृढव्रतः ।
अग्रे गच्छन्भूमिपाल निरुध्यास्तात्र सशयः ॥ १३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व उं. ६		१० ह.–ह. ८	
२ ह.–घो. ७		११ ह.–व. ८	
३ ह.×प्या.		१२ व.–व. ६	
४ ह. घो. ७		१३ ह.–उं. ८	
५ ह.×प्या.		१४ व.–उ. ६	
६ ह.–घो. ७		१५ व.–ह. ८	
७ ह.–घो. ६		१६ ह.–उ. ६	
८ ह.–ह. ६		१७ घ –ह. ६	
९ व.–घो. ६		१८ प्या.–(शह) प्यादी.	

डाव ५५.

पचचामरः,

गजो नृपातिम रथस्तृतीयमात्मनो हयो ॥
रथातिम हयस्ततो नृपालसप्तम विशेत् ॥

नृपोऽश्वमदिर ततो नृपो गजद्वितीयक ॥
नृपो हयात्तृतीयक नृपाद्भटस्य सद्गतिः ॥९४॥
पुनर्हयात्तृतीयक भटो रथात्तृतीयक ॥
भटोऽयचक्रितुर्यक प्रभुस्तुरंगतुर्यक ॥
इनोरथस्य पचम प्रभुः प्रधानषष्ठक ॥
नृपः प्रधानसप्तम हयो रथातिम ततः ॥९५॥
रथस्य पचम मर्त्यस्ततः षष्ठ विशेन्द्रटः ॥
ततस्तुरगमनुजाद्‌भूमिपालो निबध्यते ॥ ९६ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा. ८		११ प्या.–उ.४	
२ ह.–उ. ३		१२ रा.–घो. ४	
३ घो.–ह. ८		१३ रा.–उ. ५	
४ घो.–रा. ७		१४ रा.–ब. ६	
५ रा.–घो. १		१५ रा.–ब. ७	
६ रा.–ह. २		१६ घो –उ. ८ +	
७ रा.–घो. ३		१७ प्या.–उ ५	
८ रा.xप्या.		१८ प्या.–उ. ६	
९ रा.–घो. ३		१९ प्या–घो. ७ (श.)–प्यादी.	
१० प्या.–ह. ३			

+ धुळें प्रतींत १६ वी खेळी, घो–उ ६ अशी आहे, ती चूक आहे. मूळ संस्कृत 'हयोरथातिम' घो–उ. ८, असें बरोबर आहे. आमच्या प्रतींत १८ वी खेळी नाहीं. परतु मूळ सस्कृत पहाता, 'ततःषष्ठ (रथस्य) विशेन्द्रटः' असें बरोबरच आहे. –स.

डाव ५६.

पचचामरः,

इनाश्वसप्तम विशेत्प्रधानमजसा गजो ॥
निजातिम गजो नृपद्वितीयमदिर ततः ॥

प्रधानमीशसप्तम गजो नृपालपष्ठक ॥
परोऽथ युक्तिकुठितः प्रधानतो गज हरेत् ॥९७॥
अमात्यचक्रिषष्ठक गजः प्रधानमात्मनो ॥
रथस्य सप्तम ततो गजस्य पचम ततः ॥
तुरगपष्ठक ततो गजस्य पष्ठमंदिर ॥
गजोऽथ सप्तिपष्ठक स्ततस्तुरगसप्तम ॥९८॥
अथान्यभूमिपो निजप्रधानगेहमाश्रये-॥
ततः स्वपष्ठमाविशेत्प्रधानमन्यभूमिपः ॥
स्वचक्रिसद्म सश्रयेत्प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥
गजः प्रधानसप्तम गजो नृपाश्वसप्तमं ॥९९॥
अथान्यभूमिप. पुनः प्रधानगेहमाश्रयेत् ॥
स्वचक्रिसप्तम तदा प्रधानमाश्रयेत्पुनः ॥
स्वसप्तम तत. पर स्वपष्ठमाविशेत्पुन. ॥
पदातिघाइतः परो महीपतिर्निबध्यते ॥१००॥

परस्यान्यथाचलने स्वल्पसख्ययैव वंध उन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा घो. ७		११ ह्.–घो. ६	
२ ह्.–ह्. ८		१२ ह्.–घो. ७	+ रा.–व. १
३ ह्.–रा. २		१३ व.–व. ६	+ रा.–रा. १
४ व.–रा. ७		१४ व.–व उ. ६	
५ ह्.–रा. ६	+ व. × ह.	१५ ह्.–व. ७	
६ ह्.–व उ. ६		१६ ह् –रा घो. ७	+ रा.–व. १
७ व.–व उ ७		१७ व.–व उ. ७	
८ व.–ह्. ५		१८ व–व. ७	
९ व.–घो. ६		१९ व.–व. ६	
१० व.–ह्. ६		२० प्या. (श.)–प्यादी.	

दु. त. चा. थोडक्यांत मात. –मं.

डाव ५७.

प्रधानरथपचम, तुरग आविशेदन्यराड्–। पृथ्वी,
थाद्यभवन हयः सचिवसप्तम चेत्परः ।
प्रधानभवन हयस्तदनु सप्तिपष्ठ विशे– ।
द्वयो रथगृहातिम, परमहीडमात्यालय ॥ १ ॥
हयो नृपतिसप्तमं, तदनु चक्रिपष्ठ हयो ।
हयः सचिवकात्तिम, परमहीपतिः स्वालय ।
हयोऽथ रथसप्तम, सचिवपष्ठगेह ततो. ।
रथातसदन ततः, कलमसप्तम प्राविशेत् ।
ततो विगतसद्मयो, हयतृतीयगेह भटः ।
चतुर्थमथ पचम, तदनु षष्ठगेह विशेत् ॥ ३ ॥
ततः कलममानवः करिनिकाय्यगेह व्रजे– ।
द्वयोऽय रथपष्ठक, तदनु मर्त्यशाहान्नृपः ।
परोऽथ विनिबध्यते, कलयतां विचित्रं बुधा ।
स्तुरंगवरमात्रतो, नृपतिकर्षणं दुर्धरं ॥ ४ ॥

परस्यान्यथाचलने स्वल्पसंख्यया वंध उन्नेयः ।

जाडा.	बारका	जाडा.	बारका
१ घो.–व उं. ५	+ रा.–उ. १	११ घो.–रा घो. ७	
२ घो.–व. ७	+ रा.–व. १	१२ घो.–रा. ६	
३ घो.–घो. ६	रा.–रा. १	१३ घो –उं ८	
४ घो.–उं. ८	+ रा.–व. १	१४ घो.–ह. ७	
५ घो.–रा. ७	रा.–रा. १	१५ प्या.–घो. ३	
६ घो.–उ. ६	रा.–उ. १	१६ प्या.–घो. ४	
७ घो.–व. ८	+ रा.–रा. १	१७ प्या.–घो. ५	
८ घो.–उं. ७	रा.–उ. १	१८ प्या.–घो. ६	
९ घो.–व. ६	रा.–घो. १	१९ प्या.–ह. ६	
१० घो.–रा. ८	+ रा.–उ. १	२० घो.–उ. ६	
		२१ प्या.–(उ.)–प्यादी.	

' दुसरा तफावतीनें ' चालल्यास थोडक्यांत मात ' –अ.

एकट्या घोड्यानें परराजा खेचीत नेऊन, प्यादी करण्याची कल्पना आश्चर्यकारक असून, खेळ मनोरजक आहे. –स.

डाव ५८.

पञ्चचामरः,

अथापरचलनप्राथम्ये बधनक्रम दर्शयति ।

निजोष्ट्रषष्ठक परप्रधानभाविशेद्यदा ॥
गजो निजातिम परः प्रधानतो गज हरेत् ॥
गजो नृपाश्वसप्तम प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥
निजेभपचम ततः प्रधानमाविशेद्रथः ॥ ५ ॥
नृपोष्ट्रतुर्यमजसा प्रधानकस्ततः पर ॥
द्विपस्य षष्ठमात्मनस्ततो हि षष्ठमदिर ॥
परो नृपो निजालय प्रधानमीशषष्ठक ॥
परो नृपोष्ट्रमदिर प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥ ६ ॥
गजो नृपालसप्तम प्रधानमात्मषष्ठक ॥
रथस्य सप्तमं गजः प्रधानमश्वषष्ठक ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो हयस्य सप्तम ॥
गजो हयातिम विशेत्प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥ ७ ॥
गजस्तुरगषष्ठक प्रधानमश्वपचम ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो हयस्य पचम ॥
गजो नृपालपचम प्रधानमुष्ट्रपचम ॥
गजोऽवनीशतुर्यक रथो निजातिम तत ॥८॥

प.–अ.–न्यूनसंख्यया बंधः ।

वारका प्रथम खेळणें

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-ह. ८	व.-व उ. ६	१४ व -व उ. ६	
२ ह.-रा घो. ७		१५ ह.-व घो. ७	
३ व.-व उं. ७		१६ ह.-व घो. ८	
४ व.-ह. ५		१७ व.-व उ. ७	
५ उ.-रा उ. ४		१८ ह.-व घो. ६	
६ व.-ह. ६		१९ व.-व उ. ५	
७ व.-व. ६	+ रा.-रा. १	२० व.-व उ. ६	
८ व.-रा. ६	+रा.-रा उ. १	२१ ह.-व घो. ५	
९ व.-रा उ. ६		२२ ह -रा ५	
१० ह.-रा. ७		२३ व.-व उ. ५	
११ व.-व. ६		२४ ह.-रा. ४	
१२ ह.-व उ. ७		२५ उ.-व उ. १	
१३ व.-व घो. ६		२६ प्या.-(श.)-प्यादी.	

दुसरा तफावतीनें चालल्यास थोडक्यात प्यादमात होतो. -ग्रं.

डाव ५९.

मूळ पोथींत डावाचा आंकडा आहे; पण उत्तर नाहीं.

* डाव ६०.

पचचामरः,

अमात्यमर्त्यमंदिर रथो गजः स्वतुर्यक ।

प्रधानमीशपठक गजो निजातिम विंदेत् ।

* ह्या डावाच्या मराठी खेळी छापताना धुळें प्रतींत चुका झालेल्या आहेत. त्यांत दिलेल्या मराठी भाषांतरात जो क्रम दिला आहे त्याप्रमाणें डाव जुळत नाहीं, व खेळींत नं. ३, १५, १६ व २७ या चुकलेल्या आहेत. आमच्या प्रतींतील क्रम बरोबर आहे. -स.

गजो नृपाष्टम ततः प्रधानमीशषष्ठक.।
गजो रथाष्टम ततः प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥ १३ ॥
गजोऽथचक्रिसप्तम करी तुरगसप्तम ।
गजो हयात्तृतीयक प्रधानमश्वषष्ठक ।
निजाष्टम हयाष्टम तुरगसप्तम पुन–।
र्हयस्य षष्ठक पुनः स्वतुर्यमाविशेत्ततः ॥ १४ ॥
तुरगतुर्यमदिर हयस्य पचम ततः ।
पुनर्हयस्य षष्ठक रथस्य षष्ठक ततः ।
गजोऽथवीतिसप्तम करी रथस्य सप्तम ।
गजो रथातिम ततः प्रधानको गजाष्टम ॥ १५ ॥
करी रथस्य षष्ठक गजस्तुरगमदिर ।
ततः परप्रधानक तुरगषष्ठमाविशेत् ।
नृपः प्रधानतुर्यक परप्रधानमजसा ।
स्ववीतिपचम विशेन्नृपस्तृतीयमाविशेत् ॥ १६ ॥
परप्रधानक यदा हयस्य षष्ठमाविशे– ।
न्नृपोनिजद्वितीयक विशेत्ततोऽतिनिर्भयः ।
परोऽथ युक्तिकुठितः प्रचालयेदमात्यक ।
क्वचित्ततः पदातिना महीशबधन स्फुट ॥ १७ ॥

परस्योक्तनियमातिक्रमे झटिति बंध इति विज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उं.–व. २		४ ह.–ह. ८	
२ ह.–ह. ४		५ ह.–रा. ८	
+३ व.–रा घो. ६		६ व.–रा. ६	

+ ३ री खेळी, सस्कृत श्लोकात 'प्रधानमीशषष्ठम'च्या ऐवजी 'प्रधानवीतिषष्ठम' असे पाहिजे. –स.

डाव फार सुदर व रत्नमोलाचा आहे. –स.

जाडा	वारका	जाडा	वारका
७	ह.-व उं. ८ (श.)	१९	व.-व घो. ५
८	व.-व उं. ६ (श.)	२०	व.-व घो. ६
९	ह.-व उं. ७	२१	व.-व उं. ६
१०	ह.-व घो. ७	२२	ह.-व घो. ७
११	ह.-व घो. ३	२३	ह.-व उं. ७
१२	व.-व घो. ६	२४	ह.-व उं. ८
१३	व.-व. ८	२५	व.-व ह. ८
१४	व.-व घो. ८ (श.)	२६	ह.-व उं. ६
१५	व.-व घो. ७	२७	ह.-व घो. १ वा.+व-घो. ६ (श.)
१६	व.- व घो. ६		
१७	व.-व. ४	२८	रा.-व. ४ वा.+व-घो. ५ (श.)
१८	व.-व घो. ४		
	दु. त. थो. मा. येथें पांच प्रकार सुलभ असे. -ग्रं.	२९	रा.-रा. ३ वा.+व-घो. ६ (श.)
		३०	रा.-रा. २
		३१	प्या.-(श.) प्यादी.

डाव ६१.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मचक्रिणो द्वितीयमाविशेत्ततो ।
निजद्वितीयमंदिरं नृपद्वितीयकं ततः ॥
तुरंगतुर्यकं ततो रथो रथस्य तुर्यकं ततः ।
ततः प्रधानमंजसा हयात्तृतीयमाविशेत् ॥१८॥
रथात्तृतीयकं पुनः परो नृपो रथाष्टमं ॥
प्रधानमात्मभूपतेस्तृतीयसद्म संविशेत् ॥
रथो नृपद्वितीयकं प्रधानतस्तृतीयकं ॥
प्रधानमाविशेद्रथात्तृतीयमंदिरं पुनः ॥१९॥

परप्रभुर्निजाष्टम प्रधानमीशतुर्यक ॥
गजस्य तुर्यमंदिर परप्रभुर्निजाष्टम ॥
प्रधानमश्वतुर्यक हयात्तृतीयक पुनः ॥
परो नृपो निजाष्टम प्रधानमुष्ट्रसद्मन. ॥२०॥

तृतीयमाविशेद्रथो रथाद्वितीयक पुनः ॥
परो नृपो रथाष्टम रथो हयादिम गज ॥
प्रधानमर्त्यमंदिर प्रधानमीट्तृतीयक ॥
गजो रथद्वितीय्यक करी रथस्य पचम ॥२१॥

परो नृपेभसप्तम प्रधानमुष्ट्रकाग्रिम ॥
रथात्तृतीय्यक पुनः परो गजस्य सप्तम ॥
प्रधानमुष्ट्रतुर्यक गज· स्वपचम सत ॥
स्तुरगपञ्चम ततस्तुरगमात्तृतीयक ॥ २२ ॥

सतो रथात्तृतीयक परो नृपो हयाष्टम ॥
प्रधानमश्वसद्मनस्तृतीयमाविशेत्पुन. ॥
गजो रथादिम विशेदमात्यको रथाग्रिम ।
गजो रथात्तृतीयक परः प्रधानपचम ॥ २३ ॥

गजोऽप्यमात्यसद्मनस्तृतीयक परप्रभुः ॥
स्वतुर्यमाविशेद्गजो नृपात्तृतीयमंदिर ॥
परो रथस्य तुर्यक गजो रथात्तृतीय्यक ॥
परः स्वतुर्यक पुन प्रधानको नृपाग्रिम ॥ २४ ॥

परः प्रधानपञ्चम गज प्रधानसद्मन–॥
स्तृतीयक परप्रभू रथस्य पञ्चम व्रजेत् ॥
अमात्यको रथाग्रिम परस्तुरगपञ्चम ॥
गजो हयात्तृतीयक परः करींद्रतुर्यक ॥ २५ ॥

प्रधानमुष्ट्रसद्मनस्तृतीय्यमाविशेत्परो ॥
नृपो गजस्य पञ्चम प्रधानमुष्ट्रतुर्यक ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रपष्ठकं ॥
गजो हयस्य सप्तमं करी रथस्य सप्तमं ॥ २६ ॥
प्रधानमश्वषष्ठकं ततो गजस्य षष्ठकं ॥
गजस्तुरंगसप्तमं प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं ॥
गजः प्रधानसप्तमं प्रधानमीशषष्ठकं ॥
गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमंदिरं ॥ २७ ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं गजो नृपाश्वमंदिरं ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशबंधनं भवेत् ॥
इदं किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥
पदातिबंधनं मुहुर्विचिंत्यतां सुधीवराः ॥ २८ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः।

हा डाव नवशिके खेळाडूनीं वारंवार अभ्यासण्यासारखा आहे. विजयीपक्ष (जादा) याच्या मार्गांत ५ अडचणी आहेत. त्या त्यानें चतुराईनें दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळींमार्गें आम्हीं या ¶ खुणेनें दर्शविले आहेत. खेळींपैकीं १८।२९।५४।५६ या फार सुंदर आहेत. —स.

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ब.—व उ. २		११ ब.—उ. ३	+रा.—रा. ८
२ व.—ब. २		१२ ब.—रा. ४	
३ ब.—रा. २		१३ व.—व ह. ४	+रा.—रा. ८
४ ब.—रा घो. ४		१४ व.—घो. ४	
५ उं.—ब उ. ४		१५ ब.—घो. ३	+रा.—रा. ८
६ व.—रा घो. ३		१६ ब.—उं. ३	
७ ब.—रा उ. ३	+रा.—व उ. ८	१७ उ.—उ. २	+रा.—उं. ८
८ ब.—रा. ३		¶१८ उ.—घो. १	
९ उ.—रा. २		१९ ह.—ब. २	
१० उ.—ब. ३		२० ब.—रा. ३	

परप्रभुर्निजाष्टमं प्रधानमीशतुर्यकं ॥
गजस्य तुर्यमंदिरं परप्रभुर्निजाष्टमं ॥
प्रधानमश्वतुर्यकं हयात्तृतीयकं पुनः ॥
परो नृपो निजाष्टमं प्रधानमुष्ट्रसद्मनः ॥२०॥

तृतीयमाविशेद्रथो रथाद्द्वितीयकं पुनः ॥
परो नृपो रथाष्टमं रथो हयादिमं गजः ॥
प्रधानमर्त्यमंदिरं प्रधानमीट्तृतीयकं ॥
गजो रथद्वितीय्यकं करी रथस्य पंचमं ॥२१॥

परो नृपेभसप्तमं प्रधानमुष्ट्रकाग्रिमं ॥
रथात्तृतीय्यकं पुनः परो गजस्य सप्तमं ॥
प्रधानमुष्ट्रतुर्यकं गजः स्वपंचमं ततः ॥
स्तुरगपंचमं ततस्तुरगमात्तृतीयकं ॥ २२ ॥

ततो रथात्तृतीयकं परो नृपो हयाष्टमं ॥
प्रधानमश्वसद्मनस्तृतीयमाविशेत्पुनः ॥
गजो रथादिमं विशेदमात्यको रथाग्रिमं ।
गजो रथात्तृतीयकं परः प्रधानपंचमं ॥ २३ ॥

गजोऽप्यमात्यसद्मनस्तृतीयकं परप्रभुः ॥
स्वतुर्यमाविशेद्गजो नृपात्तृतीयमंदिरं ॥
परो रथस्य तुर्यकं गजो रथातृतीय्यकं ॥
परः स्वतुर्यकं पुनः प्रधानको नृपाग्रिमं ॥ २४ ॥

परः प्रधानपंचमं गजः प्रधानसद्मन- ॥
स्तृतीयकं परप्रभू रथस्य पंचमं व्रजेत् ॥
अमात्यको रथाग्रिमं परस्तुरगपंचमं ॥
गजो हयात्तृतीयकं परः करींद्रतुर्यकं ॥ २५ ॥

प्रधानमुष्टसद्मनस्तृतीय्यमाविशेत्परो ॥
नृपो गजस्य पंचमं प्रधानमुष्ट्रतुर्यकं ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं ॥
गजो हयस्य सप्तमं करी रथस्य सप्तमं ॥ २६ ॥
प्रधानमश्वषष्ठकं ततो गजस्य षष्ठकं ॥
गजस्तुरंगसप्तमं प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं ॥
गजः प्रधानसप्तमं प्रधानमीशषष्ठकं ॥
गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमंदिरं ॥ २७ ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं गजो नृपाश्वमंदिरं ॥
पदातिशाहवस्ततो महीशबंधनं भवेत् ॥
इदं किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥
पदातिबंधनं मुहुर्विचिंत्यतां सुधीवराः ॥ २८ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः ।

हा डाव नवशिके खेळाडूंनीं वारंवार अभ्यासण्यासारखा आहे. विजयीपक्ष (जाडा) याच्या मार्गांत ५ अडचणी आहेत. त्या त्यानें चतुराईनें दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळीमागें आम्ही या ✓ खुणेनें दर्शविले आहेत. खेळींपैकीं १८।२९।५४।५६ या फार सुंदर आहेत. —सं.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.—व उं. २		११ व.—उं. ३	+प.—प. ८
२ व.—व. २		१२ व.—रा. ४	
३ व.—रा. २		१३ व.—व ह. ४	+प.—प. ८
४ व.—रा घो. ४		१४ व.—घो. ४	
५ उं.—व उं. ४		१५ व.—घो. ३	+प.—प. ८
६ व.—रा घो. ३		१६ व.—उं. ३	
७ व.—रा उं. ३	+प.—व उं. ८	१७ उं.—उं. २	+प.—उं. ८
८ व.—रा. ३		✓१८ उं.—घो. १	
९ उं.—रा. २		१९ ह.—व. २	
१० उं.—व. ३		२० व.—प. ३	

२१ हृ.-उ. २		¶४० हृ.-घो. ३	+रा.-हृ.४
२२ हृ.-उ. ५	+रा.-रा हृ. ७	४१ व.-उ. ३	+रा.-हृ.५
२३ व.-उ. २		४२ व.-उ. ४	
२४ व.-उ. ३	+रा.-हृ. ५	४३ हृ.-घो. ५	
२५ व.-उ. ४		४४ व.-उ. ६	
२६ हृ.-हृ. ५		¶४५ हृ.-घो. ७	
२७ हृ.-घो. ५		४६ हृ.-उ. ७	
२८ हृ.-घो. ३		४७ व.-घो. ६	
२९ हृ.-व उ. ३	+रा-घो. ८	४८ व.-हृ. ६	
३० व.-घो ३		४९ हृ.-घो. ७	
¶३१ हृ.-उ. १		५० व.-उ. ६	
३२ व.-घो. २		५१ हृ.-व. ७	
३३ हृ.-उ. ३	+ रा.-व. ५	५२ व.-रा. ६	
३४ हृ.-व. ३	+ रा.-रा. ४	५३ हृ-उ. ७	
३५ हृ.-रा. ३	+ रा.-उ. ४	५४ हृ.-रा उ.१	
३६ हृ.-उ. ३	+ रा.-रा. ४	५५ व.-उ. ६	
३७ व.-रा. २	+ रा.-व. ५	५६ हृ-घो. १ (शह)	
३८ हृ.-व. ३	+ रा.-उ. ५	५७ प्या.-(श.)-प्यादी.†	
३९ व.-उ. २	+ रा.-घो. ५		

दुसरा सफा० चा० थोडक्यांत प्यादी मात —म.

"उत्तमातील उत्तम आणि सर्वांच्या चित्तास मोह पाडणारी प्यादी." —म.

† परपक्ष (बारका) याचा राजा इच्छित ठिकाणीं आणणे व त्याच्या हत्तीचा शह चुकविणें, हें साधण्यासाठीं १ ते १८ पर्यंतच्या खेळी असून, खरा खेळ येथूनच सुरू होतो. विजयी (जाड्या) पक्षाचें प्यादी देणारें एकुलतें एकच प्यादें शत्रूच्या हत्तीच्या तडाक्यातून चाल करून प्यादी देतें.

टप्पे दाखविलेल्या खेळीपर्यंत डाव खेळून झाल्यावर एकवार पटाचें निरीक्षण करून पुढें जावें, म्हणजे कष्टाळा येणार नाहीं., याच पद्धतीनें ७६ ते ८० चा अभ्यास निरलसपणें केल्यास त्यातील कर्त्यांचें चातुर्य पटून आनंद होईल. —स.

डाव ६२.

अनुष्टुप्,

[ग्रंथकारानें हा सर्व डाव सोडवून न दाखविता, १२ खेळीपर्यंत सोडवून, दाखवून पुढील मार्गक्रमणाची दिशा दाखविली आहे व पुढें आपल्या बुद्धीनें डाव सोडवावा, अशी सूचना दिली आहे.]

उष्ट्रपृष्ठे प्रधानेन शाहः पश्चान्मतगजात् ॥
हयस्य सप्तमात्पश्चात्माग घोटकसद्मनि ॥ २९ ॥
कर्पन्प्रधानतः पश्चात्ततो दूरे नृप वहन् ॥
निजमातगभवने प्रधानेन नृप वदन् ॥ ३० ॥
ततो भूमीशनागेंद्रमयनादष्टमे वदन् ॥
ततो नृप गजामात्यशाहाभ्यामपकर्षयन् ॥ ३१ ॥
वीतिद्वितीयसदने पातयेन्नृपतिं ततः ॥
स्ववीतिपञ्चम गच्छेद्यत्र मागो गतो भवेत् ॥ ३२ ॥
तत्पुरस्तान्नृप क्षिप्त्वा मनुजान् चालयेत्ततः ॥
तदूर्ध्वं भटयपस्तु स्फुट एव न संशयः ॥ ३३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.—उं. ६		७ व.—व. हृ १	
२ हृ.—घो. ७		८ व.—रा. हृ ८	
३ हृ.—व. घो. १		९ व.—घो. ८	
४ व.—उं. ५	+रा.—हृ. १	१० व.—उं. ८	+ रा.—हृ. २
५ घ.—व. ५		११ हृ—घो. ७	
६ घ.—व. ४	+रा.—हृ. १	१२ व. उं. ६	

[पुढील पानावर टीप * पहा.

" त्यानंतर अनुक्रमें वजीराचा व हत्तीचा शहाचे लगट[1] दुसरा राजास, घोड्याचे सातवे[2] घरीं आणून, आपला राजा घोड्याचे पाचवे घरीं निघावें, त्याउपर दुसऱ्याचा हत्ती त्या पट्टीत जेथें जाईल, त्याचे आडवे राजास आणून आपले हत्तीचे प्यादें, अनुक्रमें चालवावें. त्यानतर सुमार सव्वादोनशें[3] बाजींत प्यादमात होते. पुढें सर्व स्पष्ट स्वबुध्या जाणावें. " –प्र.¶

[पान १७७ वरून पुढें चालू.

* धुळें प्रतींत या बारा खेळी पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. परंतु त्या-प्रमाणें खेळ जुळत नाहीं. आमच्या प्रतींत तिसरी खेळी ३ इ–रा. घो.११ अशीच चुकीची आहे.

३ हत्ती–राघो १	८ वजीर–इ. ५
४ +वा. राजाचा हत्ती १	९ वजीर–घो ५
६ वजीर–रा. इ ४.	१० व उ. ६

दोन्ही प्रतींत हा फरक का पडला असावा याचें कारण समजण्यास मार्ग नाहीं. चुकाची मौज अजून पुढेंच आहे.

¶ ही सूचना धुळें प्रतींत छापली आहे. तींत जाड्या टाइपातील शब्दाबद्दल पुढील शब्द आहेतः—

१ 'हत्तीचा शहाचें उंट' सबब डावात उट हें मोहरे नाहीं. आमची अशी कल्पना धावते कीं 'शहाचें' व 'ट' हीं अक्षरेच धुळें प्रतींत असतील व मधला भाग कसरीनें खाल्ला असावा म्हणून बुद्धि-बळातील 'ट'कारात शब्द जो 'उट', तो तेथें ठोकून दिला असावा. अर्थात् हा आमचा तर्कच आहे.

२ 'नवा घरीं आणून' पटांत आठच घरें असतात. मग नवव्या घरीं उट आणायचा कसा? याचा संपादकानीं काहींच खुलासा केला नाहीं. मुळात नसलेला जर उट आला आहे तर त्याची या 'नवा' घरात राहण्याची आयती सोयच झाली, म्हणावयाची!

३ 'त्या सुमारांस सवादोनशे' 'सुमार(रें) सवादोनशें' या वाक्याची 'सुमारास सवा दोनशें' अशी मुगळेंतोड होऊन सधि तोड-ण्यात चूक झाली आहे. (टीप पुढें चालू

डाव ६३.

अनुष्टुप्.

परस्य बंधनानुक्रमः ।

अमात्यपंचमं चक्री विशेषाणो निजाष्टमे ॥
रथषष्ठं विशेदश्वो मर्त्यंद्याहस्ततो भवेत् ॥ ३४ ॥

अथ स्वस्य बंधनग्रहणानुक्रमः ।

प्रधानपंचमं चक्री विशेषाणो निजाष्टमं ॥
स्वतृतीन हयश्चक्री यतिः पंचममाविशेत् ॥ ३५ ॥
हयो गजादिमग्रहमुष्योऽपि निजमंदिर ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्रटाच्छाह भदास्यति ॥ ३६ ॥

(पृ. १७८ वरून टीप संपूर्ण.)

ग्रंथकाराच्या या सूचनेचा अर्थ असा आहे कीं, हत्ती व वजीराचे जोड शह देऊन, शराच्या खेळीनंतर परराजास घोड्याचे सातव्या घरीं आणावें व आपला (जादा) राजा घोड्याच्या ५ वे घरीं न्यावा. त्यानंतर दुसऱ्याच्या हत्तीचा शह वांचविण्यासाठीं, त्या पट्टींत हत्ती जेथें जाईल, त्याच्या आडवे (पर) राजा आणून, आपलें हत्तीचें प्यादें, पुढें सारावें. याप्रमाणें राजाच्या हत्तीचें तिर्रें प्यादें, सुमारें सव्वादोनशें खेळींत प्यादी करतें.

अशा रीतीनें छापलेली या बहुमोल डावाखालील सूचना खुद्द ग्रंथकार प. त्रिवेंगडाचार्य याना तरी कळेल कीं नाहीं कोण जाणे !

सर्व पुस्तकांत संपादकानीं आपल्या पोथ्यांचें कोठेंच वर्णन केलें नाहीं, म्हणून यांतील प्रमादपरंपरा ही मूळ लेखकाची कीं संपादकाची हें समजण्यास मार्ग नाहीं. या डावाच्या उत्तरांत, डावांत नसलेला उंट आला आहे यावरून व इतरत्र काहीं चुकावरून मूळ लेखकाच्या चुका असतील असें वाटत नाहीं. संपादकानीं यथापि खुलासा करावा अशी आमची त्याना विनंति आहे. त्याच्या दोन्ही पोथ्यांचीं अखेरचीं पानें त्रुटित असावींत असें दिसतें. कारण पोथीचा लेखनकाल व ग्रंथसंख्या हीं त्यांत नमूद नाहींत. —सं.

प्यादी देणें		प्यादी घेणें	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.–व. ५		१ उ.–व. ५	उ.×उ.
२ हृ.–हृ. ८		२ हृ.–हृ. ८	उ.–घो. १
३ घो.–उ. ६		३ घो.–घो. ३	प्या.–हृ. ४
४ प्या.–(शह.) प्यादी		४ उं.–रा घो. ५	प्या.–हृ. ५
		५ घो.–हृ. १	प्या.–हृ. ६
		६ उ.–उ. १	प्या.–हृ. ७ प्यादी.

डाव ६४.

भटो नृपचतुर्थक प्रभुतृतीयगेह भटो–।। पृथ्वी,
भटः सचिवतुर्यक परनृपो निजाग्र विशेत् ॥
अमात्यरथमानवो यदि निजाग्रिम उत्सृजेत् ॥
परस्य मनुजस्तदा सचिवतुर्यगेह विशेत् ॥ ३६ ॥
प्रधानकरथो यदा तुरगपंचम प्राविशे–।।
त्परस्य तुरगस्तदा नृपगजात्तृतीय विशेत् ।।
प्रधानमिभतुर्यक परनृपोऽप्यमात्यालया– ॥
त्तृतीयमभिकांक्षयेत्तदनु मर्त्यशाहस्फुट ॥ ३७ ॥

अत्र नृपमंत्रिणोर्वैमुख्य वेदितव्यं । इति हिंदुस्थानरहस्य ।

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका
१ प्या.–रा. ४	+ प्या.–रा. ३		
२ प्या.–व. ४	+ रा.–रा. २		
३ प्या.–व उ. ३	+ प्या.–व. ४		
४ उं.–रा घो. ५	+ घो.–रा हृ. ३		
५ व.–व हृ. ५ (म.)	+ रा.–व. ३		
६ प्या.–व. ५ (श.)–प्यादी.			

हिंदुस्थानी डाव आहे, म्हणून राजे वजीर समोरासमोर नाहींत –भ.

डाव ६५.

पृथ्वी, अनुष्टुप्.

अथ वैलायतमटवध. ।

भटः सचिवतुर्यक परमटः प्रधानालया-।
तृतीयभवन विशेन्नृपचतुर्यगेह भटः ॥
परोऽपि रथमानवो यदि निजद्वितीय विशे-।
ततस्तुरगपचम पर नृपो रथस्वामिम ॥ ३८ ॥
नृपेभपचम मत्री स्वतृतीय परप्रभुः ।
ततो मनुजशाहेन बद्धो भूयान्महीपतिः॥ ३९ ॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ प्या-व. ४	+ प्या.-व. ३	४ व-रा ह्. ५	+ रा.-रा. ३
२ प्या-रा. ४	+ प्या.-रा.उ. ४	५ प्या.-व. ५	
३ उ.-घो. ५	+ रा.-उ. २	(शह.) -प्यादी.	

'परबुद्धयप्रागल्भ्यार्थान' Fool's mate. -स.

डाव ६६.

वसततिलका,

परबंधनानुक्रमः ।

गधवंशष्ठभवन सचिव. प्रयाया-।
दुष्ट्रः न्पपचमगृह रथतुर्यगेह ॥
मर्त्यो भटोऽपि रथपचममुष्ट्रतुर्य।
पत्ति. पदातिरथ घोटकमाशु हन्यात् ॥४०॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ।

हरिणी,

तुरगमवनात्षड मत्री रथो निजपचम।
यदि निजभटागार भूपो नृपोऽथ रथामिम ॥
तुरगमनुजागार भूप. परस्तदनतर ।
यदि च मनुजाच्छाह दद्यात्तदा निजबधन ॥ ४१ ॥

प्यादी करणें.		प्यादी करावयास लावणें.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व घो. ६		१ व.–घो. ६	घो.–उ. १
२ उ.–रा उं. ५		२ उं.–उ.–५	घो.–व. २
३ प्या.–व उ. ४		३ रा.–रा. २	प्या.–इ. ४
४ प्या.–उं. ५		४ रा –उं. २	प्या.–इ. ५
५ प्या.–उ. ६		५ रा.–घो. २	प्या.–इ. ६ (श.) +
६ प्या. × घो.(श.) प्यादी.		६	कुजी–(कुंठितबधः)

Stale-mate

+ प्रश्नातील संस्कृत श्लोकात 'कुंठितबध' असें आहे. ही प्यादी नव्हे.–स.

डाव ६७.

अनुष्टुप्, पंचचामरः,

गजभटाद्बंधनक्रम.।

नृपाष्टम विशेन्नागः प्रधानं रथसप्तम ॥
निजाष्टम गजश्चक्रीतुर्यमुष्ट्रस्ततः स्फुट ॥ ४२ ॥

अथ तुरगभटाद्बंधनक्रमः।

सप्तीतुर्यं भटो गच्छेद्भटोऽथ गजतुर्यकं ॥
नृपाष्टम गजो मर्त्यो रथोपान्त्यनिकेतन ॥ ४३ ॥
वसुधाधीशभवन पंचमं कुंजरो व्रजेत् ॥
भटशाहात्ततो भूयाद्भूमीपतिनिबंधन ॥ ४४ ॥

अथ बधग्रहणानुक्रम.।

प्रधानमश्वपंचम नृपो हयात्तृतीयक ॥
नृपो गजेंद्रतुर्यकं भटो गजात्तृतीयक ॥
भटस्तुरगतुर्यकं प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥
गजो नृपातिमं विशेत्प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥ ४५ ॥
उष्ट्रस्तुरगमागारतृतीयमथ संविशेत् ॥
निरुपायात्परः पश्चात्भटः शाह प्रदास्यति ॥ ४६ ॥

१ हत्तीच्या प्याद्यानें मात करण्याचा प्रकार.		२ मात करून घेण्याचा प्रकार.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-रा. ८		१ व.-घो. ५	
२ व.-उ. ७		२ रा.-घो. ३	
३ ह.-ह. ८		३ रा.-ह. ४	
४ उं.-उं. ४		४ प्या.-ह. ३	
५ प्या.-(उ.)-प्यादी.		५ प्या.-घो. ४	
३ घोड्याच्या प्याद्यानें मात करण्याचा प्रकार.		६ व.-उ. ६ (शह)	
+ १ प्या.-घो. ४		७ ह.-रा. ८	
+ २ प्या.-ह. ४		८ व.-उ. ७	
३ ह.-रा. ८		९ उ.-घो. ३	
४ व.-उ. ७		१० प्या.-(उ.)-प्यादी.	
+ ५ ह.-रा ५			
६ प्या.-(उ.)-प्यादी.			

['मात' = प्यादीमात = प्यादी. —स.]

+ खुणा केलेल्या खेळी सुंदर आहेत. —स.

* डाव ६८.

पृथ्वी, पचचामरः,

गजभटबंधनक्रमः ।

घरेशरथपठक सचिव आविशेवेचतो ॥
रथो निजतृतीयक तदनु वारणस्याष्टम ॥
प्रधानमपि वारणाविमनिकेतन प्राविशे—॥
चतस्त्र भटयाहतः परमहीपतिर्वध्यते ॥ ४७ ॥

अथ तुरगभटाद्बंधनक्रमः ।

प्रधानमुष्ट्रपटक नृपस्तुरगपचम ॥
प्रभुर्द्विपस्य पचम भटस्तुरगपचम ॥

रथः स्वपचम विशेद्रथः प्रधानतुर्यक ॥
निजाष्टम प्रधानकस्ततो भटान्निबधन ॥ ४८ ॥

अथ बधग्रहणानुक्रमः।

प्रधानमुष्ट्रषष्ठक नृपः स्तुरगपचम ॥
नृपोऽश्वदति पंचम रथः प्रधानकाग्रिम ॥
रथस्तुरगपचम गजो नृपालसप्तम ॥
गजो नृपाष्टम विशेत्प्रधानमश्वषष्ठक ॥ ४९ ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्भटात्स्वचिवमाहरन् ॥
शाह प्रदास्यति तदा भवेत्स्वस्य नियत्रण ॥ ५० ॥

१ हत्तीच्या प्याद्यानें मात.		२ घोड्याच्या प्याद्यानें मात.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा. उं. ६		१ व.–रा. उ. ६	
२ उं.–उं. ३		२ रा.–घो. ५	
३ ह.–ह. ८		३ रा.–ह. ५	
४ व.–ह. ८		४ प्या.–घो. ५	
५ प्या.–(श.) प्यादी		५ उं.–व उं. ५	
		६ उं.–व. ४	
		७ व.–व. ८	
		८ प्या.–(श.)–प्यादी.	

३ मात घेण्याचा क्रम.

१ व.–रा उं. ६
२ रा.–घो. ५
३ रा.–ह. ५
४ उ.–व. २
५ उं.–घो. ५
६ ह.–रा. ७

७ ह.-रा. ८
८ व.-घो. ६ प्या.×व (श.)-प्यादी.
(काळा) प्याद्यानें वजीर घेतो.

हा डाव, बधग्रहणाचा उत्तम नमुना आहे. —स.

या डावाच्या मराठी उत्तराच्या खेळींत, दुसऱ्या डावातील खेळीं घातल्या आहेत. त्यावरून नक्कल करताना दुसऱ्या डावाचें पान नजरेपुढें असावें अथवा ज्या पोथीवरून नक्कल केली ती चूक असावी, असें दिसतें. अर्थात् अशा खेळी वगळून वरील उत्तर दिले आहे. —स.

डाव ६९.

गजतुर्ये हयो गच्छेदमात्यो निजपचम ॥ अनुष्टुप्,
मटशाहस्ततो भूयात्परभूपनिबधन ॥ ५१ ॥

अथ वधग्रहणविधिः ।
नृपालपष्ठ सचिवो रथोऽय हयपष्ठक ॥
नृपतुर्ये रथः पश्चाद्रथोऽमात्यतृतीयक ॥ ५२ ॥
रथो भूमीशमवन च्तुर्थ प्राविशेत्ततः ॥
निरुपयात्पर. पश्चाद्भटशाह प्रदास्यति ॥ ५३ ॥

मात देण्याचा क्रम		मात घेण्याचा क्रम.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो-व ह. ४		१ व -रा. ६	
२ व.-व ५		२ उं -घो. ६	
३ प्या.-(शह) प्यादी		३ उं.-रा ४	
		४ उं.-व. ३	
		५ उं-रा. ४ प्या×प्या. (शह) प्यादी.	

हा डाव, उत्कृष्ट रचनेचा व मात घेण्याच्या (बधग्रहण) प्रकाराचा सर्वोत्तम नमुना आहे. —स.

डाव ७०

हयषष्ठ रथो गच्छेद्भटो भूपालसमम ॥ अनुष्टुप्,
ततः पदातिशाहेन परभूपो निबध्यते ॥ ५४ ॥

अथ बंधग्रहणविधिः।

करी निजाष्टम गच्छेदुष्ट्रो हयतृतीयक ॥
इभतुर्ये हयः पश्चात्ततः परभटाभटि ॥ ५५ ॥

भटाभटि–एकमेकावर प्यादी, या अर्थी हा सुटसुटीत शब्द, लक्ष्यात ठेवण्यासारखा आहे. –स.

प्यादी देणें.		प्यादी घेणं.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.–घो. ६		१ ह.–ह. ८	उ.–उ. १
२ प्या.–रा. ७ +		२ उ.–घो. ३	प्या.–ह. ४
३ प्या.–(श.)–प्यादी.		३ घो–ह. ४	+ प्या.×प्या.–(शह) प्यादी.

+ धुळें–मतींत २ री खेळी, प्यादा–राजाचे ५, अशी दिली आहे. ती चुकीची आहे. संस्कृतात 'भटो भूपालसप्तमं' आहेच.

डाव ७१.

रथाष्टम विशेन्मत्री प्रभुतुर्यग्रह रथः ॥ अनुष्टुप्,
ततो भटो गज निम्नपरस्मै शाहमर्पयेत् ॥ ५६ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ।

रथाष्टम विशेन्मत्री भूपतुर्यं रथस्ततः ॥
रथषष्ठ हयः पश्चाद्द्वयोऽपि निजपचम ॥ ५७ ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्भटात्तुरगमाहरन् ॥
शाह प्रदद्यात्तदनु स्वस्य वध. स्फुटो भवेत् ॥ ५८ ॥

प्यादी देणें.		मात घेण्याचा क्रम.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–उं. ८		१ व.–उ. ८	
२ उ.–रा. ४		२ उ.–रा. ४	
३ प्या. × ह. –प्यादी.		३ घो.–उ. ६	
		४ घो.–घो ५.प्या.×घो. प्यादी.	

डाव ७२.

अनुष्टुप्, पंचचामरः,

निजाष्टम विधेन्मंत्री प्रधानं रथसप्तमं ॥
मटशाहात्ततो भूयात्परमपुपराभवः ॥ ५९ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ।

निजाष्टम प्रधानकः प्रधानतुर्यमुष्ट्रकः ॥
प्रधानमुष्ट्रसप्तमं रथः प्रधानमंदिरं ॥
मटस्तुरंगसप्तमं हयो निजाष्टमं विधे–॥
द्रयो हयात्तृतीयकं हयद्वितीयमुष्ट्रकः ॥ ६० ॥
आत्मपष्ठं विधेन्मंत्री हयतुर्यं ततो व्रजेत् ॥
परः पदातिनाऽमात्यं गृह्णन् शाहं प्रदास्यति ॥ ६१ ॥

प्यादी देणें		मात घेण्याचा प्रकार	
जादा	बारका	जादा	बारका
१ व.–व. ८		१ व.–व. ८	रा.–घो. २
२.व.–उं. ७		२ हं.–व. ४	रा.–व उं. ३
३ प्या.–(श.)–प्यादी		३ व.–उं. ७	रा –व घो. ४
		५ प्या.–घो. ७	प्या.–रा ह. ५
		६ घो.–घो. ८	प्या.–रा ह. ६
		७ हं.–व घो. ३	प्या.×उं.
		८ उं.–घो. २	प्या.–व ह. ५
		९ व.–व. ६	प्या.–व ह. ४
		१० व.–घो.४ (श.)	प्या.×व. (श.) प्यादी.

डाव ७३.

पंचचामर, अनुष्टूप,

गजो रथस्य सप्तमं प्रधानमात्मषष्टकं ।
करी धरेशसप्तमं प्रधानमुष्ट्रषष्टकं ॥

नृपाश्वसप्तमे गजस्ततो नृपोष्ट्रसप्तमः ।
विशन्प्रधानतः पुनर्नृपस्य शाहदो भवेत् ॥ ६१ ॥
रथाष्टमं गजो मन्त्री गजात्य रथषष्ठकं ॥
गजोऽमात्यो दतिषष्ठ भटशाहस्ततो भवेत् ॥ ६२ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ॥

रथः कलभमंदिरं रथपदातिगेहं हयो ।
गजोऽथ रथमंदिरं करितृतीयगेहं भटः ॥
इभोऽथ तुरगातिमं सचिवचक्रिणोऽत्यं गजः ॥
स्वसप्तममात्यकस्तदनु चोष्ट्रषष्ठं गजः ॥ ६३ ॥
स्वपंचम गृहं मन्त्री रथतुर्यं गजो विशेत् ॥
स्वतुर्ये सचिवोऽन्योऽथ भटशाहः प्रदास्यति ॥ ६४ ॥

मात देण्याचा प्रकार		मात घेण्याचा प्रकार	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ हृ.–व उं. ७		१ उ –व हृ. १	
२ व.–व. ६		२ घो –व उं. २	
३ हृ.–रा. ७		३ हृ –व उ. १	
४ व –रा उं. ६		४ प्या –रा हृ. ३	
५ हृ.–रा घो. ७		५ हृ –व घो. ८	
६ हृ.–रा उ ७		६ हृ.–व उ ८	
७ हृ.–रा उ. ८		७ व –व. ७	
८ व.–रा हृ. ८		८ हृ –व उ ६	
९ हृ.–रा उ. ६		९ व –व. ५	
१० व –रा हृ. ६		१० हृ –व उ. ४	
११ प्या.–(श)–प्यादीमात.		११ व –व ४ प्या –(श.) प्यादीमात.	

डाव ७४.

पृथ्वी,

नृपस्तुरगसप्तमं तदनुचक्रिणः सप्तमं ॥
ततः सचिवसप्तमं नृपतिसप्तमं मानवः ॥
नृपोऽथ निजषष्ठकं तदनु चक्रिणः पंचमं ॥
ततो हयचतुर्थकं करिचतुर्थगेहं ततः ॥ ६५ ॥
ततः कलमपंचमं तदनु मानवः प्राविशे-॥
न्नृपोष्ट्रगृहसप्तमं तुरगसप्तमं मानवः ॥
अथाश्वमनुजो यदा तुरगषष्ठगेहं व्रजे-॥
त्तदा परमहीपतेर्भवति बंधनं दुर्धरं ॥ ६६ ॥

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका.
१ रा.-घो. ७		७ रा.-घो.-४	
२ रा.-उं. ७		८ रा.-ह. ४	
३ रा.-व. ७		९ रा.-ह. ५	
४ प्या.-रा. ७		१० प्या.-उं. ७	
५ रा.-रा. ६		११ प्या.-घो. ७	
६ रा.-उं. ५		१२ प्या.-घो. ६ (शह)-प्यादी.	

निव्वळ प्याद्यांचा गमतीदार डाव. —सं.

डाव ७५.

पृथ्वी,

नृपालतनयो यदा नृपरथाष्टमं प्राविशे- ॥
त्ततस्तु निजसप्तमं परनृपो निजाश्वालयं ॥
ततः प्रभुसुतो निजं दशममंदिरं संस्पृशे-॥
न्नृपेभगृहसप्तमं करिगृहाष्टमं चेत्ततः ॥ ६६ ॥
रथाष्टममथाविशेद्धयगृहाष्टमं स्याष्टमं ॥
रथाष्टममिनाष्टमं निजगृहाष्टमं संस्पृशेत् ॥

ततस्तु सचिवाष्टम प्रभुगृहाष्टम माविशे-॥
दमात्यतनयाष्टम तदनुचेदमात्याष्टम ॥ ६७॥
रथाष्टमगृह मजेत्तदनु मन्त्रिपुत्राष्टम ॥
ततस्तु तुरगाष्टम तदनु मर्त्यघाहः स्फुटः ॥
इद शतगृहोल्लसत्सचिवभूपपुत्रोज्वल-॥
तुरगयुगराजितप्रभुसधर्मिणीमडिते ॥ ६८ ॥

जाडा	बारका
१ रा. पु -रा उ. ८	+ह.-घो. २
२ रा. पु.-रा. पु. ७	+रा.-घो. १
३ रा.पु.-रा पु. १०	रा.-ह. २
४ रा. पु.-रा. ह. ७	रा.-घो. १
५ रा. पु.-ह. ८	रा.-उ. १
६ रा. पु.-उ. ८	ह.-उ २ (इरेस)
७ रा. पु.-घो. ८	रा.-रा पु. १
८ रा. पु.-रा पु. ८	ह-रा पु. २ (इरेस)
९ रा. पु.-उ ८	रा.-रा. १
१० रा. पु.-रा. ८ (श)	ह.-रा. २ (इरेस
११ रा. पु.-रा. पु. ८ (श)	रा.-व. १
१२ रा. पु-व. ८	रा.-व. २
१३ रा. पु.-रा. ८	रा.-व पु. १
१४ रा. पु.-व पु. ८ (श)	ह -व पु. २ (इरेस)
१५ रा. पु.-व ८ (श)	रा.-व उ. १
१६ रा. पु.-व उ. ८	ह.-व उ. २ (इरेस)
१७ रा. पु.-व पु. ८	रा.-व घो. १
१८ रा. पु.-व घो. ८	ह.-व घो. २ (इरेस)
१९ प्या.-(श.)	

' ही बाजी थोरली असे शंभर घरांची जाणावी ' -म.

'जाड्या' बाजूच्या खेळी ग्रंथकारानें दिलेल्या आहेत. त्या संक्षेपानें लिहिल्या आहेत जसेंः-१ राजपुत्र राजाचे उंटाचे ८ वे घरीं=रा. पु.-रा उं ८. इ०. 'बारक्या' बाजूच्या, मुळांत नसलेल्या खेळी, उत्तर समजण्यास सोपें जावें म्हणून मुद्दाम दिल्या आहेत. ग्रंथकारानें संस्कृत श्लोकांत शेवटीं, दोन ओळींत ह्या पटांतील मोहऱ्यांचीं नांवें (उंट व हत्ती खेरीज) पुनः दिलीं आहेत. प्रमुखधर्मिणी=राजा व राणी; इ. -सं.

१०० घराच्या पटाविषयीं, हल्लीं युरोप अमेरिका वगैरे खंडांत कल्पना निघाल्या आहेत. पूर्वी तैमुरलंग याचाहि ११० घरांचा पट होता, वगैरे विषयीं अधिक चर्चा उपोद्घातांत केली आहे.-सं.

डाव ७६.

पृथ्वी,

स्वकीयरथपंचमं सचिव आविशेद्घोटको ॥
नृपोष्ट्रगृहपंचमं तदनुचेदमात्यः पुनः ॥
धरापतिरथाष्टमं नृपतिसप्तमं घोटको ॥
रथाष्टमगृहं गजः सचिवनागमर्त्यस्ततः ॥ ६९ ॥
गजाष्टममनुव्रजन् सचिवमुद्धरेचेत्क्रमा- ॥
न्नृपालगजपंचमं कलभमानयेद्युक्तितः ॥
अथान्यवसुधापतिं सचिवदंतितुर्ये नयन् ॥
तुरंगमनुजं ततस्तुरगपष्ठगेहं नयेत् ॥ ७० ॥
ततः पर महीपति नृपरथालय प्रापये- ॥
त्क्रमेणसचिवेभयोरनु परंपराशाहतः ॥
ततो विगतसंशयस्तुरगसप्तमं मानवो ॥
व्रजन्परमहीपतिं द्रुतजवेन संरोधयेत् ॥ ७१ ॥

*[हा विषम डाव असून त्यांत 'जाड्या' बाजूनें आपला राजा, दिलेल्या ठिकाणावरून हलवावयाचा नाहीं. व परपक्षाचीं दोन्ही प्यादीं घ्यावयाचीं नाहींत, या अटी पाळून डाव करावयाचा आहे. (विषम) डावाबद्दल अधिक खुलासा पृ. ९५ डाव ६८ त पहा. -सं.]

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–उं. ५	रा.–रा ह. १	२४ ह्.–रा ह्. १	रा.–व ह.७
२ प्या.–ह्. ४	रा.–रा घो. १	२५ व.–घो. १	रा.–व ह.६
३ प्या.–ह्. ५	रा.–रा ह. १	२६ ह्.–रा ह्. ५	रा.–व ह. ५
४ प्या.–ह्. ६	रा.–रा घो. १	२७ व.–व घो. २	रा.–व ह. ४
५ प्या.–ह्. ७	रा.–रा ह. १	*२८ प्या.–रा घो. ६ (काटशह)	+रा.–व ह.५
६ घो.–रा उं.५	रा.–रा घो.१	२९ व.–घो. ५	रा.–व ह. ६
७ व.–रा उ. ८	रा.×व.	३० ह्.–रा ह्. ३	रा.–व ह. ७
८ घो.–रा. ७	रा.–रा. १	३१ व.–व घो. ३	रा.–च ह. ८
९ ह्.–व उं. ८	रा.–व. २	३२ व.–व उं. ३	रा.–व ह. ७
१० प्या.–ह्. ८ (वजीर करतो) [किंवा व. ३	रा.–रा. ३	३३ ह्.–रा ह्‌ २	रा.–व घो. ८
११ ह्.–व उ.६ (श.)	रा.–व.२	३४ ह्.–रा.ह्‌ १	रा.–व ह. ७
१२ ह्.–ह्. ६	रा.–व उ. २	३५ व.–व उ. २	रा.–व ह. ६
१३ व.–रा. ८	रा.–घो. २	३६ ह्.–व ह्. १	रा.–व. घो. ५
१४ व.–उ. ६	रा.–व घो. १	३७ ह्.–व. ह्. ४	रा.–व. घो. ४
१५ ह्.–घो. ६	रा.–व. ह. २	३८ व.–व उ. ४	रा.–व घो. ३
१६ ह्.–घो. ७	रा.–व ह १	३९ ह्.–व ह्. ६	रा.–व घो. २
१७ ह्.–व घो.१	रा.–व ह. २	४० व. व उं. ६	रा.–व घो. १
१८ व.–व घो.६	रा.–व ह. १	४१ व. व ह ८	रा.–व उ. २
१९ व.–व ८	रा.–व ह. २	४२ व.–व ह्. ७	रा.–व १
२० व.–व घो.८	रा.–व ह. ३	४३ ह्.–व ६	रा.–रा. १
२१ व.–घो. ७	रा –व ह. ४	४४ व –व ७	रा.–रा. उ. १
२२ व.–घो. ६	रा - व ह. ५	४५ प्या.–घो. ७ (प्यादी)	
२३ व.–घो. ५	रा.–व ह. ६	डु. त. चा. थो. मा.	

(पृ. १९२ मधील खेळीवरील टीप.)

*युद्धकौशल्याच्या दृष्टीनें अत्यंत चातुर्याची ही (२८वी) खेळी आहे. येथपर्यंत विजयीपक्ष (जाडा) आपलें प्यादें परपक्षाच्या (बारका) दोन प्यादांचा मारा चुकऊन पुढें नेण्यासाठीं खेळतो. त्या प्याद्याची प्रगति येथें पूर्ण झाली. पुढें सर्व खेळी 'बारक्या' राजास प्यादी देण्याकरितां योग्य ठिकाणीं आणण्यासाठीं आहेत. —सं.

डाव ७७.*

पृथ्वी,

क्रमेणवसुधापतिं निजगजाष्टमं प्रापये–॥
त्ततः क्रमवशादिमं नृपतिनागषष्ठं नयेत् ॥
ततो नरपतेर्भटं निजगृहाग्रिमं प्रापयन् ॥
क्रमेण परभूपतिं सचिवचक्रिणोंत्यं नयेत् ॥ ७२ ॥
भटो नृपचतुर्थकं तदनु संविशेन्निर्भय–॥
स्ततः परमहीपतिं स्वियसतितार्तीयकं ॥
नयन्नृपतिपंचमं तदनु मानवं प्रापये– ॥
त्ततः स्वभटमंदिरं परधरापतिं पातयेत् ॥ ७३ ॥
ततस्तुरगपंचमे रथवरेण शाहं वदन् ॥
धरापतिभटं ततो नृपतिषष्ठकं प्रेरयेत् ॥
परोऽय विनिबध्यते कथितमेतदत्यद्भुतं ॥
कलाधरवतंसकाः कलयतां कलामात्रतः ॥ ७४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–घो ५	रा.–व हृ. २	७ हृ.–रा हृ. ६	रा.–हृ. २
२ रा.–चं. २	रा.–,, हृ. १	८ प्या.–रा. ३ +	रा.–व हृ. १
३ रा.–व. २	रा.– हृ. २	९ व.–घो. ४	रा.–हृ. २
४ हृ.–घो. १	रा.–हृ. १	१० व.–घो. ६	रा.–हृ. १
५ हृ.–घो. २	रा.–हृ. २	११ व.–व. ८	रा.–हृ. २
६ हृ.–रा हृ. १	रा.–हृ. १	× १२ व.–घो. ८	रा.–हृ. ३

१३ व.–घो. ७	रा.–इ. ४	२७ रा.–व. ८	रा.–इ. ८
१४ व.–घो. ६	रा.–इ. ५	२८ रा.–रा. ८	रा. घो. ८
१५ व.–घो. ५	रा.–इ. ६	२९ रा.–उं. ८	रा.–इ. ८
१६ इ.-व घो. ३ +	रा.-व इ. ७	३० रा.–रा घो.८	रा.–घो. ८
१७ व.–व. ३	रा.–इ. ८	३१ रा.–रा इ.८+	रा.–व इ. ८
१८ व.–उ. ३	रा.–इ. ७	३२ व.-व इ. ३	रा.–घो. ८
१९ इ–घो. २	रा.–इ. ८	३३ इ.–व घो. २	रा.–उ. ८
२० इ –उ २	रा –घो ८	†३४ प्या.–रा. ४	रा.–व. ८¶
२१ व.–व. ३	रा.–इ. ८	३५ व.–व. ३	रा.–रा..८
२२ रा.–उ. ३	+रा.-व घो. ८	३६ घ.–व. २	रा.–रा उ. ८
२३ रा.–घो. ४	रा.–इ. ८	३७ व.–रा घो. २	रा.–रा. ८
२४ रा.–घो. ५	रा.–घो. ८	३८ व.–रा उ. २	रा.– व. ८
२५ रा.–घो. ६	रा.–इ. ८	३९ इ.–व. २	रा.–व उ. ८
२६ रा –व. उ ७	रा.–घो ८	४० इ.–व. ३	रा.–व घो. ८

*पृ. १९३ वरून टीप–आमच्या प्रतींत व धुळें प्रतींत या डावाच्या मराठी *खेळी व त्यांचा क्रम चुकलेला आहे. प्रत्यक्ष खेळून उत्तर दिलें आहे.*

× १२ खेळीपर्यंत प्राथमिक हालचाल झाली.

† *ही यांतील मध्यवर्ती खेळी आहे. येथपर्यंत विजयी* पक्षाचे (जाडा) सर्व प्रयत्न परपक्षाच्या राजास उटाच्या शहात धरून राजाचें प्यादें (प्या.–रा. २) पुढें सरकावण्यासाठीं आहेत. त्यांपैकीं *१ला टप्पा या खेळींत झाला.* आणखी दोन गडांतर टाळून प्यादें त्याच क्रमानें पुढें जातें. खेळी न. ५२ पर्यंत दुसरा व खेळी न. ६४ पर्यंत तिसरा असे पुढील दोन टप्पे होतात.

परपक्षाच्या सर्व चाली मुळांत नाहींत. त्या डाव समजण्यास सुलभ जावें म्हणून दिल्या आहेत. ६१ डाव्याच्या उत्तराप्रमाणें ¶ या खुणेनें टप्पे दाखविले आहेत. –स.

४१ व.–रा. १ + रा.–घो. ७
४२ व.–व. २ रा.–घो. ८
किंवा ह. ८]
४३ व.–उं. १ + रा.–ह. ७
४४ व.–उं. २ रा.–ह. ८
४५ व.–उं. ३ + रा.–घो. ८
४६ व.–उं. १ रा.–ह. ७
४७ ह.–व. २ रा.–घो. ६
४८ ह.–घो. २ रा.–ह. ६
४९ व.–उं. ३ + रा.–ह. ५
५० ह.–ह. २ रा.–घो. ४
५१ ह.–ह ५ रा.–घो. ३
५२ प्या.–रा. ५ रा.–व.घो २॥
५३ व.–घो. ४ + रा.–उं. २
५४ ह.–व ह. ७ + रा.–उं. ३
५५ व.–ह. ४ रा.–घो. ३
५६ व.–ह. ५ रा.–उं. ३
५७ ह.–ह. ६ रा.–घो. २
५८ व.–घो ५ +रा.–उं. १
५९ ह.–व ह. ८ रा.–उं. २
६० ह.–व ह. ७ +रा.–उं. १
६१ व.–घो. ७ रा.–व. १
६२ व.–घो. ८ रा.–रा. २
६३ उं.–घो. ५ (शह) रा.–रा. उं २
६४ प्या.–रा. ६(श.)–प्यादेमात.॥
दु. त. घो. मात.

डाव ७८.

अनुष्टुप्,

शाहेनैव हयं कर्षन् गजं तत्र निवेशयन् ॥
इभद्वयं बलिं दत्वा सन्निवीश्या भटं नयन् ॥७५॥
उष्ट्रयुग्ममथोत्पाद्य क्रमात्नाग विकर्षयन् ॥
एकं तत्राभिषिच्यैव तत्पृष्ठेऽन्यमथाक्षिपन् ॥७६॥
निजाष्टम परं कर्षन्नश्वद्वयं भटं नयेत् ॥
परं मंत्रिरथागारं क्रमान्नीत्वा ततो भटः॥७७॥
तुरंगपञ्चमं याप्यस्ततोऽमात्यगृहं परं ॥
आनीय तुरगागारपष्ठे भटमथार्पयन् ॥ ७८॥
ततः परनृपं स्वेभमंदिरं पातयेत्क्रमात् ॥
भटाघातसरः पश्चात्परिमाव्यो न संशयः ॥७९॥

जाडा	बारका
१ व.–व. ८	रा.–घो. २
२ घो.–उं. ५	रा.–घो. ३
३ ह.–रा ह. ४ +	प्या.–व. ४
४ घो.–व. ४	रा.–घो. २
५ व.–रा उं. ६(श)	रा.–घो. १
६ व.–उं. ७ (श)	रा.–ह. १
७ व.–रा. ७	रा.–घो. १
८ घो.–रा उं. १	रा.–ह. १
९ घो.–व. २	रा.–घो. १
१० घो.–व उ. ४ +	प्या × घो.
११ घो.–व घो. ३	प्या × घो. †
१२ प्या.×प्या.	रा.–ह. १
१३ प्या.–ह. ४	रा–घो. १
१४ प्या.–ह. ५	रा.–ह. १
१५ प्या.–ह. ६	रा.–घो. १
१६ प्या.–ह. ७	रा –ह. १
१७ प्या.–ह. ८	रा.–घो. १
उट करतो.	
१८ प्या.–घो. ४	रा.–ह. १
१९ प्या.–घो. ५	रा.–घो. १
२० प्या.–घो. ६	रा.–ह. १
२१ प्या.–घो. ७	रा.–घो. १
२२ प्या.–घो. ८	रा.–ह. १ *
उट करतो.	

* १ ते २२ पर्यंत खेळीत, एरवी निरुपयोगी वाटणाऱ्या प्याद्यांचे दोन

जाडा	बारका
उट करून पुढील डावाची प्राथमिक आखणी येथून सुरू झाली.	
२३ उं.–घो. २	रा.–घो. १
२४ उं.–व उं. ७	रा.–ह. १
२५ उं.–व ८	रा.–घो. १
२६ व.–व ७	रा.–ह. १
२७ उ.–रा उं. ६(श)	रा.–घो. १
२८ रा.–व ५	रा.–उ. १
२१ व.–रा घो. ७	रा.–रा. १
३० व.–घो. ८	रा.–व २
३१ उं–राह. ३(श.)	रा.–वउ २
३२ व –व. ८	रा.–घो. २
३३ ह.–व घो. ४ +	रा.–ह. ३
३४ उं.–रा ह ४	रा.–ह. २
३५ व.–घो. ८	रा –ह. ३
३६ व.–घो. ७	रा.–ह. ४
३७ ह.–घो. ५	रा.–ह. ५
३८ व.–उं. ६	रा.–ह. ६
३९ व.–उं. ५ +	रा.–ह. ५
४० ह.–घो. ४	रा.–ह. ६
४१ म.–उं. ३	रा.–ह. ७
४२ ह.–घो. २	रा.–ह. ८
४३ ह.–रा ह. २(का.श.)	रा.–घो. ८
४४ व.–उं. २	रा.–ह. ८
४५ व.–ह ४	रा.–घो. ८
४६ व.–ह. २	रा.–उ. ८

जाडा	वारका
४७ व.–घो. २	रा.–व ८
४८ रा.–रा. ५	रा.–रा. ८
४९ प्या.–घो. ४ (का.श.)	रा.–व८
येथें मुख्य ध्येय साधण्यास सुरवात होऊन प्यादी करणारें प्यादें एक चौकी चुकवून पुढें गेलें !	
५० व.–रा. २	रा.–व उं. ८
५१ व.–व. २	रा.–घो. ८
५२ व.–उं. २	रा.–ह. ८
५३ व.–उं. ३	रा.–घो. ८
५४ ह.–व घो २	रा.–ह. ८
५५ ह.–उं. २	रा.–घो. ८
५६ ह.–उं. १	रा.–ह. ७
५७ व.–उं. २	रा.–ह. ६
५८ ह.–व ह. १	रा.–घो. ५
५९ ह.–ह. ४	रा.–घो. ४
६० व.–उं. ४	रा.–घो. ३

जाडा	वारका
६१ ह.–ह. ६	रा.–घो.२
६२ व.–उं. ६	रा.–घो. १
६३ ह.–घो. ६	रा.–ह. २
६४ ह.–घो. ७	रा.–ह. १
६५ ह –रा घो.७	रा –घो. १
६६ व.–उं. ७	रा.–ह. १
६७ व.–ह. ५	रा.–घो. १
६८ व.–ह. ७	रा.–उं. १
६९ प्या.–घो.५(का.श.)	रा.–व.१
येथें प्याद्यानें दुसरी चौकी टाळली !	
७० प्या–घो ६(का.श.)	रा.–रा. १
प्यादें आतां अखेरचा एक पहारा ओलांडून पुढें गेलें.	
७१ व.–व. ७	रा.–रा उं. १
७२ ह.–घो. ८	रा. × ह.
७३ व.–उं. ७	रा.–ह. १
७४ प्या.–घो. ७ शह. प्यादी !	

पृ. १९६ वरून ११ व्या खेळीची टीपः–

† ११ व्या खेळींत 'वारक्या' बाजूचें प्यादें, घोडा न मारतां जर व ह ६, येथें गेलें तर जाडें प्यादें घोड्याच्या घरीं न नेतां तसेंच पुढें चालवून २ उंट करावेत. व वारकें प्यादें मारून घ्यावें. –सं.

डाव ७९.

अनुष्टुप्,

परोष्ट्रहननादश्ववीथ्यां रथमटं नयन् ॥
तेनैव रथमुन्माद्य हयं शाहात् कचिन्नयन् ॥ ८० ॥

रथ तन क्रमाच्चीत्वा परभूप निजाष्टम ॥
आकृष्य मनुजो नेयो इयतुर्यनिकेतन ॥ ८१ ॥
शाहैरेव परं पश्चात्स्वेभगेहात्तृतीयक ॥
नीत्वैकेभ ततः पूर्वे नागषष्ठे निवेशयन् ॥ ८२ ॥
अन्यागाराणि सर्वाणि प्रधानेनैव रोधयन् ॥
स्वबुध्यैव ततः पूर्वे सर्वमेतद्विधारयन् ॥ ८३ ॥
तुरगपचमागार मनुज प्रापयेत्ततः ॥
पश्चात्परमहीपालः कथचिद्विनिबध्यते ॥ ८४ ॥

[ह्या डावात ग्रथकारानें मराठींत उत्तरें दिलीं नाहींत. सस्कृत श्लोकात मुख्य खेळींची दिशा दाखविली आहे. ७५ ते ७८ व ८० डाव खेळून पाहिल्यास, ह्या डाव श्लोकात दिलेल्या सूचनाप्रमाणें सहज खेळता येण्यासारखा आहे. यात दोन मध्यवर्ती खेळी आहेत. पहिली राजाच्या घोड्याचे ३ रें घरचें प्यादे रा घो ४ येथें नेणें; त्या करता अशी डावात स्थिति (Position) पाहिजे:-बारका राजा आपल्या ८ व जाडे प्यादें आहे तेथेंच म्हणजे रा घो ३ घरीं; व त्यास इरेस धरण्याकरता राह ४ येथे एक जाडा उट; अशी स्थिती निर्माण करण्याकरतां आरभीच्या खेळीं खेळल्या पाहिजेत. 'जाड्या' बाजूस उट नाहीं म्हणून उटाच्या घरच्या प्याद्याचा उट बनवावा. व तो बनविल्या नतर वरील स्थिति (Position) आणावी. ही प्रास्ताविक सूचना नीट लक्ष्यात घेतल्यास वरील सस्कृत श्लोकाचें पुढें दिलेले भाषातर लक्ष्यात येऊन डाव सोडविता येईल. -स.]

दुसऱ्याचा ('बारक्या' बाजूचा) उट मारावा. व उटाचा प्यादा (म्ह. रा उ ४ ये घरचा) घोड्याच्या घरीं (राघो. ५) आणून त्याचाच उट करावा. व आपला (जाडा) घोडा-(राह ४ ये घरचा) शह देत बाजूस काढावा. ८०.

त्या घोड्याच्या जागीं क्रमानें उंट न्यावा. † व दुसऱ्या राजाला त्याच्या आठव्या घरीं आणावा व प्यादें घोड्याच्या ४थ्या घरीं न्यावें. ८१.

नंतर दुसऱ्या राजास तेथून ग्रह देत देतच त्याच्या हत्तीच्या तिसऱ्या घरीं न्यावें. अगोदर एका हत्तीस (वजीर)हत्तीच्या ६ व्या घरीं आणून ठेवावा. ८२.

बाकीचीं सर्व घरें वजीरानें रोधून धरावींत. या डावांचा आपल्या बुद्धिनें विचार करून ८३.

घोड्याच्या ५ व्या घरीं प्यादें आणावें. या नंतर कशीही राजावर प्यादी होईल. ८४.

† यावेळीं परराजाचें प्या.-रा उ. ३ हें हत्तीच्या ग्रहात इरेस धरावें लागेल. म्हणजे येथें पहिली मुख्य खेळी झाली. टप्पा १. -सं.

डाव ८०.

पृथ्वी,

क्रमेण निनिवेशयेत्सचिवदंतिपद्रे गज ॥
प्रधानकरिमंदिरातिमग्रह क्रमाद्घोटक ॥
प्रधानतुरगं ततो निजनिकेतनात्सतम ॥
रथं सचिवदंतिनो यदि ग्रह कथंचिन्नयेत् ॥ ८५ ॥
कथंचन नृपः पुनः स्वरथपंचम प्रापये- ॥
त्क्रमेण परभूपतिं सचिवघोटकात्य नयेत् ॥
ततस्तु मनुजस्तदा रथचतुर्थगेहे व्रजे- ॥
त्प्रधानकरिकर्पणेः परममात्यकाग्र्यं नयेत् ॥८६॥
प्रधानमिनपट्टक तदनु सविधेप्रापये-॥
त्स्वरं वसुमतीपतिं रथतृतीयगेहं ततः ॥
भटं निगतसंशयस्तदनु पंचमं प्रापये-॥
त्स्वकीयग्रहसतमं तदनु चेदमात्यो विधेत् ॥८७॥

अमात्यरथमानवो यदि रथस्य पष्ठं विशे–॥
सदाल्पतरयत्नतः परनृपोऽनिबद्धो भवेत् ॥
इदं किल निबंधनं रसिकमानसानंदनं ॥
कुबुद्धिजनबंधनं सकलबंधमूलं धनं ॥८८॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–रा ६	रा.–घो. १	२३ हृ.–घो. ६ शह	रा.–हृ. २
२ घो.–व उं. ७	रा.–हृ. १	२४ हृ.–घो. ७	रा.–हृ. १
३ घो.–हृ. ८	रा.–घो. १	२५ हृ.–घो. ६	रा.–हृ. २
४ घो.–रा. ७ शह	रा.–हृ. १	२६ व.–उ. ७	रा.–हृ. १
५ घो.–उ. ६	रा.–घो. १	२७ व.- उं. ८	रा.–हृ. २
६ घो.–व.८	रा.–हृ. १	२८ हृ.–घो. ७	रा.–हृ. ३
७ हृ.–व हृ. ७	रा.–घो. १	२९ व.–उ. ६ शह	रा.–हृ. ४
८ उं.–रा. १	रा.–हृ. १	३० व.–घो. ६ ,,	रा.–हृ. ५
९ उ.–व. २	रा.–घो. १	३१ व.–घो. ५ ,,	रा.–हृ. ६
१० ह.–उ. १	रा.–हृ. १	३२ व.–घो. ४ ,,	रा.–हृ. ७
११ उं.–घो. २	रा.–घो. १	३३ व.–घो. ३ ,,	रा.–हृ. ८
१२ उ.–हृ. १	रा.–हृ. १	३४ व.–उ. ३ ,,	रा.–हृ. ७
१३ हृ.–व हृ. ६	रा.–घो. १	३५ हृ.–घो. २ ,,	रा.–हृ. ८
१४ घो.–व घो. ७	रा.–हृ. १	३६ हृ.–रा. २ ,,	रा.–घो. ८
१५ व.–रा उ. ५	रा.–घो. १	३७ व.–उ. २ ,,	रा.–हृ. ८
१६ व.–रा.६ (श.)	रा.–हृ. १	३८ व –हृ ४ ,,	रा.–घो. ८
१७ रा.–रा उ. २	रा.–घो २	३९ व.–हृ. २ ,,	रा.–उ. ८
१८ रा.–उ. ३	रा.–हृ. १	४० हृ.–घो.२का.श.	रा.–रा. ८
१९.–रा.–उ. ४	रा.–घो. २	४१ व.–घो. ३ श	रा.–व. ८
२० रा.–उ. ५	रा.–हृ. १	४२ व.–उं. ३ ,,+	रा.–रा. ८
२१ हृ.–रा हृ.६(श.)	रा.–घो. २	४३ व.–उं. २ ,,	रा.–व. ८
२२ व.–उं. ६ ,,	रा.–घो. १	४४ व.–रा. २ ,,	रा.–व उ. ८

जाडा	बारका	जाडा	बारका
४५ ह.–रा ह.२ ,,	रा.–व घो. ८	६४ व.–घो. ६	रा.–रा उं. १
•४६ प्या.–उं. ४ (का.श.)		६५ ह.–ह. ८	रा.–रा. २
	रा.–व उं. ८	६६ ह.–रा. ८	रा.–व. २
४७ व.–व घो. २श.	रा.–व. ८	६७ व.–रा. ६	रा.–व उं. ३
४८ व–व उं. २ ,,	रा.–रा. ८	६८¶ प्या.–व उं. ५ +	रा. × घो.
४९ ह.–रा. २ ,,	रा.–रा उं. ८	६९ व.–व. ७ शह +	रा. × ह.
५० ह.–रा. ३ का.श.+	रा.–घो. ८	७०¶ प्या.–उं. ६ +	रा.–ह. ४
५१ व.–व. १	रा.–घो.०ह.७	७१ ह.–रा. ७	रा.–ह. ३
५२ व.–रा. २	रा.–घो०ह.८	७२ घो.–उं. ७ शह +	रा.–ह. ४
५३ व.–उं. १	रा.–ह. ७	७३ घो.–रा. ६	रा.–ह. ३
५४ ह.–रा. २	रा.–घो. ६	७४ घो.–व. ८	रा.–ह. ४
५५ ह.–घो. २ +	रा.–ह. ५	७५ ह.–रा उं. ७	रा.–ह. ३
५६ व.–उं. ४	रा.–ह. ६	७६ घो.–व घो. ७	रा.–ह. २
५७ व.–उं. ३	रा.–ह. ५	७७ घो.–व उं.;५+	रा.–ह. १
५८ व.–घो. ३	रा.–ह. ४	७८ घो.–रा. ६	रा.–घो. १
५९ व.–घो. ४	रा.–ह. ३	७९ व.–ह. ७ शह	रा.–उं. १
६० व.–घो. ५	रा.–ह. २	८० व.–ह. ६ ,,	रा.–घो. १
६१ व.–घो. ६	रा.–ह. १	८१ प्या.–उं. ७ ,,	
६२ व.–उं. ६	रा.–ह. २	प्यादेमात.	
६३ ह.–ह. २	रा.–घो. १		

• ४६ वी खेळी महत्वाची असून विलायती पद्धतीप्रमाणें प्यादें एकदम दोन घरें गेलें आहे.

प्यादें दोन वेळां पुढें सारण्याच्या प्रसंगीं मोहऱ्यांची रचना लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. नेहमीप्रमाणें महत्वाचे टप्पे ¶ खुणांनीं दाखविले आहेत. —सं.

हीं प्यादी रसिकाच्या चित्तास आनंद देणारी, व दुष्टबुद्धिच्या लोकास बंधन करणारी असून सर्व डावाचे मूळ भांडवल (मूल धन) असल्याप्रमाणें आहे " असें संस्कृत श्लोकात अखेरच्या जाड अक्षरातील ओळींत ग्रंथकार म्हणतात. —स.

ह्या व मागील ५ डाव ह्यास ग्रंथकारानेंच स्वतः रत्नमोलाचे डाव असें संबोधिलें आहे. वाचकानीं ह्यातील प्रत्येक डाव पटावर मांडून आपणास सुटतो कीं नाहीं याचा विचार करून, शांतपणानें उत्तराप्रमाणें डाव खेळून पहावा. कल्पनाशक्ति बुद्धिचातुर्य व धिमेपणा यांची या डावात हद्द झाली आहे! —स.

डाव ८१.

अथ शुद्धबधाः। अनुष्टुप्,

उष्ट्रसमनिष्क्राताच्छाहो देयस्तुरगमात् ॥
परो गजाश्वशाहाभ्या निरुपायो नियंत्रितः ॥८८॥

जाडा	बारका
१ घो.–उं. ७ मात.	

हा अत्यंत सोपा डाव ग्रंथकाराने १ ल्या डावाप्रमाणें, एक खेळीपासून चढत्या क्रमात डाव देण्याच्या केलेल्या प्रतिज्ञापूर्तिसाठींच, दिला आहे असें दिसतें.

डाव ८२.

अनुष्टुप्,

प्रधानेन भट हत्वा शाह राज्ञे निवेदयेत् ॥
नृपाश्वषष्ठभवने रथाच्छाह ततो वदेत् ॥ ८९ ॥

जाडा.	बारका
१ व. × प्या.	
२ उ.–रा घो. ६ मात.	

डाव ८३.

द्रुतविलंबितम्,

परभटो नृपचक्रितृतीयकं, नृपचतुर्थगृहं प्रविशेद्भटः ॥
परनृपाश्वभटो हयतुर्यकं, सचिवकः करिपंचममाविशेत् ॥९०॥

जाडा	बारका *
१ प्या.–रा. ४	+ प्या.–रा उं. ३
२ व.–रा ह्. ५	+ प्या.–घो. ४ मात.

* प्रथम बारका खेळतो. Fool's mate ' पराप्रागल्भ्यात् '.

डाव ८४.

द्रुतविलंबितम्,

परनृपालचतुर्थगृहं भटः, सचिवचक्रितृतीयगृहं हयः ॥
परनृपाश्वतृतीयगृहं भटः, प्रभुचतुर्थगृहं तुरगो विशेत् ॥९१॥
परहयो नृपमर्त्यनिकेतन, तदनुघोटकशाह उदीर्यते ॥
यदि परः परिपक्वमतिर्न चेत्कलयतामिदमद्भुतबंधनं ॥९२॥

जाडा	बारका +
१ घो.–व उं. ३	+ प्या.–रा. ४
२ घो.–रा. ४	+ प्या.–रा. घो. ३
३ घो.–उं.६(श.) मात.	+ घो.–रा. २

+ बारका प्रथम खेळतो.

Fool's mate. दुसरा कच्चा असेल तर त्याच्या अज्ञानाचा फायदा घेतला आहे.

डाव ८५.

पंचचामरः,

रथाष्टमं गजो प्रजेत्परो गजद्वितीयकं ।
प्रधानमश्वषष्ठकं पदातिना रथं हरन् ॥

नृपात्तृतीयमंदिरे रथस्य धाहतस्ततः ।
परो नृपो नियंत्रितो भवेद्विचित्रमूहतां ॥९३॥
परस्यान्यथा चलने न्यूनसत्यया वधो ज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ इ.–उ. ८	रा.–इ. २	३ प्या. × उ.	+ रा. × प्या.
२ व.–व घो. ६ +	उ. × व.	४ उ.–रा. ३ मात दु व. घो. मात.	

डाव ८६.

अनुष्टुप्,

रथोपात्य भटो गच्छेत्परभूपो रथालय ॥
रथयष्ठ नृपः पश्चाद्घोटको रथतुर्यक ॥ ९४ ॥
ततस्तुरगयाहेन भूपतिर्विनिबध्यते ॥
प्रकारांतरमप्यत्र चिंतनीयमतिस्फुट ॥ ९५ ॥

प्रकार १		प्रकार २	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ प्या.–उ. ७	+ रा.–उ. १	१ प्या.–उ. ७ +	रा.–रा. उ १
२ रा.–उ ६	इ. अथवा प्यादापैकी कोणतेही.	२ रा.–उ. ६	इ –इ. ७ or ८
३ घो.–उ. ४	,,	३ घो. उ. ४	इ.–व. ७ or ८
४ घो.–रा. ६ किंवा रा घो. ६.		४ घो.–रा –६ or घो. ६ मात.	

येथें दु. तराहि मात आहे. –ग्र.
प्रकार २।३ हे ग्रंथकारानें दिले नाहींत. परंतु ते आम्हीं दिले आहेत. –स.

अथवा

प्रकार ३

बारका २ रे खेळीस हत्ती न खेळता प्यादें खेळील तर

जाडा	बारका
प्या.–उं. ४	प्या–रा. ७
रा.–उं. ६	प्या.–रा. ८ वजीर करतो.
घो.–रा घो. ६ शह मात.	

डाव ८७.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मपंचम परो नृपो गजादिमं ॥
हयो रयस्य सप्तम हयोऽथ दतिषष्ठक ॥
परो नृपो गजादिम हयातिम प्रधानको ॥
विधेस्तुरंगघाहतः परो नृपो निबध्यते ॥९६॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्ययैव बधो विज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व. ५	+ रा.–ह. १	४ व.–रा घो. ८	+ ह. × व.
२ घो.–उं. ७	रा.–घो. १	५ घो.–उ.७ (शह) मात.	
३ घो.–ह. ६ (का.श.)	+ रा.–ह. १		

दुसरा तफावत चालल्यास थोडक्यांत मात होते.–ग्रं.

डाव ८८.

पंचचामरः,

रथेन पत्तिखंडनं, ततः प्रधानमंबरा ॥
नृपाष्टमात्मयं विधेत्स्वचक्रिषष्ठकं ततः ॥
प्रधानमात्मचक्रिणो निकेतनांतिम विश–॥
न्मटं विलुंठयेत्ततः परप्रभुर्निबध्यते ॥९७॥

जाडा	बारका	जाडा
१ उं. × प्या.		४ घ.–व उं. ८
२ व.–रा. ८		५ घ ×प्या. (व इ. ६ वरील)
३ व.–व उ. ६		मात.

§ आमच्या प्रतींत मागील ८७ डावच्या उत्तराचा श्लोक (९६) येथें पुनः ९७ वा म्हणून दिला आहे. या डावाचें उत्तर वास्तविक या श्लोकांत आलें आहेच. मग हा श्लोक या डावात को आला? धुळें प्रतींतहि असेंच आहे व सपादक ह्या (९७) श्लोकातील उलगडा येथें लागू पडत नाहीं' अशी टीपहि देतात. दोन्ही प्रतींत तीच चूक आहे. त्या अर्थी ज्या प्रतीवरून धुळें प्रत व ही आमची प्रत केली आहे ती मुळची प्रतच चुकलेली नकल असावी. ७६–८० डावाच्या मराठी खेळी दोन्ही प्रतींत अशुद्ध, चुकीच्या, डावात नसलेल्या अशा दिलेल्या आहेत. यावरून वरील अनुमानास बळकटी येतें. याप्रमाणें धुळें प्रत ही नकलेची नकल ठरली तर, १८०७ ते १८२७ च्या दरम्यान या ग्रथाच्या अनेक प्रती प्रसार पाऊन, तो फार लोकप्रिय झाला असला पाहिजे, असे ओघानेंच म्हणावें लागते. इतकेंच नव्हें तर M. D. Cruz यानीं १८१४ सालीं याचे भाषातरहि केलें होतें. आजहि ४ प्रति उपलब्ध आहेतच! (पृष्ठ ९७ टी. पहा) पण हें कळण्यास नकलाकाराच्या चुकाच उपयोगी पडल्या म्हणून अशा नकलाकाराचे आभारच मानलें पाहिजेत! —स.

डाव ८९.

भुजगप्रयातम्,

रथोपातिक घोटक· समयायातुरगः पुनः स्यदनोपात्यगेह ॥
गजान्मर्त्यभगः परोक्षेन नाग, निहन्यात्प्रधानातुरगस्य भगः ॥९८॥
परः पदातिनामात्य गृह्णीयात्तदनतर, उष्ट्रयाहेन नृपतिर्बद्धो भूयादति–
परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्यया बंधः स्फुटः । [स्फुटं ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–उं. ७	+ इ. × घो.	४ व. × घो.	+ प्या. × व.
२ घो.–उं. ७	+ व. × घो.	५ उं.–रा घो. ५ (श.) मात.	
३ इ. × प्या.	+ घो. × इ.	येथें सर्व प्रकारी मात. —ग्रं.	

डाव ९०.

अनुष्टुप्.

प्रधानेन भटं हन्याद्गजः स्यंदनसप्तमं ॥
परो रथाद्गजं हन्याद्गजान्मर्त्यमथाहरेत् ॥ १०० ॥
परो रथतृतीयस्थो गजेन रथमाहरेत् ॥
राट्तृतीये रथो गच्छेत्करी नृपतिसप्तमं ॥ १ ॥

सर्वैः प्रकारैरपि बंधः स्फुट एव ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व. × प्या.		४ इ. × उं.	
२ इ.–उं. ७	+ उं. × इ	५ उं.–रा. ३ (श.)	
३ इ. × प्या.	+ रा.–उ. ३.	६ इ.–रा इ. ७ मात.	

'येथें सर्व प्रकारी मात' —ग्रं.

डाव ९१.

पृथ्वी,

हयात्तुरगकुंतनं, तदनु वारणोपातिमं ॥
व्रजेद्रथवरस्ततस्सचिवसप्तिषष्ठं हयः ॥
हयः सचिवसप्तमं नृपरथातिमं घोटको ॥
हये तुरगषष्ठगे परमहीपतिर्बध्यते ॥ २ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो. × घो.	प्या. × घो.	४ घो.–व. ७	
२ ह.–रा ह. ७		५ घो.–रा ड. ८	
३ घो.–व घो. ६		६ घो.–घो. ६ मात.	

डाव ९२.

भुजगप्रयातम्,

प्रधानाष्टम स्यंदनः सप्रयायाद्रजान्मर्त्यभगः परोदतिष्ठ (तः?) त्स्यात् ॥
नृपोपात्यगेह प्रधानं प्रयायात्परस्तस्तिगेह प्रधान परस्तात् ॥ ३ ॥
रथोपान्त्यगेह प्रधान रथात्य, रथस्तातिपष्ठ प्रधान ह्यात्य ॥
ततोऽनन्यमार्गः परो भूमिनाथो निबद्धो भवेच्चिंत्यतामाशु धीराः ॥ ४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ड.–व. ८ (श.)		५ व.–ड. ८	
२ ह. × प्या.	+ प्या. × ह.	६ ड.–घो. ६	
३ व.–व. ७	+ रा.–घो. १	७ व.–घो. ८ (श.) मात.	
४ व.–ड. ७			

दुसरा तफा० चा योडक्यात मात होतो. –म.

डाव ९३.

पृथ्वी,

रथस्य किल सप्तम सचिवघोटकः प्राविशे– ॥
त्परोऽपि हयमाहरेत्तदनुघोटकाघोटकि ॥
हयोऽथ निजपचम परनृपो गजात्य मजे–॥
त्ततस्तु सचिवो गज परिभवेत्ततो निर्भयः॥ ५ ॥
रथोपांत्यं हयो गच्छेद्घोटको नृपपंचमं ॥
स्वपष्ठमदिरे सप्तेः शाहो भूपात्तत' पर ॥ ६ ॥
परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ वघो–उं. ७	+ घो. × घो.	५ घो.–उ. ७	+ रा.–घो. १
२ घो. × घो.	+ रा.–घो. १	६ घो.–रा ५(का.श.)	+ रा.–ह. १
३ घो.–घो. ५	+ रा.–ह. १	७ घो.–घो. ६ (शह)–मात.	
४ व. × उं.	+ घो. × व.		

डाव ९४

पृथ्वी,

हयोऽथ रथसप्तमं परनृपो हयाद्यं व्रजे–॥
द्वयाद्धटपराभवः परहयो रथात्सप्तम ॥
हयेन रथखंडनं तुरगपचमं घोटकः ॥
परः कलममंदिरं करिवराद्रथं संहरेत् ॥ ७ ॥
रथस्य सप्तमं सतिघोटको निजपञ्चमं ॥
निजपद्मगवादश्वाच्छाहो भूयात्ततः पर ॥ ८ ॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्यया वंधो ज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ घो(व ८ चा)–उं. ७	+ रा.–घो १	६ ह. × उं.	+ घो. × ह.
२ घो. × प्या.	+ रा. –ह. १	७ घो.–उं. ७	+ रा.–घो. १
३ घो. (रा.५)उं: ७	+ उं. × घो.	८ घो.–रा. ५ (का.श.)	+ रा.–ह. १
४ घो. × उं.	+ रा.–घो. १	९ घो.–घो ६. शह. मात	
५ घो.–घो.५(का.श)	+ रा. × ह. १	दु. व. चा. यो. मात.–अं.	

डाव ९५.

पृथ्वी,

रथो निजतृतीयक परनृपो हयाल्यं व्रजे–॥
द्रयः कलममंदिरं यदि परो रथ संहरेत् ॥
नृपोऽथ रथमंदिरं मनुजतो मनुष्याहतिः ॥
भटोऽथ नृपपष्ठकं नृपतिसप्तम मानवः ॥ ९ ॥

इनेन भटखंडनं परनृपो हयात्वं विधे-॥
ततः सचिवमुद्धरेत्सचिवमुद्धरेद्वेलरः ॥
प्रधानमिनतुर्यकं परनृपो हयोपातिमं ॥
स्वघोटकचतुर्थकं सचिवकस्ततः संविशेत् ॥ १० ॥
प्रधानं वारणागारचतुर्थं प्राविशेत्ततः ॥
रथद्वितीये प्रासेन शाहो भूपात्ततः परः ॥ ११ ॥

सर्वप्रकारैरपि परस्यैव पराजयो ज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उं.-उं. ३	+ रा.-घो. ८	७ रा. × प्या.	+ रा.-घो.
२ उं.-ह. १	+ रा. × उं.	८ प्या.-रा ८ †	+ प्या.-ह. ८ †
३ रा.-उं. १	+ प्या.-रा. ४	९ व.-रा. ४ शह	+ रा.-घो. ७
४ प्या. × प्या.	+ प्या.-व. ५	१० व.-व घो. ४	+ रा.-ह. ७
५ प्या.-रा. ६	+ प्या.-व. ६	११ व.-व ह. ४	+ रा.-घो. ७
६ प्या.-रा. ७	+ प्या.-व. ७ (श.)	१२ व.-उं. २ (श.)	मात.

† वजीर करतो.

डाव ९६.

द्रुतविलंबितम्,

परमहीपतितुर्यगृहे भटो, नृपरथस्य तृतीयगृहे हयः ॥
परनृपाश्वतृतीयगृहे भटः, सचिवतुर्यगृह प्रविशेद्धयः ॥१२॥
परहयो नृपमर्त्यगृहं व्रजेदथ हयो रथषष्ठनिकेतन ॥
नृपतिमंत्रिपराङ्मुखतो भवेदिदमतीव विचित्रनिबंधनम् ॥१३॥

एकैकचलनप्रचारोऽप्यत्रोज्ञेयः ।

जाडा	बारका
१ घो.-रा उं. ३	+ प्या.-रा. ४
२ घो.-व. ४	+ प्या.-रा घो. २
३ घो.-व उं. ६ मात.	+ घो.-रा २

'राजा वजीर विमुख जाणावे' (बारका प्रथम खेळतो) -मं.

डाव ९७.

मालती,

अथ आद्यतबंधानबांतरकतिपयभेदैः सह चतुर्धा प्रदर्शयिष्यन् तत्र उत्तमयो प्रचारक्रम दर्शयति।

रथयुगुलतृतीय मानवौ द्वौ व्रजेता ॥
नृपसचिवचतुर्थे तन्मनुष्यौ विशेता ॥
इनसचिवतृतीय चेत् क्रमादुष्ट्रकौ द्वौ ॥
प्रभुसचिवमनुष्यागारमश्वौ विशेता ॥ १४ ॥
नरपतिरथगेह वारणः सप्रयायात् ॥
स्वरथमनुजगेहे भूमिनाथोऽभिगच्छेत् ॥
प्रभुरथहयवेगान्नागसद्म प्रयायात् ॥
सचिवरथनिकाय्य वारणः सश्रयेत ॥ १५ ॥
हययुगभवन चेदुष्ट्रयुग्माभिषिक्त ॥
नृपतिरथतुरीय पत्तिरीयाद्युयुत्सु ॥
भवति यदि परश्चेत्तत्र तुल्यप्रचार–॥
स्तदनुविजयपंथाश्चितनीयः कवींद्रैः ॥ १६ ॥

(येथें 'आद्यतबधाचे' चार डाव त्याच्या इतर काहीं भेदासह दाखवून त्यापैकीं सुरवातीची मोडणी (प्रचारक्रम=opening) सागतात. त्याप्रमाणें खेळल्यास उभयताची बरोबरी (तुल्यप्रचार) आरमापासून होते.

आद्यतबध = सुरवातीपासूनच बरोबरीचे डाव टाकणें.

१४ते१६ श्लोकाचा साराश मराठींत ग्रथकारानें दिला आहे तो-(हा भाग पुर्ले प्रतीत नाहीं). हिंदुस्थानी पद्धतीची मांडणी आहे.-सं.

||०|| काळा सफेत (पांढरा) दोन जाणावे ||०||

१ प्यादा–राजाचा ४	१४ काळा राजा आपले उटाचे २
२ प्यादा–वजीराचा ४	१५ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
३ प्यादा–राजाचे उटाचे ३	१६ काळा राजा हत्तीचे १ (२½ घर.)
४ प्यादा–वजीराचे उटाचे ३	१७ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
५ ||०|| सफेद बरोबर ||०||	१८ काळा उट रा–घोड्याचे १
६ काळा उट–राजाचे ३	१९ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
७ ||०|| सफेत बराबर ||०||	२० काळा ह–व उटाचे १
८ काळा उट वजीराचे ३	२१ ||०|| सफेत बराबर. ||०||
९ ||०|| सफेत बराबर ||०||	२२ काळा प्यादा व–उटाचे ४
१० काळा घोडा वजीराचे २	२३ ||०|| सफेत प्यादा रा–उटाचे ४
११ ||०|| सफेत बराबर ||०||	सफेत बराबर म्हणजे 'काळा' जी खेळी
१२ काळा राजाचा हत्ती उटाचे १	खेळतो तशीच 'पांढरा' खेळतो.
१३ ||०|| सफेत बराबर ||०||	१ ते ४ 'काळया'च्या खेळी आहेत.

डावाची बरोबरी अनेक प्रकारानीं होते. येथें पुढील प्रकार आहे:—

"It (i e the game) is drawn also when both parties persist in repeating the same move and usually when they are left with equal force "

-Staunton, -The Laws and Practice of Chess, P 57

दोन्ही पक्षाचें बल सारखें राहिलें म्हणजे एक पक्ष खेळेल, तीच खेळी खेळण्याचा आग्रह दुसरा पक्ष धरतो, त्यावेळीं बरोबरी होते.

लॉज अँड प्रक्टिस ऑफ चेस,

हॉवर्ड स्टॉंटनकृत पृ. ५७.

सूचना:—पुढें प्रतींत एका डावाचा मजकूर दुसऱ्या डावात छापल्यामुळें ९६ ते १०० डाव अत्यत दुर्बोध झाले आहेत. येथें जागेच्या अभावीं त्या चुका दाखवितां येत नाहींत. —स.

डाव ९८।९९.

अनुपदमुपदिष्टप्राक्तनापूर्वबंधे ॥ मालती,
त्र्यधिकदशसमानास्तुल्ययो स्युः (स्तु ?) प्रचाराः ॥
तदनु विविधमार्गाः संति ते चिंतनीयः ॥
कति च कति वदामः कोविदाः काव्यदक्षाः ॥ १७ ॥

मागील अपूर्व डावात 'बरोबरीच्या' सुरवातीचे १३ प्रचार (opening) सांगितले. त्याप्रमाणें अनेक मार्ग आहेत. ते विचार करून ठरवावेत. ते काव्यादक्ष व ज्ञानी वाचकास किती म्हणून आम्हीं सांगावे ? —सं.

डाव १००.

अनुष्टुप्,
प्रकारांतरमुन्नेय स्वधियैव मनीषिभिः ॥
तदवांतरभेदास्तु ज्ञेया शिष्टप्रचारतः ॥ १८ ॥

डावास सुरवात करण्याचे दुसरे प्रकार आहेत ते आपल्या बुद्धीनें विचार करून ठरवावेत; आणि जे अवांतर भेद आहेत ते या खेळांतील निष्णात खेळाडूंची खेळण्याची पद्धति पाहून समजून घ्यावेत. —सं.

[श्रीमंत दुसरे बाजीराव यांची प्रशस्ति ।]

श्रीबाजीसार्वभौमः विजयतु नितरां सर्वतंत्रस्वतंत्रो ॥
यस्य ज्ञानार्घ्यमुक्तामणिरथनिभुजा शेखरालंकरिष्णुः ॥
यस्यापागप्रभावाद्भुवि किल समभून्मंजरीमंजुबंधाः ॥
तस्मै मोदाय भूयादियमखिलजगओप्रथाभा गिधाणी ॥

[हा ग्रंथ वाचणारांस आल्हाद देवो.]

शाणोल्लेखप्रदीप्यद्विविधशतरंगनिभरत्नप्रदीप्ति– ॥
प्रेंखत्पादाब्जयुग्मप्रशमितसगरः पद्मजापालिताभैः ॥
एषा भूपाभयंति कथमपि विदुषां मानसं तोषयंती ॥
प्रायो भूपालमौलिस्थितमणिनिकरांशुपुंजैरेव भूयः ॥ १ ॥

[श्रीगुरुस्तवन,]

मालती,

परगुणलवलेशैरेव मोदं वहन्तो ॥
जगति किल कियंतः संति ते संतु संतः ॥
मम परमभिरामो धीमतां सार्वभौमः ॥
श्रितनिवहभरण्यस्त्र्यंबकः स्याच्छरण्यः ॥

इति श्री त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां चतुर्थः स्तवकः ॥ समाप्ताचेयं विलासमणिमजरी॥श्री कृष्णार्पणमस्तु श्री.॥

...सख्या ४९०; ग्रथसख्या १५३०; शके १७४९ .. कृष्ण ५ गुरुवासरे इम विलासमजरीः समाप्ता । †

---

† कै. प्रो. बाळाजी प्रभाकर मोडक याच्या जन्त्रीप्रमाणें, शके १७४९ सालात, गुरुवार कृष्ण ५ ज्येष्ठ, कार्तिक व फाल्गुन महिन्यात आली आहे; व तिच्या इग्रजी तारखा व इसवी सन अनुक्रमें. १५–६–१८२७; ८–११–१८२७; आणि ६–३–१८२८ असे येतात. आम्हासहि या हस्तलिखिताचें दर्शन १९२८ साली म्हणजे बरोबर शभर वर्षांनीं झालें!

श्री.

बालकहितबुद्धिवलक्रीडनम्

[संस्कृत अप्रकाशित ग्रन्थ]

' भामिनी ' नांवाच्या टीकेसहित.

संपादकः—गणेश रंगो कुलकर्णी हळदीकर,
बी. ए. एल्एल्. बी.,
वकील, कोल्हापूर.

१९३७

परिचय

संस्कृत भाषेतील 'बुद्धिबलक्रीडा' या विषयावरील अपूर्व अशा एका ग्रंथाचा वाचकांस परिचय करून देण्याच्या वेळीं, आणखी एक त्याच विषयावरील आजवर प्रसिद्ध नसलेल्या, दुसऱ्या एका प्रकरण-ग्रंथाची ओळख करून देण्याचें भाग्य आम्हास लाघलें, याचा आम्हांस जितका आनद झाला आहे, तितकाच आपल्या देशाच्या प्राचीन ग्रंथसपत्तीचा अभिमान बाळगणारांसहि होईल अशी आमची खात्री असल्यानें, त्याचेंहि प्रकाशन, याच (विलासमणिमजरीच्या) प्रकाशना-बरोबर करण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

ग्रंथकारानें या छोट्या ग्रथास 'मुलाच्या बुद्धीची वाढ करणारा खेळ' असें समर्पक नाव दिलें आहे. हा अवघ्या सात श्लोकांत पुरा झाला असून त्यावर 'भामिनी' नावाची सुबोध संस्कृत टीका आहे. यात युद्धाची सुरवात, सैन्याची रचना, बुद्धिबळाच्या पटाची माहिती, (बुदबळांस ग्रंथकारानें 'व्यक्ति'–' Individual wooden piece ' हा शब्द लावला आहे) व त्याच्या गति, विजयाचे प्रकार, मेलेलीं मोहरीं जिवंत करणें इ० विषय आहेत. परंतु ग्रंथकार किंवा टीकाकार याचा नाम-निर्देश नाहीं. यामुळें ग्रथ कोठें व कधीं झाला हें समजण्यास स्पष्ट साधन नाहीं. टीकेमध्यें कोणा लक्ष्मण नावाच्या पंडितांचा या विषयावर मोठा ग्रथ असल्याचा उल्लेख असून त्याच्या ग्रथातील श्लोक 'उक्तंच लक्ष्मणेन' म्हणून दिले आहेत.

शिवाय 'उक्तं च' 'केचित्' 'शास्त्रज्ञैः' 'अपरे' इत्यादि शब्दानीं दुसऱ्या ग्रंथकाराचे उल्लेखहि यात आहेत यावरून आणखी कितीतरी ग्रथ असले पाहिजेत हें सिद्ध होतें. मोहऱ्याच्या गति, त्याचें पुनरुज्जीवन व डावाची अखेर यासंबंधानें यांत तात्विक विवेचन मार्मिकपणे केलें आहे. हा ग्रथ पुरवणीदाखल असून यातील विषय विलासमणिमंजरीमध्यें

तेक आले असल्यानें, आधींच अदमासाबाहेर वाढलेली या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या वाढूं नये म्हणून व संस्कृत टीकेच्या सहाय्यानें ग्रंथहि सहज समजेल म्हणून, याचें मराठी भाषांतर देत बसलों नाहीं.

संशोधनाच्या दृष्टीनें या ग्रंथास महत्व असून हा मिळाल्यानें 'बुद्धि-बल' क्रीडेंत कोणती अधिक भर पडली हें आरंभीं प्रस्तावनेंत व उपोद्‌घातांत सांगितलें आहे. वि. म. व मुसलमानी भाषेंतील शब्द, मात, बुर्जि इत्यादि आहेत. तसा यांत एकहि नाहीं. यावरून हा ग्रंथ १० ते १२ शतकांच्या अलिकडील नसावा. 'बुर्जि' या अर्थी संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. ७ व्या श्लोकांतील 'बिंदुकः' हा शब्द त्या अर्थी आहे. तसेंच वजीरास आरंभीं राजाप्रमाणें प्रथम अडीच घरें जातां यावें, असें काहींचें म्हणणें यांत नमूद केलें आहे. ही माहिती वाचकास पुनः नव्यानें मिळत आहे.

'बुद्धिबल' या नावानें या खेळाचा उल्लेख सिंहासन बत्तिशींत मिळतो; त्यामुळें फाशानें खेळला जाणाऱ्या चतुरंगक्रीडेची निव्वळ 'बुद्धि-बळ' क्रीडेंत उत्क्रांतिहि हिंदुनींच केली याबद्दल संशय वाटे. तो आतां ह्याच्या प्रकाशनानें वाटण्याचें कारण राहिलें नाहीं.

लक्ष्मण पंडितांच्या ग्रंथाचा शोध लावण्याची अमूल्य संधि महाराष्ट्रीय संशोधक दवडणार नाहींत अशी उमेद आहे.

हा ग्रंथ आम्हास येथील आयुर्वेदिक केमिकल वर्क्सचे मालक, राजवैद्य श्रीयुत शंकरराव आनंदराव जगताप यांच्या हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहांतून मिळाला. यांचा वैद्यकविषयक ग्रंथ संग्रहित करण्याचा व संशोधनाचा उत्साह व व्यासंग जबर असून, त्यांना तसले ग्रंथ मिळविण्याची खटपट करीत असतां हा मिळाला; व त्यांनीं तो आम्हास गेल्या वर्षी प्रसिद्ध करण्यास मोठ्या आनंदानें दिला. याबद्दल आम्हीं त्यांचे फार आभारी आहों.

कोल्हापूर,
४ जून १९३७

ग. रं. कुलकर्णी, हळदीकर.

श्री ॥

बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम् ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

लक्ष्मीशं प्रणिपत्य बालकहिता बुद्धिबलक्रीडन- ।
व्याख्येयं तनुते लघुः क्षितिभृतोः सैन्य द्वयोर्यत्समं ॥
अष्टग्नाष्टसुकोष्टके शुभपटे स्थाप्यं तदित्थं गजा ॥
अश्वोष्ट्रक्ष्मापतिमंत्रिकोष्ट्रतुरगस्तंभेरमा धूश्वराः ॥

[यावरील भामिनी टीका.]

लक्ष्मणाग्रेसरमीननायक यशोदयाराजितविग्रह सदा ॥
सुपाणिगोवर्धनभूपपावन सुयादव वा प्रणमामि राघव ॥ १ ॥
बालप्रज्ञावृद्धिकरे टीका बुद्धिबलाष्टके ॥
स्पष्टार्थहेतवे कुर्वे नामधेयेन भामिनी ॥ २ ॥

तत्र चिकीर्षितग्रंथसमाप्त्यर्थं कृत मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन्नाह ।

लक्ष्मीशमिति लक्ष्मी शब्दो मगलार्थः ' आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखमि'त्युक्तत्वात । लक्ष्मीशं श्रीपतिं । प्रणिपत्य नमस्कृत्य इदं द्वितीयमपि मगलम् ।

स्वग्रंथप्रयोजनमाह ।

बालकेति बालकेभ्यो हिता चतुर्थी, तदर्थेत्यादिना समासः । बुद्धिर्बलं येन तत् बुद्धिबलं अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः तस्य यत्क्रीडनं तस्य व्याख्या व्यवस्था क्रियते ।

[अपूर्वता] ननु लक्ष्मणादीना ग्रंथैरवगतार्थत्वादय किमित्याह । लघुरिति । एतेन तेषा ग्रंथा गुरुतरा इति हेतोः नानादरणीया इति सूचितं ।

खेलनविषयमाह ।

क्षितिभृतोः अधिपयोः सम सैन्यं यत् दार्वादिविशेषाणा तत् तद्व्यक्तयः कर्तव्याः । तासा प्रत्येक अधिपादि संज्ञा । तत्र सैन्यसांकर्यनिवृत्त्यर्थं वर्णद्वयमपि । यथा कश्चन समुदायः ताम्र. कश्चन पीत इति ।

अथ खेलनागणमाह।

अष्टेति अष्टगुणिता अष्टौ च ते कोष्टका सति यस्मिन् चतुःषष्टि-कोष्टकवति पटे इत्यर्थः । उक्तं च लक्ष्मणेन । 'पंक्तयोष्टावष्टकोष्टा पटे यस्य प्रकीर्तिता इति । तस्य अय भावः । प्रतिपक्तौ अष्टा कोष्टकाः एताहशः पंक्तयोऽपि अष्टाविति चतुःषष्टि कोष्टका इति भावः । (सैन्यस्थापन–सं.)

सैन्यमित्यस्य स्थाप्यमित्यत्रान्वयः । ननु तत्कथ स्थाप्यं । सैन्य च कतिचन लोके प्रसिद्धं । यत् गजादिविशिष्ट तदेवेति वाच्य । कोष्टकाः प्रतिपक्तौ अष्टौ । तत्र कदाचिद्दश पदातयोऽपि स्युः । ततो व्यवस्था न स्यात् । नवचतुःषष्टिकोष्टविशिष्टः पटः । तत्र दशानां समावेशः स्यादेवेति (स्यात् एव इति) वाच्यं । शतपदातीनामपि प्रसगात् ततो गजादि समावेशो न स्यात् । अतः

सैन्यपरिगणन तद्व्यवस्थां च आह ।

क्ष्मापतिः राजा, मन्त्री प्रधानः, स्तंभेरमो हस्ती, धुरि अग्रभागे-चराः पदातयः येषा ते धूश्चराः । गुडादेः परात्सप्तमीति शापकाद्यधिकरण बहुव्रीहिः । उभयोरपि सैन्ययोरियमेव व्यवस्थेति भावः । उक्तं च

राजा मन्त्री उष्ट्रयुग्म द्वौ गजौ घोटकद्वय ॥
पदातयोष्टावित्येक सैन्यमेव द्वितीयक इति ॥

पक्त्यारंभककोष्टकेषु च परेष्वेवं स्थिते सेवकः ॥
त्वेकं कोष्टकमेव गच्छति सकृन्मन्त्रीश्वरेभाभिमाः ॥
मंञ्यादावपचालिते द्वयमसौ तिर्यग्बले घातने ॥
उष्ट्रोऽयं कुटिलं गजस्तु सरलं सार्द्धद्वयं घोटकः ॥ २ ॥

ननु गजादयो मध्यमकोष्टे स्थाप्या वा आदिकोष्टे इति संदेहे आह ।
पंक्त्यारंभेति प्रथमकोष्टकेष्वेव नागादिसमाकुलोष्वित्यर्थः ।

अथ युद्धमारभणीय,

(पक्ष) तत्रैकैश्चित् एकः पक्षो ग्राह्यः । कैश्चित् परः । तत्र द्वयोरपि लेखनपरिभाषा एकैव । अतः तत्र ज्ञानार्थं इत्यादीनां

४ (चाली) गतिमाह । सेवक इति । सकृदिति । अग्रे एव पदातिः गच्छति, न तु पुरस्तात्, अन्ये तु गच्छति आगच्छति । उक्तं च पदातयोऽप्येककोष्ठ गच्छत्येव तु सन्मुखमिति । अपचालिते इति । उक्तं च ।

हस्तिराजप्रधानाना अग्रिमा ये पदातयः ॥
पदद्वय हि गच्छति सकृदेव न सशयः ॥
हस्तिप्रधानौ जीवतौ वर्तते यदि पृष्ठतः ॥

एतद्वाक्येऽपि जीवताविति उक्त तदचालितोलक्षक न चात्र हस्ति प्रधानयोरेवोक्तत्वात् । अथ नियमो राजाग्रिमपदातौ न स्यात् इति चेन्न । नृपस्यामृतित्वात् । तद्वाक्ये जीवताविति पदात् किंच साहचर्यात् यथा तृतीयस्यापीत्यदोषः । तिर्यगिति लक्ष्मणोऽप्याह

पत्तीना तु बल प्रोक्त वक्रमग्रिमकोष्टके ॥
पत्तीना हनने वक्रा गतिर्नित्य निगद्यते ॥ १ ॥

उष्ट्रोऽयमित्यादि । आह च ।

हस्ती तु सन्मुख याति हयः सार्धपदद्वय ॥
उष्ट्रो वक्र सदा याति मन्त्री उष्ट्रेभवत्सदा ॥ २ ॥ इति

मंत्र्युष्ट्रेभवदेककोष्टमधिप. तद्वञ्च यावत्परै. ॥
नागाद्यैरभिवेधितस्तुरगवत्तावत्सकृत्स प्रभु. ॥
म्रीयंते नृपतीतरे युधिचराः सर्वे प्रधानादयः ॥
किं च म्रंति परं बलेनसहितं पृथ्वीपतिर्निर्बलं ॥ ३ ॥

मंत्र्युष्ट्रेति प्रधानः सरल वक्र च गच्छतीत्यर्थः । तद्वदिति प्रधानवदित्यर्थः । तुरगवदिति । उक्त च ।

सकृदविद्धो राजा स एव हयवद्गच्छतीति । तच्चित्य । मानाभावात् । किंच अचालितस्यैव यत्र प्रथम हयवेधः तत्र राज्ञा हनन स्यात्तु न स्यात् । नाद्यः । विद्धत्वादधिपस्य । नान्त्यः । अचालितत्वात् हयवद्गमनाधिकारात् । किंच राज्ञा बलनिमान युद्धेन विना वक्तुमशक्य । प्रकृते च युद्धमसगः । वेध एव तस्मिन् युद्धे सति हयवद्गमनाधिकारो नास्ति । बलनिमानात् । अविद्धे तु चालितेऽपि बलनिमानाभावात् अधिकारोऽस्त्येव ।

ननु प्रथममासद्यवेधे तद्वद्धननमेव स्यात् बलानिमानादधिकारोऽस्त्येवेति वाच्य । योऽयमाश्रित्य जायते स न तद्विघातः उपजीव्यविरोधादितिन्यायादिति दिक् ।

अथ अपचालितः प्रधानोऽपि सकृदश्ववद्याति इति केचित् । नेदं सिद्धातसंमत । लक्ष्मणादिभिरनुक्तत्वात् इति अवधेय ।

श्रीयंत इति नागाद्यैरिति शेषः । **नृपेति** अत एव तस्यैव ग्रहाभावे अन्यकूर्दनासमवे खेलनसमाप्तिरिति भावः ।

सहितमिति यदि तु निर्बलस्यैव सर्वत्र हनन तर्हि राजवदिति बोध्य । वस्तुतस्तुनिर्बलपक्षो न सिद्धातसमत. । तथा हि । शूराः शूरैर्यत्र हन्यते तत्रैव सग्रामव्यवहारः । तत्र निर्बलस्यैव नियमे दोषः । निर्बल के नाम न इति इति न्यायात् । तथा च तस्यैव हनने शूरामः न स्यात् । अतः सपक्षो दुर्बल इति तत्पक्षेऽपि अय विशेष. । एकस्यापि द्वयोरपि बल वेधमध्यपतिते तु नास्ति ।

अथ एव गतिहनन चोक्त्वा लोके पुनरधिकसैन्यागमनदर्शनात् अत्रापि अधिकसेनागमनमस्ति इति । ध्वनय–मृतस्य पुनरुज्जीवनमाह ।·

नागादीन् गतमारुतान् सहचरास्तत्तत्पदमेसराः ॥
शत्रो. कोष्ठमवेधित परिगता उज्जीवयंत्येव तं ॥
निर्वर्त्य स्वयमीश्वरस्य सचिवौ कोष्ठे तथा मंत्रिण–॥
श्चोड्डाण कुरुतेऽश्व आहुरपरे विष्टत्यसौ वेधितः ॥ ४ ॥

नागादीनिति । अवेधिते इति । वेधिते तु कश्चन मद्घालका भविष्यति इति शकया न भवतीति भाव. । तथा च यदि कश्चनर्थः साधयति तदा भविष्यत्येव । निर्वर्त्य स्वयमिति स पदातिरेव तद्रूपो भवतीति केषाचिन्मत । ननु अधिपकोष्ठे को नाम स्यादिति आशक्याह । ईश्वरस्येति ननु एव मत्रिणः कोष्ठे कः स्यादत. आह । **मंत्रिण** इति ननु राजकोष्ठे मत्रिणि जाते पुनर्मत्रिकोष्ठे पदातिगमने कः स्यादत इति चेत् । अत्र केचित् । मत्रिणि जीवति सति तत्स्थाने हस्तिना भवितव्यमित्याहुः । तेषामयमाशयः । यथायोग्यमधिकारः, तत्र

तत्र मन्त्री श्रेष्ठः। तदपेक्षया हस्ती किंचिन्न्यूनः। स एव भविष्यति न तु उष्ट्राश्वौ योग्यताविरहादिति।

अत्रेद अवधेय। यदि सर्वेऽपि जीवंति एव सति तत्कोष्ठे पदातिगतश्चेत्तदा गर्भवत्तथैव तावत् तिष्ठति यावत् तत्स्थानगतस्य मृतिर्भवेत्। तत्स्थानगे मृते पुनः स तत्कोष्ठे पुनरुज्जीवतीति। एतेन मंत्रिणि जीवतीत्यादि प्रागुक्तमत परास्त। तद्रीत्या गजयोः जीवतोः सतोः तत्कोष्ठे हयस्यापि संभवात् एव हयस्थाने उष्ट्रस्यापि संभवादिति दिक्।

उज्जनमिती। उक्त च। उत्पन्नस्तत्क्षणादश्वः स्वगत्योड्डीय गच्छति। ननु एव वेधितेऽपिमद्घातो भविष्यतीति शका न स्यात्। मृतमात्रस्योड्डानात् तथा च ×वेधेऽपि स स्यादतः सिद्धांतमाह। आहुरिति। अपरेति सिद्धांतिन इत्यर्थः। तिष्ठतीति एतेन विद्धेऽश्वोपि न भवतीत्यपास्तम्॥ ४॥ [×पोथींत 'वेधेतेपिसस्यादतः' असें आहे.–स.]

पृथ्वीपालकवेधमध्यपतिते नान्यत्र तद्वेधन॥
राज्ञः स्यादथ केचिदाहुरपि तद्वेधस्तुभूयादिति॥
उष्ट्रे कोष्ठगते भवेन्न च परः तत्कोष्ठगश्चोष्ट्रको–॥
ऽन्ये तु स्युर्गतकोष्टकेन नश्यतौ (?) भूतास्तु सा
मृत्तिका॥ ५॥

अथ वेधप्रसंगात्सत्यपि वेधे केषाचित् वेधाभाव इत्याह।

पृथ्वीति। नान्यत्रेति। सर्वैर्नृपः सरक्षणीयः। एव च अपरं प्राप्तमपि लाभ विहाय नृपसंरक्षणार्थे (स?) तिष्ठत्येव। अन्यथा अन्यत्र लाभाय तस्मिन्गते अत्र राज्ञो मृतिः स्यादिति। अयं भावः। तद्वेधिते कोष्ठे अन्यराजे प्राप्ते तद्धननेन स्वराजविजयो भवतीति। न च एव स्वराजमृतिरपि प्राप्नोति समत्वेवेति वाच्य। आदौ परराजनाशे तत्पक्षपातिनाशोक्तत्वात्। अनाथत्वादिति दिक्।

केचिदिति। अपसिद्धांतिन इत्यर्थः। तद्वेध। राजमध्यपतितस्य वेधः इत्यर्थः। इतीति। अत्र यदरुचिबीज तत्प्रागेवोपपादित। तत्कोष्ठग इति। सर्वेषा गजादीना चतुःपष्ठिकोष्ठगमन संभवति। उष्ट्रयोस्तु द्वयो. मिलित्वा

चतुःषष्टिकोष्ठसभवः । एवं च यदि द्वयोः मिलित्वापि द्वात्रिंशत्कोष्ठेष्वेव गमनं तर्हि अन्यस्याप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवेति बीजादिति भावः ।

खेलनसमाप्तिमाह । गतकोष्ठेति ॥ ५ ॥

राज्ञोऽस्य यदि वेधनं प्रकृतिज नागाभिभूय यदि ॥
तत्तत्पूर्वकनामधेयरचिता सा सा भवेन्मृत्तिका ॥
शास्त्रज्ञैरियमुत्तरत्र गदिता पुंसां प्रतिष्ठाकरीं ॥ ६ ॥

(या श्लोकात फक्त तीनच ओळी आहेत. –म.)

यद्यत् वेधे कोष्ठाभावः तत्र नामातराण्याह । राज्ञोऽस्येत्यादि । तत्तत्पूर्वेति । यथा मन्त्रिणोऽत्यवेधे मन्त्रिमृतिकेयमित्यादि । अथ सामान्य पराक्रमादि भेदमाह । शास्त्रज्ञैरित्यादि ॥ ६ ॥

यत्रेभोष्ट्रतुरगमन्त्रिण इमे सर्वेऽपि नाशं गताः ॥
स प्रोक्त खलु बिंदुकः सम इति प्राप्ता द्वयोश्चेत्तथा ॥
एतावुत्तरती (?) लघुप्रतिकरो न्यूनौचयौ पूर्वतः ॥
सा क्रीडा नहि कैवलैश्च पदगैः पृथ्वीपतिभ्यां कृता ॥ ७ ॥

यत्रेति कूर्दनेत्यर्थः । पूर्वत इति मन्त्रिमृतिकादिभ्य इत्यर्थः । ननु यत्राल्पस्थितस्य हनने वेधः पतति कोष्ठांतर च नास्ति तत्र तत्र किंनामेति चेद्महाण मृतमृत्तिकेति † सा क्रीडेति इह शास्त्रेतिभावः ॥७॥

इति बलशास्त्रं बुद्धिबलसप्तकं समाप्तं ॥

---

† मूळ पोथींत टीकेच्या ओळी बाजूस दिल्यामुळें समजत नाहीं. हें प्रतीक या श्लोकांतील नव्हे. कदाचित् सहाव्या श्लोकांतील ४ थ्या ओळींतील असेल; व ती ओळ नष्ट झाली असावी. –म.

बालकहितबुद्धिबलक्रीडनं
मराठी भाषांतर.

(पुढील भाषांतर करताना प्रचलित संस्कृत कोशांत कांहीं शब्दांचे अर्थ मिळत नाहींत व टीकेंतील कल्पनाहि अपरिचित आहेत. तेव्हां केवळ मार्गदर्शनाकरतां, हें भाषांतर कांहीं लोकांनीं सूचना केल्यावरून दिलें आहे. वाचकांनीं विवादस्थळें आमच्या नजरेस आणावींत. –प्र.)

श्रीगणेशायनमः । श्रीसरस्वत्यैनमः

श्लोक १ ला

भगवान् लक्ष्मीपती (जो विष्णु) त्यांस नमस्कार करून बालकांना हितकारक (म्ह. त्यांच्या बुद्धीची वाढ करणारी अशी) बुद्धिबळक्रीडेची पद्धत थोडक्यात वर्णन करीत आहों. ती अशीः- उभय पक्षांकडील राजांचें सैन्य (डावांतील मोहरीं व प्यादीं) सारखें असावें. तें आठ गुणिलें आठ, म्ह. ६४ अशीं स्पष्ट कोष्टकें (घरें) असणाऱ्या पटावर मांडावें. तें असें:—(उजवीकडून डावीकडे आरंभ करून उजवीकडील पहिल्या घरीं) हत्ती, घोडा, उंट, राजा, मंत्री, उंट, घोडा, आणि हत्ती, या क्रमानें सांडून पुढील घरांत प्रत्येकापुढें पदाति (प्यादीं) मांडावीं.

(मूळ ग्रंथावरील 'भामिनी' टीकेचें भाषांतर)

१ टीकाकाराचें मंगलाचरणः—

[या श्लोकांतील पदें श्रीकृष्ण व श्रीराम या उभयतांकडे श्लेषानें लागत असल्यानें दोन अर्थांचीं आहेत, म्हणून प्रथम श्रीकृष्णपर अर्थ देऊन नंतर श्रीरामपर अर्थ दिला आहे.]

श्रीकृष्णपरः-श्रेष्ठ ईननायक (गरुडाचा धनि) व आपल्या लक्ष्मणा नावाच्या भार्येसह असलेला, आणि ज्याचें स्वरूप (विग्रह) यशोदेमुळें शोभिवंत दिसत आहे व आपल्या सुंदर हातांनीं गोवर्धन पर्वतास पावन करणारा असा यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण, किंवा लक्ष्मण नावाच्या बंधुसहित असलेला, श्रेष्ठ, ईननायक (सूर्यकुलांत श्रेष्ठ) (इन = सूर्य), ज्याचें युद्ध, यश व दया यांनीं सुशोभित असतें आणि

जो आपल्या सुंदर हातानीं गोपालक (धर्मनिष्ठ) राजाना पावन (अभयदानादिकानीं) करतो, असा राघवश्रेष्ठ म्हणजे श्रीराम, यास मी नमस्कार करतों.

१ सलक्ष्मणः=लक्ष्मणया सहितः श्रीकृष्णाची लक्ष्मणा नावाची पत्नी अष्टनायिकेंत होती, तिच्यासहित. लक्ष्मणेन सहितः- रामपर अर्थ स्पष्ट आहे. २ यशोदया राजितं=यशोदा या शब्दाची तृतीया, यशोदया. यशोदेनें राजित=असा कृष्णपर. रामपरः-यशश्च दयाच यशोदये ताभ्या राजितः; यश व दया या गुणानीं मंडित.

विग्रहः-१ शरीर-कृष्णपर; युद्ध-रामपर; जितावद्दल आदर व दया राम दाखवीत असे हें प्रसिद्ध आहे.

गोवर्धनभूप=गोवर्धन पर्वत-भूप=पर्वत.

भूप ह्या कृष्णपर शब्दानें भूभृत् शब्द लक्षित होतो त्यावर लक्षित लक्षणेनें भूप शब्द पर्वत अर्थाचा होतो. गोवर्धन=गोपालन करणारे भूप=राजे. रामपर.)

२ टीकेचें प्रयोजनः-

‡ बालबुद्धीची वाढ करणाऱ्या अशा 'बुद्धिप्रअष्टका' × वर, त्याचा स्पष्ट अर्थ समजण्यासाठीं मी भामिनी नांवाची टीका करीत आहें.

३ श्लोकावर टीका

आरंभलेला ग्रंथ निर्विघ्नपणानें समाप्त व्हावा म्हणून ग्रंथकार मंगल करून शिष्यांना वळण लागण्यासाठीं व परंपरा पुढें चालावी म्हणून हें मंगल श्लोकांत ग्रथित केलें आहे.

× 'अष्टक' या पदावरून हा ग्रंथ आठ श्लोकांचा असा दिसतें. परंतु आम्हांस मिळालेल्या पोथींत छापलेल्या मजकुरांत आठवा श्लोक, व सहाव्या श्लोकांतील अखेरची ओळ नष्ट झाली असावी असें दिसतें.

‡ मुळांतील 'बुद्धिकरे' च्या ऐवजी 'वृद्धिकरे' असें पाहिजे. 'भामिनी'च्या ऐवजीं 'भामिनीम्' पाहिजे. —ए.

लक्ष्मीशं-लक्ष्मी शब्द मंगलवाचक आहे-आशीर्वाद देणें, इष्ट देवतेस नमस्कार करणें, किंवा ग्रंथाच्या विषयाची एकदम सुरवात करणें असे ' मंगला'चे तीन प्रकार आहेत. लक्ष्मीशं=श्रीपतीस=विष्णुस. प्रणिपत्य=नमस्कार करून. वरील व्याख्येप्रमाणें हें दुसरें मंगल झालें.

४ ग्रंथरचनेचें प्रयोजनः-बालकेति-बालकासाठीं; ' चतुर्थी तदर्थ ' अशा पाणिनीच्या सूत्रानें हा चतुर्थी तत्पुरुष समास झाला आहे.

(पुढील टीकेंत आणखी दोन वेळा पाणिनीच्या सूत्राचा टीकाकारानें आधार घेतला आहे. ते गैरसमजानें घेतले दिसतात. वरील आधार मात्र बरोबर आहे.)

बुद्धिबलं-बुद्धेर्बलं येन; ज्या खेळानें बुद्धीची वाढ होते तो खेळ-बुद्धिबळ; बुद्धिबळ या शब्दाचा उच्चार करताना 'द्धि'चा उच्चार दीर्घ 'ई' होतो. त्याच्या सिद्धतेकरता पाणिनीच्या 'अन्येम्योपिदृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः . हें सूत्र टीकाकारानें दिलें आहे तें चुकीचें असावें. छंदोरचनेकरता उच्चार दीर्घ आहे. वैयाकरणांनीं विचार करावा.

५ अपूर्वताः-शंकाः-लक्ष्मण वगैरे मोठ्या ग्रंथकारांनीं या विषयावर ग्रंथ केले असून त्यावरून ज्ञान होत असतां, हा आणखी कशासाठीं रचता ? उत्तरः-हा लहान सक्षिप्त आहे. तथापि त्याचे ग्रंथ मोठे असले तरी ते आदरणीय आहेतच.

६ खेळाचा विषय सांगतातः-क्षितिभृतोः-अधिपयोः=दोन राजांचे; समं=बरोबर, सम सख्येचे; लाकूड वगैरेपासून केलेल्या त्या त्या नावाच्या व्यक्ति समजाव्यात. त्या प्रत्येक तुकडयास सैन्यांतील ' राजा ' वगैरे अधिकाऱ्यांची नांवें द्यावीत; दोन्ही बाजूच्या सोंगट्यांची सळमिसळ होऊ नये म्हणून ओळखण्याकरतां दोघांच्या सोंगट्यांचे रंग निरनिराळे असावेत. उदा० एक गट तांबडा तर दुसरा पिवळा असावा.

७ पटाची रचना. (खेलनांगण)

आठ गुणिले आठ अशा म्हणजे चौसष्ट कोठ्यांच्या पटावर; लक्ष्मण म्हणतोः-प्रत्येक ओळींत आठ घरें आहेत अशा आठ पक्तींचा पट असतो. श्लोकांतील ' मेन्य ' या पदाचा अन्वय ' रम्यार्थ '=मांडावें इकडे करावा.

सैन्य किती असावें व कसें मांडावें ?

येथें टीकाकारानें सैन्याची मांडणी कशी करावी, संख्या किती असावी याबद्दल उहापोह केला आहे. तो असाः–आठच घरें का ? व व्यक्ती आठच का ? प्यादीं दहा का असू नयेत ? उत्तरः–अनवस्था होईल. नेहमींचें चतुरंग सैन्य नाहीं. पटात आठ घरें आहेत, म्हणून आठ असावीत; दहा प्यादीं घातल्यास हरकत काय ? उत्तरः–१०० बसवावींत व तसें केलें तर हत्ती, घोड्यास जागा राहणार नाहीं म्हणून सैन्याची संख्या आठ व मांडण्याची पद्धत श्लोकात सांगितली आहे. (' नवचतुष्पष्ठि० ' याबद्दल ' ननु चतु० ' असें असावें –स.)

दोघांचें सैन्य या व्यवस्थेनें मांडावें. कारण म्हटलें आहे कीं:– (वरील मोहऱ्याची संख्या सांगणारा ' राजा मंत्री ' इ. श्लोक आहे).

श्लोक २ रा.

पटांतील ओळीच्या आरंभाच्या व त्यापुढील घरांत याप्रमाणें मांडणी झाल्यावर, (सोंगट्यांच्या गति सांगतात.) (यांतील) प्यादें, (सेवक) एकच घर जातें (व) मंत्री, राजा व हत्ती यांच्यापुढील प्यादीं, ते आपल्या स्थानावरून हलविले नसतील तर दोन घरें, फक्त एकदांच जातात. मात्र, मारण्याचा प्रसंग असतां प्यादें तिरकस गतीनें जातें. उंट तिरकस (कर्ण रेषेनें), हत्ती सरळ व घोडा अडीच घरांच्या गतीनें जातो.

टीकाः–शंका–हत्ती वगैरे (मोहरीं) मधल्या घरात ठेवावी किंवा आरंभीच्या घरीं ठेवावीं ? अशा शंकला उत्तर देतात. पंक्त्यारंभेति म्हणजे पहिल्या घरात (हत्ती वगैरे श्लोकात सांगितलेल्या क्रमानें ठेवावें असा अर्थ)

युद्धास सुरवातः–त्यापैकीं काहींनीं (कैश्चित्) एक व काहींनी दुसरी बाजू (पक्ष) घ्यावी. येथें दोन्ही बाजूची पट वगैरे मांडण्याची पद्धत एकच समजावी. आतां खेळाच्या समजुतीसाठीं हत्ती वगैरेंच्या गति सांगतात. सेवक इति सकृत इति; प्यादा पुढेंच जातो मागें जात नाहीं (टीकेंत ' पुरस्तात् ' या ऐवजी परस्तात अथवा पश्चात् असें असावें !) बाकीचीं मोहरीं (पुढें) जातात (मागें) येतात. म्हटलें

आहे (उक्तच):-प्यादीं पुढें एकच घर फक्त समोरच जातात. अप-चालिते इति- म्हटलें आहे (उक्तच):-हत्ती, राजा, व प्रधान यांच्या-पुढें जीं प्यादीं असतात तीं दोन घरें एकदाच जातात, यांत संशय नाहीं. मात्र त्या प्याद्याच्या मागें हत्ती व प्रधान हे जिवत असले पाहिजेत.

या श्लोकांतसुद्धा (जीवतो=जिवत) असें जें म्हटलें आहे तें मूळ २ ऱ्या श्लोकांतील 'अचालित' 'न हलविलेल' अशा अर्थी आहे. येथें वरील 'हस्ति राज०' या श्लोकांत हत्ती व प्रधान हे जिवत पाहिजेत असें सांगितल्यामुळें हा नियम राजाच्या पुढील प्याद्यास लागू नाहीं असें म्हणू नये कारण राजा मरत नाहीं (शिवाय) वरील वाक्यांत (श्लोकाच्या) 'जिवत असणारे' हें पद घातलें आहे, म्हणून आणि साहचर्यानें (एकत्र असण्यानें) जो दोघांना न्याय तोच तिघांस म्हणून (राजाचेंही प्यादें प्रथम एकदा दोन घरें जातें, असें समजावें).

तिर्यक् (प्याद्याची मारण्याची तिरकस गति याबद्दल) लक्ष्मण-हि असें म्हणतो :-

'प्याद्याचें सामर्थ्य पुढील घरीं तिरकस असतें, असें सांगितलें आहे मारण्याच्या प्रसंगीं वक्रगति प्याद्याची नेहमी सांगितलेली आहे.

उष्ट्रोयमित्यादिः-लक्ष्मण (?) असें म्हणतो -हत्ती समोर जातो, घोडा अडीच घरें, उंट तिरकस (कोण गतीनें) आणि मंत्री उंट आणि हत्तीप्रमाणें. ॥ २ ॥

श्लोक ३ रा

प्रधान हा उंट व हत्तीप्रमाणें जातो प्रधान व राजा वरील प्रमाणें फक्त एक घरच जातो. परंतु परपक्षाकडून जोंपर्यंत शह (अभिवेधित.) लागला नाहीं, तोंपर्यंत एकदांच घोड्याप्रमाणें जातो. खेळांत राजाखेरीज प्रधान वगैरे सर्व सैनिक मरतात. व परपक्षाकडील मरल (जोरांत असणाऱ्या) सर्वांस मारतात. राजा हा फक्त बिनजोरी (निर्बल) सोंगट्यास मारतो ॥ ३ ॥

टीका

मंत्र्युष्ट्रेतिः-म्हणजे प्रधान हा सरळ व तिरकस जातो. तद्वत् गज प्रधानाप्रमाणें; तुरगवदिति-म्हटलें आहे (उक्तंच):-शह

सहितें-वर सर्वत्र निर्बलास (निजोरी सोंगट्यास) मारण्याचा नियम केला, तर राजा जसा निजोरी सोंगट्यास मारतो त्याप्रमाणें समजावें. वस्तुतः हा पक्ष सिद्धांतास मान्य नाहीं. तें असें युद्ध म्हटलें म्हणजे शूरानीं शूरासच मारावें. व यालाच खरा संग्राम म्हणतात. म्हणून निजोरी असेल तें मारावें असा नियम केल्यास तो दोषास्पद होईल. दुबळ्यास कोणीहि मारावें, हा जगाचा न्यायच आहे. मग दुबळा मारण्यात शौर्य नाहीं म्हणून निजोरी पक्ष हा दुर्बल आहे. या पक्षांतहि हा (पुढें सांगितलेला) विशेष प्रकार आहे. एकाचें किंवा दोघांचें बळ(सोंगटें) इरेस पडलें (वेध-मध्य-पतित), तर तें असून नसल्यासारखें आहे. (निजोरी असल्यासारखें आहे.)

टीकाकार पुढील श्लोकाचें अवतरण देतातः- याप्रमाणें सैन्याच्या गति व मारण्याची क्रिया सांगितल्यानंतर, लौकिक सैन्यात प्रसंगविशेषीं अधिक सैन्याची कुमक (सहाय) येत असते, या न्यायास अनुसरून या खेळांतहि अधिक सैन्य येऊ शकतें, हें सूचित करण्याकरता मेलेल्याचें [1] पुनरुज्जीवन कसें होतें तें सांगतात.

श्लोक ४ था

हत्ती वगैरे मेल्यानंतर त्यांच्या त्यांच्या पुढील प्यादीं शत्रूच्या मारा नसलेल्या (पहिल्या) घरांत गेलीं म्हणजे, ती मृत झालेल्या हत्तीं वगैरे (मोहऱ्यांना) जिवंत करतात. तें प्यादें परराजाच्या किंवा प्रधानाच्या घरीं गेलें असतां वजीरास जिवंत करतें.

अशा रीतीनें घोड्यांच्या घरीं गेलें म्हणजे घोडा होतो. व तो आपल्या गतीनें उडी मारतो, असें कित्येक म्हणतात. आणि वर इद्द लागला असेल तर तेथेंच तो राहतो, असें दुसरे म्हणतात.

---

[1] पुनरुज्जीवनासंबंधीं व प्याद्याची संख्या आठ असण्यासंबंधीं ग्रंथनिर्मात्याचें हें समर्थन काल्पनिक आहे. मूळ चतुरंगातील हें नियम बुद्धिबळात कायम ठेवलें इतकेंच. पट्पद=प्यादें आठव्या घरी जाणें हा त्यास स्वतंत्र जय मानला आहे. -स.

टीकाः—नागादीन् । अवेधितेति

वेध नसेल तर; कारण वेध असेल तर कोणीतरी आपणास मारणार म्हणून तें मोहरें जिवत होत नाहीं, असा भाव परंतु वेधात असून काहीं अर्थ साधत असेल तर मग जिवत होते. निर्वर्त्य स्वयम्—तो प्यादाच त्या मोहऱ्याचें स्वरूप धारण करतो, असें कित्येक म्हणतात. आता राजाचें प्यादें शेवटच्या घरीं गेलें तर कोणास जिवंत करील ?

या शंकेचें उत्तरः—राज्याच्या प्यादाचा मंत्री होतो

यावर शंकाः—राजाच्या प्यादाचा जर मंत्री होतो, तर मंत्र्याच्या प्यादा कोण होईल ?

उत्तरः त्याचा मंत्रीच होईल. याबद्दल कित्येकाचें असें मत आहे. जर प्रधान जिवत असेल त्या प्यादाचा हत्ती करावा. त्याच्या म्हणण्याचा अभिप्राय असा, कीं तसें केल्याने योग्यतेनुरूप केल्यासारखें होईल. कारण सर्वांत मंत्री श्रेष्ठ व त्याच्या तुलनेनें हत्ती थोडा कमी आहे. म्हणून योग्यता नसल्यामुळें उंट व घोडा न होता हत्तीच व्हावा.

येथें लक्ष्यात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, जर सर्व मोहरीं जीवत असतील तर पुढे गेलेलें प्यादें, मोहऱ्याच्या मरणाची वाट पहात गर्भातील मुलाप्रमाणें बसेल. व त्या स्थानचा अधिकारी मृत झाला असता त्या घरात त्याला पुनः जिवंत करील. या विवेचनावरून मंत्रि जिवत असताना हत्ती व्हावा वगैरे मागें सांगितलेलें मताचें खंडन झालें. कारण हें मत मान्य केलें, तर हत्तीच्या घरात प्यादें गेल्यास (हत्ती जिवत असता) त्याचा उंट करावा व उंटाच्या ठिकाणीं घोडा अशी अनवस्था होईल. हें तात्पर्य.

उज्जनमिती ! (उड्डाणमिति) म्हटलेंचें आहे. (उक्त च श्लो.):— उत्पन्न झालेला घोडा त्याचक्षणीं आपल्या गतीनें उडी मारून जातो. **शंकाः**—मारा असला तरी माझा घात होईल, म्हणून तो घोडा होत नाहीं. उ०:—ही शंका घेऊ नये, कारण उत्पन्न झाल्याबरोबर उडण्याचा त्या घोड्याचा (जन्मसिद्ध!) हक्क आहे ! वेध (मारा) असला तरी त्या प्यादाचा घोडा होतो. (बाकीच्याना हा नियम नाहीं) म्हणून सिद्धांत सांगतात.

अपरे-सिद्धांति. तिष्ठति यावरून विद्ध (मान्याच्या) घरात प्यादें गेल्यास त्याचा घोडा होतच नाहीं, या म्हणण्याचें खंडन झालें.

श्लोक ५ वा

राजास शह लागून त्याच्या इरेंत मोहरें असेल, तर त्याचा शह (दुसऱ्या) राजास लागत नाहीं. कित्येक तो लागतो असें मानतात. उंट आपल्या घरीं असेल, तर त्याच्या गतीच्या घरांत, (पगांत) दुसरा उंट येत नाहीं (डावांत उंट भिन्न पगी असावे लागतात.) बाकीचीं मोहरीं एका पट्टींत येतात. गेलेल्या घरीं त्यांचा नाश झाल्यास ती भूमिका मात होते. (नश्यतौ इ० हीं पदें व्याकरणदृष्टया बरोबर लागत नाहींत.) ५॥

टीकाः—आता येथून वेधाचा प्रसंग असताहि कित्येक मोहऱ्याचा वेध असून नसल्याप्रमाणें असतो, हें सांगतात. पृथ्वीति। नान्यत्रेति। सर्वांनीं राजाचें संरक्षण केलें पाहिजे. म्हणून दुसरा लाभ होत असताहि हें इरेस बसलेलें सोंगटें तेथें बसतेंच. नाहींतर तें दुसऱ्या लाभाच्या आधीनें दुसरीकडे गेलें, तर इकडे राजाचें मरण घडेल हा अर्थ. (आता येथून टीकाकार, इरेंत बसलेल्या सोंगट्याचा परराजास शह लागतो या म्हणण्याचा विचार करतात.) इरेस बसलेल्या सोंगट्याच्या दृष्टांत विरुद्ध बाजूचा राजा आला, व त्यास त्या सोंगट्यानें मारलें, तर आपल्या राजाचा विजय होतोच. आणि विरुद्ध बाजूचें मोहरें त्याच वेळेस (सुमं) एकदमच आपल्यास मारील अशी शंकाहि घेऊं नये. कारण अगोदरच परराजा मेला आहे. अर्थात् त्या राजाच्या बाजूचा नाश झाल्यामारखाच आहे कारण ते अनाथ झाले; म्हणून ते हल्ला करून आपल्या राजाला मारणार नाहींत.

केचित् (इरेस बसणाऱ्या सोंगट्याचा शह लागतो म्हणणारे) दुसरे म्ह. अपसिद्धांति असा अर्थ. त्याचा वेध म्ह. इरेस बसलेल्याचा वेध असा अर्थ. इतीति या ठिकाणीं आगाऊ शह लागतो म्हणणारांचें मत नापसंत असण्याचें कारण पूर्वी सांगितलें आहेच. तत्कोष्ठगः हत्ती वगैरे सर्व मोहरीं चौसष्ट घरें जाऊं शकतात. परंतु दोन्ही मिळून उंट चौसष्ट घरांत जातात. म्हणजे (एका पगांत दोन उंट ठेवले, तर

मिळून फक्त बत्तीस घरेंच जातील. म्हणजे एक उंट निरर्थक राहील हें उघड आहे. हें तात्पर्य. *गतकोष्टकेन येथून डावाची समाप्ति कशी होते हें सांगतात.* ५.

श्लोक ६ वा

टीकाः—ज्याचा ज्याचा वेध लागून राजास जाण्यास घर उरत नाहीं *म्हणजे त्या त्या समातीस निरनिराळीं जीं नावें आहेत तीं आता सांगतात.*

राजाला अखेरचा वेध प्रधानाचा, हत्तीचा असेल, तर तीं तीं नांवें आरंभीं असणारी मृतिका (मात) होते. (जसें:– मंत्रिमृतिका, गजमृतिका). येथें नष्ट झालेल्या ओळींत उष्ट्र मृतिका, अश्व मृतिका, व पत्तिमृतिका, अशा अर्थाचें शब्द असावेत.) शास्त्रकारांनीं वरीलपैकी उत्तरोत्तर हलक्या दर्जाच्या सोंगट्यांनीं (प्याद्यापर्यंत) होणारी अखेर अखेरची 'मृतिका' (=प्याद्याने होणारी) ही पुरुषांस मान मिळवून देणारी आहे, असें सांगितलें आहे.

टीकाः–राज्ञोस्य० । तत्तपू० । जसें मन्त्र्याचा अखेरचा वेध लागला तर मंत्रिमृतिका म्हणावें इ० ।

आता या वर सांगितलेल्या सामान्य पराक्रमाचे भेद पुढील शास्त्रज्ञै० (या ओळींत) सांगतात. ॥ ६१ ॥

श्लोक ७ वा

ज्या खेळांत हत्ती, उंट, घोडा, प्रधान हे सर्वच नाश पावले तर त्यांस बिंदुक असें म्हणतात. (कोणत्याहि गोष्टीचा अभाव दाखविण्यास बिंदू = शून्याचा उपयोग होतो म्हणून अभावदर्शक शब्द आहे.) उभयपक्षाचे सर्व हत्ती इ० मेले. म्हणजे समः= बरोबरी होते. हे दोन प्रकार बिंदुक=(*बुर्जि*) व सम (बरोबरी) हे दोन पूर्वीपेक्षां (६ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या) 'मृतिके' पेक्षां कमी प्रतीचे आहेत. कारण त्यांत शत्रूशीं झुज हलक्या प्रतीचीं आहे कारण केवळ प्याद्यांनींच क्रीडा कधीं राजांनीं केली नाहीं. म्हणून

डाव न चालवितां बरोबरी समजावी. (न्यूनौ च यौ अशी पदें तोडावीत.)

टीकाः—यत्र=द्यूर्ने म्ह. खेळात। पूर्वतः। म्हणजे पूर्वीच्या मतिमृतिका इत्यादि डावापेक्षा.

शंका; अखेरचें मोहरें मारलें असता वेध येतो व राजास जाण्यास दुसरें घर नसेल तर त्यास काय नाव द्यावें? 'मृतमृतिका' (मारमात) म्हणावें. सा क्रीडेति या शास्त्रात असा भाव.

याप्रमाणें बलशास्त्रांतील बुद्धिबलसप्तक (७ श्लोक) समाप्त झालें (टीकाकार आठ श्लोक म्हणतो. सात श्लोकाची संख्या कदाचित् नकलाकारानें पदरची घातली असावी अथवा बुद्धिबलाष्टक या शब्दाचाच अर्थ आठ घरावर खेळण्याचा खेळ असा असावा. —सं.)

ॐ तत्सत्।

शुभं भवतु।